سنڌي ٻولي ۽ لپيءَ جو اتهاس

ليکڪ
جئرام داس دولترام

مرتب
رکيل مورائي

سنڌي لئنگئيج اٿارٽي

سنڌي ٻوليءِ لپيءَ جو اتهاس

[مضمون]

ليکڪ:

جئرام داس دولترام

مرتب:

رکيل مورائي

سنڌي لئنگئيج اٿارٽي

حيدرآباد، سنڌ

2016ع

سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جو ڪتاب نمبر (271)
سڀ حق ۽ واسطا محفوظ

سنڌي ٻولي ۽ لپيءَ جو اتهاس

ليکڪ:	ڄئرام داس دولترام
مرتب:	رکيل موراڻي
ڇاپو:	پهريون: اپريل 2009ع، ٻيو: ڊسمبر 2016ع
تعداد:	1000
قيمت:	150/= روپيا
ناشر:	سنڌي لئنگئيج اٿارٽي

Catalogue Reference
Jairam Das Daulat Ram
Rakhial Morai
Sindhi Boli Aen Lippi-a Jo Ittehas
Sindhi Language
Sindhi Language Authority
ISBN: 978-969-625-105-7

Sindhi Boli Aen Lippi-a Jo Ittehas

By:	Jairam Das Daulat Ram
Compiled by:	Rakhial Morai
Edition:	1st, April, 2009, 2nd December 2016.
Quantity:	1000
Price:	Rs. 150 /=
Composed by:	Hussain Ahmed & M. Ramzan
Title:	Asadullah Bhutto
Published by:	Prof. Dr. Abdul Ghafoor Memon, Chairman, Sindhi Language Authority, National Highway, Hyderabad, Sindh,
Tel:	022-9240050-53
Fax:	022-9240051
E-mail:	contact@sindhila.edu.pk, sindhila@yahoo.com
Website:	www.sindhila.org
Printed by:	M/S Pakeeza printers Hyderabad.

هيءَ ڪتاب پروفيسر ڊاڪٽر عبدالغفور ميمڻ، چيئرمين سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، ميسرس پاڪيزه پرنٽرس حيدرآباد مان ڇپرائي، اٿارٽيءَ جي آفيس، نيشنل هاءِ وي، حيدرآباد، سنڌ مان پڌرو ڪيو.

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

فهرست

ناشر نوٽ		5
مقدمو		7
ليکڪ پاران	رکيل مورائي	19
جٿرام داس دولترام	ڊاڪٽر موتي لال جوتواڻي	25

1

1	سنڌي ٻوليءَ جو وڪاس (ترقي)	31
2	سنڌي لپيءَ جو اتهاس: ٻه ٽي پراڻا ورق	36
3	سنڌيءَ ۾ ديوناگري لپي: ٻنپور جي کنڊرن مان ڇا لڌو؟	42
4	سنڌي ٻوليءَ جو اتهاس: ٻه هزار سال پراڻو اکر	44
5	سنڌي ٻوليءَ جو اتهاس: ٻارهين صديءَ جا ڪي اکر	51
6	سنڌي ٻوليءَ جو اتهاس: ٻارهين صديءَ جي لرڊ ما گڏيءَ سان ڀيٽ	57
7	چوڏهين صدي عيسويءَ جي سنڌي؟	60
8	سنڌين جي اتهاس (تاريخي) ڏينهن	63
9	سنڌي ٻوليءَ جي تسليمي	73

2

10	پراچين (قديم) سنڌ جو اتهاس: جين ڌرم جو ڦهلاءُ	79
11	سنڌين جو آڳاٽو اتهاس: الهندي سوراشٽر ۾ راڄ	83

12	سنڌين جو شان: ننگر، ممت ۽ ڏونگر	93
13	سنڌيءَ جي ڪوئل؟: يارهين صديءَ جي پريم ڪهاڻي	96
14	هند سنڌ جي ٻولين جو پراچين (قديم) ساهت	101
15	سنڌيءَ جو آڳاٽو شاعر: قاضي قاضن	104
16	شاهه ڪريم ۽ لوڪ ڪهاڻيون	112
17	سترهين صديءَ جا ڇهه سؤ سنڌي سلوڪ: شاهه ۽ سوامي کان اڳ جو شعر	121
18	سنڌي ٻولي ۽ شاهه جو رسالو	126

ناشر نوٽ

سنڌي ٻوليءَ تي ڌيهي توڙي پرڏيهي عالمن پئي تحقيق ڪئي آهي ۽ ٻوليءَ جي مختلف پهلوئن کي اجاگر ڪيو آهي. جيٺرام داس دولترام هرگز پرڏيهي عالم نه هو، هو سنڌي آهي، سنڌ جو ڄائو ۽ هتان جو خمير آهي. هندستان لڏي وڃڻ کان پوءِ به هن صاحب سنڌي ٻوليءَ لاءِ پئي لکيو ۽ خاص ڪري هندستان ۾ سنڌي ٻوليءَ جي تسليمي تحريڪ کي آڏو رکي هن ڪافي مقالا ۽ مضمون لکيا ۽ گڏوگڏ سنڌي ٻوليءَ جي تاريخي حيثيت تي پڻ تحقيقي مقالن جي صورت ۾ ڪافي مواد ڏنو.

تحقيق جي نه ڪا سرحد هوندي آهي ۽ نه وري ڪا اهڙي پابندي مڙهي سگهجي ٿي، علمي بحث جيترو وڌندو اوترو معاملا چٽا ٿيندي نظر ايندا. نوان نوان خيال اڀري سامهون ايندا. انهيءَ مقصد کي آڏو رکندي، سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري جيٺرام داس دولترام جا هي مضمون ۽ مقالا ڇپرايا هئا. محترم رکيل مورائي جي هي سهيڙ يقيناً پيار جو پورهيو آهي، هن صاحب هي مضمون ۽ مقالا محنت سان هٿ ڪري، انهن تي هڪ سنو مقدمو لکي مسودي جي صورت ۾ اٿارٽيءَ کي ڏنا هئا.

هي هن ڪتاب جو ٻيو ڇاپو آهي، جيڪو اٿارٽيءَ طرفان ڇپرايو ويو آهي. انهيءَ اميد سان ته اسان جا محقق دولترام جي ڪيل تحقيق کي آڏو رکندي هن کيتر ۾ اڳيان به اڳتي ويندا ۽ پنهنجي ٻولي جي خدمت ڪندا.

حيدرآباد- سنڌ
20 ڊسمبر 2016ع

پروفيسر ڊاڪٽر عبدالغفور ميمڻ
چيئرمئن

مقدمو

جديد دور ۾ دنيا جي ٻولين جي تحقيق بابت جيڪو ڪم ٿيو آهي انهيءَ ڪي نوان تصور جوڙيا آهن، تنهن هوندي بہ تحقيق، مسلسل جاري رهڻ جو نالو آهي. ننڍي ڪنڊ ۾ اوسر پائيندڙ ٻوليون بہ دنيا جي ٻين ٻولين جيان ئي ارتقا جي مرحلي مان گذري اڄ جي صورت ۾ آيون آهن. اهو يقين آهي تہ اڳتي هلي اُهي ڪهڙو رخ اختيار ڪنديون، اهو ڏسڻ اڃا باقي آهي. موهن جي دڙي مان نڪتل مهرن تي اُڪريل ٻوليءَ بابت ڪيترن ئي عالمن جا الڳ الڳ رايا آهن، جيڪي الڳ الڳ تحقيقي ڪتابن جي صورت ۾ موجود آهن، جن جي اڳتي هلي اڃا بہ چنڊ ڇاڻ ٿيڻي آهي ۽ يقيناً ٿيندي. ائين ئي قديم تهذيبن ۽ ٻولين ۾ سنڌي تهذيب ۽ ٻولي بہ شامل آهي، جنهن بابت اڃا اڳتي هلي چنڊ ڇاڻ ٿيڻي آهي. سنڌ تمدني يا تهذيبي لحاظ کان جيتري قديم آهي، يقيناً سنڌي ٻولي بہ ايتري ئي قديم آهي، سنڌ جي تهذيب ۽ تمدن بابت يا سنڌو لکت بابت اوائلي اهم دستاويز رگ ويد ئي سمجهيو وڃي ٿو. رگ ويد جيئن تہ سنسڪرت ۾ لکيل آهي ۽ سنسڪرت جيئن تہ ڪاٻي کان ساڄي لکبي آهي ان ڪري سنڌي ٻوليءَ جي بنياد ڄاڻندڙن جو اهو خيال آهي تہ سنڌي قديمي وقت ۾ ڪاٻي کان ساڄي لکي ويندي هُئي. ساڳئي وقت اڄ اسين جيڪا سنڌي لپي پنهنجي ڪري چڪا آهيون، اها ساڄي کان ڪاٻي پاسي لکي ويندڙ آهي، ۽ اهي ئي ٻہ اهم مفروضا رهيا آهن سنڌي ٻوليءَ جي ڄاڻن وٽ. هڪڙا هڪ راءِ جا آهن ۽ ٻيا ٻيءَ راءِ جا. سنڌيءَ کان سواءِ ڏسجي ائين ٿو تہ ننڍي ڪنڊ جون ٻيون ٻوليون گهڻي ڀاڱي ڪاٻي کان ساڄي پاسي ئي لکيون وينديون آهن. مثال طور، هندي، بنگالي، مليالم، تيلگو ۽ ڪوڙڪي وغيره.

پر سنڌي شايد واحد اهڙي ٻولي آهي جنهن جون پاڙون تہ انهن ٻولين سان ملن ٿيون، پر اڳتي هلي اها ساڄي کان ڪاٻي پاسي لکجندڙ ٻولين جي سٽ جي ٻولي ڪري ڄاتي وئي يا سمجهي وئي ۽ ان ڪي ئي ان جو بنياد

سمجهيو ويو. پوءِ اهو بحث ڀاشا وگيانن ۽ ٻولين جي علم کان واقف عالمن جو آهي ته هو اهو طيءِ ڪن. ظاهري طور سنڌ جي اڀرندي پاسي اهي ٻوليون لکيون وڃن ٿيون. جيڪي کاٻي کان ساڄي پاسي لکجن ٿيون. ۽ سنڌ جي اولاهين حصي (ايران، عربستان وغيره) ۾ اهي ٻوليون اڄي وڃن ٿيون، جيڪي ساڄي کان لکيون وڃن ٿيون. عربن جي فتح کان پوءِ ٿي شايد سنڌ ۾ اٿين ٿيو هجي. بهرحال انهن سڀني ٻولين سنڌيءَ تي پنهنجا مسلسل اثر ته وڌا ٿي هوندا. جيڪا چند چاڻ اڄ تائين جاري آهي.

نندي ڪند ۾ انگريزن جي اچڻ کان پوءِ هتان جي مقامي ٻولين کي جنهن طريقي سان وڌڻ ويجهڻ جا جديد موقعا مليا، اُن ٻولين بابت وڏيڪ کوجنا ڏانهن عالمن جو ڌيان ڇڪايو.

سنڌ ۾ جيتوڻيڪ سنڌي ساڄي کان کاٻي طرف لکجندڙ لپيءَ ۾ ٿي لکي ويندي آهي، پر ڪنهن وقت هت رهندڙ سنڌي خاص ڪري هندو يا خواجا کاٻي کان ساڄي طرف لکڻ واري لپيءَ کي به استعمال ڪندا آيا. جنهن کي هُنن هتان جي اصل لکت ٿي سمجهيو. جنهن کي ديوناگري سڏيو ٿو وڃي. هن ڪتاب جو مصنف ۽ سنڌي ٻوليءَ جو هڪ عالم جٺرام داس دولت رام پڻ سنڌي لکت جي ديوناگري لپيءَ جو مڃيندڙ هو. هت منهنجو مقصد ٻوليءَ جي لپيءَ واري بحث ۾ پوڻ نه آهي، پر ورهاڱي کان پوءِ هندستان جهڙي گهڻ ٻوليائي ملڪ ۾ هُن شخص سنڌيءَ کي جيڪو مقام ڏيارڻ لاءِ جدوجهد ڪئي، اها سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ سدائين ياد رکندي. پهي ان جي لباس جو مسئلو بحث جوڳو هجي. تڏهن به اهڙن فيصلن کي صديون لڳنديون آهن ۽ گذريل صدين ۾ سنڌيءَ ٻوليءَ جي قدامت بابت جيڪا چاڻ اڄ تائين اسان وٽ پهتي آهي، اها ڪا گهڻي اطمينان بخش نه به چئجي، پر اهم ضرور آهي. ۽ انهيءَ چاڻ ۾ هيءُ ڪتاب هڪ نهايت اهم دستاويز ثابت ٿيندو. جنهن مان ليکڪ جو ڳوڙهو اڀياس ظاهر ٿئي ٿو.

سنڌي ٻوليءَ جي قدامت بابت هيءُ ڪتاب سنڌ ۾ ڪي نوان رُخ متعارف ڪرائيندو ۽ اسان جي ٻوليءَ جي چاڻن کي وري هڪ پيرو نئين رخ

ڪان سوچڻ ۽ لکڻ لاءِ اتساهه بخشيندو. منهنجو اهڙو وشواس آهي. هونئن به هيءُ هڪ اهڙو موضوع آهي، جيڪو نئين ڪوج ۽ تلاش لاءِ موجود رهي ٿو. اڄ جديد دنيا پنهنجي ٻولين بابت گهڻي فڪرمند آهي، جڏهن اهو پرچار جاري آهي ته ٻوليون گهٽجي رهيون آهن، تڏهن هر ٻولي ڳالهائيندڙ لکندڙ پنهنجي ٻوليءَ سان گهڻو پيار ڪرڻ لڳو آهي. ۽ سنڌي پڻ اهڙي فڪرمنديءَ ڪان آجا نه آهن. اُجا به اهي ورهاڱي ڪان پوءِ وڌيڪ فڪرمند آهن. جو ٻاهران آيل ٻوليون، جن کي ڪنهن خاص مقصد سان واڌ ويجهه ۽ ڦهلاءَ جا موقعا ميسر ڪري ڏنا ويا آهن. ۽ ڪن ٻولين کي سوچي سمجهي پٺتي رکڻ لاءِ ماحول جوڙيو ويو آهي. اهڙي وقت ۾ پنهنجي ماءُجي ٻوليءَ لاءِ فڪرمندي فطري ڳالهه آهي.

اهڙي فطري فڪرمنديءَ ئي مون کان هيءُ ڪتاب مرتب ڪرايو آهي.
ان ڪري هن ڪتاب جي سهيڙ مون لاءِ فخر جو باعث رهندي ۽ اهو فخر مون لاءِ پيدا ڪندڙ آهي سنڌيءَ جو برک اسڪالر ڊاڪٽر موتي لال جوتواڻي، جنهن ئي هن ڪتاب سهيڙڻ لاءِ مون کي همٿايو چاهيندس ته اها مختصر ڪٿا به هت لکي ڇڏيان.

2001ع جو اهو خوشنصيب ڏينهن هُو، جڏهن لڇمڻ ڪومل صاحب مون کي مُنهنجي بيحد اسرار تي ڊاڪٽر موتي لال جوتواڻيءَ جي گهر وٺي هليو. گهر ڇا هو: هڪ آئيڊيل گهر جنهن جي چئني پاسي ڪتاب ئي ڪتاب سٽيل هئا. مان سنڌ مان ڪجهه ڪتاب ڊاڪٽر صاحب لاءِ تحفي طور کڻي ويو هوس جيڪي کيس ڏنا هئم.

مون کي بخوبي پتو هو ته هندستان ۾ سنڌي ٻوليءَ جي لپيءَ بابت ادبي دنيا ۾ به لاڙا ڪم ڪري رهيا هُئا. هڪڙو لاڙو عربي لپيءَ جي حمايت جو هو ۽ ٻيو ديوناگريءَ لپيءَ ڏانهن مائل. ڊاڪٽر صاحب ديوناگري لپيءَ کي پسند ڪرڻ وارن مان هو جو سندس صحبت شري جترام داس دولت رام سان هُئي، ۽ هو ان کي گُرو ڪري مڃيندو هو. اتڻ وقت هُن مون کي به مضمون لفافي ۾ وجهي ڏنا هئا ته هي پڙهجانءِ. پوءِ جڏهن مون اهي مضمون سنڌ ۾ اچي پڙهيا، ته اهي سنڌي ٻوليءَ بابت هُئا، جن مان هڪ هندستان ۾ لکجندڙ

ٻولين جي پراڻن ادبي ڪتابن بابت هو ۽ ٻيو اسان جي هڪ ڏينهن "اڳاري" ڪي ڪٺي لکيو ويو هو ته اهو اکر (لفظ) ڪيترو پراڻو آهي. ٻنهي مضمونن مون کي ڏاڍو متاثر ڪيو ۽ مان جوتواڻي صاحب کي وقت بوقت چوندو رهيس ته فاضل ليکڪ جا ٻيا مضمون به مون ڏانهن موڪليو ۽ ائين هو الڳ الڳ وقتن تي مضمون مون ڏانهن موڪليندو رهيو. مٿين مضمونن ۾ منهنجو چاهه ڏسي ڊاڪٽر صاحب چيو ته اُهي سنڌ جي ڪنهن به رسالي وغيره ۾ ڇپائڻ چاهين ته ڀلي ڇپاءِ، پر مون سندس الڳ الڳ مضمون ڇپائڻ واري راءِ سان سهمتي نه ڏيکاري. وري هو جڏهن 2006ع ۾ سنڌ آيو ته آخري مضمون به پاڻ سان کنيو آيو. جيڪو ڏيندي وقت چيائين ته هيءَ اهم ميراث اٿئي، سانڍي رکجان ۽ جڏهن موقعو ملئي ته ضرور شايع ڪرائجانءِ. هاڻ اهو موقعو مليو آهي، جو سڀ مضمون هڪ ڪتابي صورت ۾ شايع ٿي رهيا آهن. اهڙو موقعو سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جي موجوده چيئرپرسن ڊاڪٽر فهميده حسين ميسر ڪري ڏنو آهي.

ڪتاب بابت مون کي ڪجهه چوڻو ڪونهي. انهيءَ تي سنڌي ٻوليءَ جا عالم، اديب ۽ اسڪالر ئي غور ڪندا. مان فقط ان جي ترتيب بابت ڪجهه چوڻ چاهيندس، جيڪو منهنجو اصل مقصد آهي.

هن ڪتاب جا مضمون جيئن ته الڳ الڳ وقتن تي لکيا ويا آهن ۽ اهي الڳ الڳ رسالن ۽ ڪتابن ۾ شايع ٿيل آهن، ان ڪري انهن جي سلسليوار ترتيب مون لاءِ ڪجهه ڏکي هُئي. پوءِ به مون ڪوشش ڪئي آهي ته، نه رڳو مضمونن جي ترتيب درست هُجي، پر ٻوليءَ جي ارتقا بابت لکڻ يا انهيءَ جي ارتقا جي اتهاس جو به سڌو ڏس ملي سگهي.

ان ڪري مون ڪتاب ۾ پهريون مضمون "سنڌي ٻوليءَ جو وڪاس (ترقي)" رکيو آهي. هيءُ مضمون اصل ۾ دادا جيٺرام داس دولت رام جي اُها صدارتي تقرير آهي، جيڪا هن پهرين ڊسمبر 1957ع تي دهليءَ ۾ "آل انڊيا سنڌي ٻولي ڪنوينشن" جي موقعي تي ڪئي هئي. جو ان ۾ ڪن اکرن ۽ ورقن بابت مواد آهي. جن جو واسطو موهن جي دڙي مان نڪتل مهرن تي

ٿيل اُڪر سان آهي، جيئن تہ اسان جو تهذيبي سفر موهن جي دڙي کان شروع ٿئي ٿو ان ڪري اهو مضمون جيڪو برهمڻ آباد تائين معلومات ڏيڪاري ٿو ۽ خود برهمڻ لفظ بابت بہ معلومات ڏئي ٿو ان ڪري اهو مضمون نهايت ئي اهم آهي.

ٻيو نمبر مضمون آهي: **"سنڌي ٻوليءَ جو اتهاس: ٻہ ٽي پراڻا ورق"**. ۾ هن موهن جي دڙي جي مٿين تهن مان ٺڪر جي لڌل پنجن ٿانون (پيئڻ جي ٿانون) تي اڪريل ٻڌ ڌرم دؤر جي ٻوليءَ تي بحث ڪيو آهي، جيڪا سندس نظر ۾ "پالي" ٻولي ۽ براهمي لپيءَ ۾ آهي. هن نتيجو ڪڍيو آهي تہ 17 صديون اڳ سنڌ ۾ برهمي لپي موجود هئي.

ٽيون نمبر مضمون آهي: **"سنڌ ۾ ديوناگري لپي"**. هيءُ ڀنڀور جي کوٽائيءَ مان هٿ آيل مهرن تي اُڪريل ڪجهہ لفظن بابت مختصر مضمون آهي، هن مضمون ۾ ٻوليءَ جي قدامت بابت سندس ويچار آهن. نہ رڳو ٻوليءَ جي قدامت بابت لکي ٿو. پر ساڳئي وقت ان جي لپيءَ بابت بہ هو چٽو نقطہ نظر رکي ٿو. جيڪا ڳالهہ سندس هن مضمون مان ظاهر آهي.

چوٿون مضمون آهي **"سنڌي ٻوليءَ جو اتهاس: ٻہ هزار سال پراڻو اکر"**. هيءُ مضمون سنڌي ٻوليءَ جي قدامت بابت گهڻو اهم آهي، جنهن ۾ **"آڳارو"** لفظ کڻي هُن صاحب سنڌيءَ جي قديم هجڻ بابت گهڻائي دليل ڏئي اهو ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي آهي تہ **"آڳارو"** اکر (اصل لفظ) سنڌيءَ ٻوليءَ جو ٻہ هزار سال پراڻو اکر (لفظ) آهي. ۽ اهو ان ئي معنيٰ ۾ سنڌيءَ ٻوليءَ سان گڏ ٻين ننڍي کنڊ جي قديم ٻولين ۾ پڻ اچاريو وڃي ٿو ۽ لڳ ڀڳ ساڳي معنيٰ ۾ اچاريو وڃي ٿو. هيءُ مضمون ليکڪ جي گهري اڀياس ۽ ڄاڻ جي شاهدي ڏئي ٿو. جتي هو ليکڪ جي اهميت واضح ڪري ٿو اتي سنڌيءَ ٻوليءَ جي شاهوڪاريءَ بابت بہ هڪ دستاويز جي اهميت رکي ٿو. هيءُ مضمون نهايت اهم مضمون آهي، جيڪو اسان جي ٻوليءَ لاءِ جاکوڙيندڙ نوجوان عالمن لاءِ هڪ واٽ ثابت ٿيندو.

پنجون مضمون بہ "سنڌي ٻوليءَ جو اتهاس: يارهين صديءَ جا ڪي اکر" نالي آهي. هن مضمون ۾ پڻ يارهين صديءَ جا ڪي اکر (لفظ) کڻي، سنڌي ٻوليءَ جي قدامت بابت اوک ڊوک ڪيل آهي ۽ انهن سڀني اکرن جي فهرست ڏنل آهي، جيڪي آهن تہ سنڌيءَ جا، پر سنڌيءَ جون پاڙيسري ٻوليون پڻ انهن کي ٿوريءَ رد و بدل سان استعمال ڪري رهيون آهن ۽ اهي بہ اوتري ئي آڳاٽي عرصي کان استعمال ۾ آهن. جيتري آڳاٽي عرصي کان سنڌي ٻولي انهن کي استعمال ڪري رهي آهي. مضمون ۾ سڀني ٻولين جي اکرن جو نقشو ڏنو ويو آهي، جنهن مان آسانيءَ سان ڄاڻي سگهجي ٿو تہ اهي اکر (لفظ) ڪيترو پراڻا آهن ۽ گهڻي قدر اڄ بہ ٿوري فرق سان اسان وٽ يا انهن سڀني ٻولين وٽ استعمال ٿي رهيا آهن. جن ٻولين ۾ يارهين صديءَ ۾ بہ استعمال ٿيندا هُئا. سنڌي ٻوليءَ بابت هيءَ مضمون بہ هڪ اهم مضمون آهي، جيڪو اسان کي ٻولين جي تحقيقي اڀياس ۾ گهڻي ۾ گهڻي مدد ڏيندو. خاص ڪري سنڌي ٻوليءَ بابت جديد تحقيق ڪندڙن لاءِ تہ هيءَ مضمون اهم آهي.

ڇهون مضمون بہ "سنڌي ٻوليءَ جو اتهاس: يارهين صديءَ جي ارڌماگڌيءَ سان ڀيٽ" نالي سان آهي. هن مضمون ۾ پڻ يارهين صديءَ جي ارڌماگڌيءَ سان سنڌيءَ جي ڀيٽ ڪري اهو سمجهايو ويو آهي تہ سنڌي ٻولي ڪيتري قديم آهي، ۽ ان جي قدامت ثابت ڪرڻ لاءِ ڀيٽ طور ارڌماگڌيءَ جا اهي لکت ۾ آيل ڪجهہ شعر ۽ ڪجهہ نثر جا ٽڪرا ڏنا ويا آهن. جيڪي سنڌيءَ سان ملندڙ جلندڙ آهن ۽ ساڳئي وقت انهن ٻولين جا مثال پڻ ڏنل آهن. جيڪي ان ئي دور ۾ ڳالهايون وينديون هيون يا لکيون وينديون هيون. هيءَ مضمون بہ هڪ گهري ڄاڻ ڏئي ٿو تہ سنڌي ٻولي ڪيتري شاهوڪار رهي آهي ۽ منجهس ڪيتريون خوبيون آهن.

ستون مضمون آهي "چوڏهين صدي عيسويءَ جي سنڌي". هن مضمون ۾ هڪ سنڌي ڀاڪي کي بنياد بنائي سنڌي ٻوليءَ جي لوڪ ادب ۽ ان ۾ استعمال ٿيل ٻوليءَ بابت اظهار ڪيل آهي. هن مضمون ۾ لوڪ ڪٿائن، لوڪ چوڻين ۽ ڀاڪن وغيره ۾ استعمال ٿيل ٻوليءَ جو جائزو ورتل آهي.

سومرن جي دور ۾ سنڌي ٻوليءَ جي استعمال بابت هيءُ مضمون ڪافي ڄاڻ سان ڀريل آهي. ڀاڪا جيئن تہ لوڪ ادب جو حصو آهن، ان ڪري ظاهر آهي تہ اهي ڪن عام لوڪن ٺي ڳاهيا ويندا. پر انهن کي پڙهي يا ٻڌي انهن ڀوڪان لڪل عام ڏاهپ جو اندازو لڳائبو تہ عقل ٺي ڪم نہ ڪندو. ڀاڪن پويان جيڪو عام علم آهي اها ئي اصل ڏاهپ آهي ۽ اهڙيءَ ڏاهپ سنڌي لوڪ ادب ۾ اڻ مئي آهي. هيءُ مضمون اهڙي ساک ڀري ٿو جنهن ڀاڪي / چوٽيءَ کي ڪٿي هيءُ مضمون لکيو ويو آهي. اهو ڀاڪو/چوٽي آهي "**ويئي وهاٽيءَ دودي ناناڻا آئيا**". هيءُ ڀاڪو مضمون جي ليکڪ جي ڇوڻ مطابق چوڏهين صديءَ جو آهي. هن ڀاڪي يا چوٽيءَ مان سنئون سڌو سنڌي بيت جي ست جو گمان ٿئي ٿو اهڙو اشارو پڻ هن مضمون ۾ آهي.

ٽئون مضمون آهي "**سنڌي ٻوليءَ جي تسليمي**". هيءُ مضمون اصل ۾ آهي تہ سنڌي ٻوليءَ بابت، پر اُن جو مقصد آهي. ورهاڱي کان پوءِ هند ۾ رهندڙ سنڌين ڀارت جي آئين ۾ سنڌي ٻوليءَ کي قومي ٻوليءَ جو درجو ڏيارڻ لاءِ اتي جي حڪمرانن کي سنڌي ٻوليءَ جي قدامت ۽ اهميت بابت ٻڌائڻ جيئن هند جي رهاڪن کي سنڌي ٻوليءَ جي خبر پوي. ڇو تہ اهو سمورو سنڌي ٻوليءَ جي اهميت ثابت ڪري ٿو جنهن کان هندستان جا رهاڪو اڻ واقف هُئا / آهن.

ناٺون مضمون آهي. "**سنڌين جو اتهاسڪ ڏينهن**". هن مضمون ۾ سنڌي ٻوليءَ جي عالم شري جٿرام داس دولت رام اها سڄي روئداد لکي آهي، جيڪا ڪيس سنڌي ٻوليءَ کي ڀارت جي آئين ۾ شامل ڪرائڻ وقت سندس آڏو آئي. هيءُ اهڙو وچور اُهي، جنهن کان پوءِ اندازو ٿي ويندو تہ پنج هزار سالن وارو پنهنجو شاندار ماضي رکندڙ ٻولي پنهنجي ڌرتيءَ کان ڌار ٿي هڪ ٻي ڌرتيءَ تي پنهنجي اهميت مڃائڻ لاءِ يا پنهنجو حق وٺڻ لاءِ ڪيتري جاکوڙ مان گذري. هُن کي پنهنجو نئون تعارف ڪرائڻ لاءِ ڪيترا ڏکيا ڏينهن ڏسڻا پيا. جنهن کان پوءِ وڃي ڪيس گهربل مرتبو مليو. جنهن جي هوءَ حقدار هُئي. اَج جي تاريخ تائين اينڊي سنڌي ٻولي هند ۾ پنهنجو اهو ساڳيو مرتبو ماڻيو. جيڪو ڪيس پنهنجي گهر ۾ بہ نصيب نہ آهي. سنڌي ٻوليءَ لاءِ اسان

ڪي اهو يقين آهي تہ اها وقتي طور لڏي تہ سگهي ٿي، پر بڏي نٿي سگهي. ايندڙ وقت ۾ اها ڪيئن زنده رهندي يا رکبي، اهو عالمن ۽ ٻوليءَ جي ڄاڻن جي تحقيق جو مسئلو آهي. اسين ان ٻوليءَ ۾ لکندڙ آهيون. اها اسان جي رڳن ۾ گردش ڪندڙ رت سان گڏ گردش ڪري ٿي. ان ڪري دنيا ۾ جيستائين هڪ بہ سنڌي زنده آهي، ايستائين سنڌي ٻولي يقيناً زنده رهڻي آهي. انهيءَ ۾ منهنجو ويساهہ آهي.

ڏهون مضمون آهي "پراچين (قديم) سنڌ جو اتهاس: جين ڌرم جو ڦهلاءُ". هن مضمون ۾ سنڌ جي قديم مذهبن جي ڦهلاءَ بابت معلومات ڏنل آهي. ننڍي کنڊ ۾ مذهبن جي قدامت بابت هن مضمون ۾ اهو بہ ڏيکاريل آهي تہ جين ڌرم سنڌ ۾ ڪيئن پکڙيو ۽ اهو ڪٿان آيو. نہ صرف ايترو پر اهو بہ ڏيکاريل آهي تہ جين ڌرم جا جيڪي اهم پرچارڪ/ڦهلائيندڙ هُئا، اهي ڪهڙا هئا؟ اهڙن چوويهن مذهبي اڳواڻن جي سڄي لسٽ ڏنل آهي. سنڌن جنم هنڌ ۽ جنم ڏينهن سميت هيءَ مضمون سنڌ بابت گهڻي ڄاڻ ڏيندڙ آهي، جيڪا ڄاڻ سنڌ جي پراڻي تاريخي، تمدني، تهذيبي ۽ مذهبي خوشحاليءَ جو ڏس ڏئي ٿي. هيءَ مضمون قديم مذهبي ڄاڻ جو ڀنڊار آهي جنهن مان ڪيئي پرچارا پُر ٿي سگهن ٿا.

يارهون مضمون آهي "سنڌين جو آڳاٽو تهاس: لولهندي سو راشٽر ۾ راڄ". هن مضمون ۾ عربن جي سنڌ تي راڄ کان پوءِ جي تاريخ ۽ انهيءَ دور ۾ سنڌي راڄائن جي حڪومتن ۽ انهن جي حڪومتي پروانن تي لکيل اکرن بابت معلومات آهي. اهي اکر جيڪي الهندي سوراشٽر ۾ سنڌين جي حڪومتن جي دور ۾ زمينن جي پروانن تي لکيل آهن. انهن اکرن بابت تفصيل آهي تہ اهي ڪهڙي ٻوليءَ ۽ ڪهڙي لپيءَ ۾ آهن. ان بابت بہ عالمن ۽ ٻوليءَ جي ڄاڻن کي ڏيان ڏيڻ کپي. سوراشٽر جي سنڌي راجائن پاران ڏنل انهن "ٻون دان پترن" تي جيڪا ٻولي لکيل آهي، اها پڻ اڃا تائين ڳجهارت بڻيل آهي. ليکڪ جي چوڻ مطابق اها سنڌي ٻولي آهي ۽ ديوناگري لپيءَ ۾ لکيل آهي. هيءَ مضمون بہ نهايت اهم مضمون آهي، جيڪو ٻوليءَ تي ڪم ڪندڙن لاءِ ڪجهہ نوان سوال

ظاهر ڪندو ۽ ڪين وڌيڪ تحقيق ڪرڻ، وڌيڪ توجهه ۽ گهري اڀياس ڏانهن ڇڪيندو. اها هن مضمون جي اهم خوبي ليکبي. هيءُ مضمون به ٻوليءَ سان گڏوگڏ سنڌ جي تاريخ پڙهندڙن يا ان بابت ڪُجهه به لکندڙن لاءِ گهڻو ڪارائتو ثابت ٿيندو. ساڳئي وقت سنڌي ڪٿي ڪٿي ۽ ڪهڙن ڪهڙن علائقن ۾ ڳالهائي يا لکي ويندي هُئي ان بابت پڻ هن مضمون ۾ ڪافي معلومات آهي، جيڪا سنڌ جي محققن لاءِ ڪارآمد ثابت ٿي سگهي ٿي.

ٻارهون مضمون آهي "سنڌين جو شان: ننگ، ممت ۽ ڏونگر" هيءُ مضمون سومرا دور جي ٽن نوجوان بهادرن بابت لکيل آهي. سڌيءَ طرح هيءُ مضمون ٻوليءَ سان واسطو نٿو رکي، پر ان دور ۾ اچاريل وچن ڪيئن هوندا هُئا، ان بابت معلومات ڏئي ٿو ۽ انهن وچنن تي سنڌ جو ماڻهو ڪيئن پورو لهندو هو، اهڙو اظهار هن مضمون ۾ آهي. پر سومرن جي دور جي مٿين ٽن جوانن، جنهن بهادريءَ سان پنهنجي وچن جو مان رکيو ۽ سنڌ جي بچاءَ لاءِ سِرَ ڏيئي سرها ٿيا، اها وارتا سهڻي ٻوليءَ ۽ تاريخي حوالن سان پڌائي وئي آهي. بهرحال هيءَ ڳالهه سنڌ جي تاريخ سان واسطو رکندڙ هڪ اهڙي دور سان وابسته آهي، جنهن تي سنڌ، سنڌي ماڻهو ۽ سنڌي ٻولي فخر ڪري سگهي ٿي.

تيرهون مضمون آهي "سنڌيءَ جي ڪوئل : ٻارهين صديءَ جي پريم ڪهاڻي" هن مضمون ۾ هڪ لوڪ ڪهاڻيءَ جي حوالي سان ٻارهين صديءَ ۾ ڳالهائي ويندڙ ۽ ڪتب ايندڙ سنڌيءَ ٻوليءَ بابت تفصيل سان لکيو ويو آهي. ٻارهين صديءَ ۾ ٿيندڙ سنڌي شاعري ۽ ان ۾ استعمال ٿيل سنڌي ٻولي، ڪيئن ۽ ڪهڙي معيار جي لکي ويندي هُئي، اهو هن مضمون پڙهڻ کان پوءِ پليءَ پت ڄاڻي سگهجي ٿو. هن مضمون مان اهو به ڄاڻي سگهجي ٿو ته ڪيئن ساڳيون لوڪ ڪهاڻيون الڳ الڳ علائقن ۽ ملڪن ۾ پنهنجو وجود رکن ٿيون يا سفر ڪن ٿيون. ساڳئي وقت انهن مان سنڌن دور جي استعمال ٿيندڙ ٻوليءَ بابت به معلومات حاصل ڪري سگهجي ٿي. ٻارهين صديءَ جي هن لوڪ ڪهاڻيءَ ۾ استعمال ٿيل سنڌي ٻوليءَ جو نمونو هن شعر مان لڳائي سگهجي ٿو:

پيءُ نہ پيلي پُٽ جو، جت پاءُ نہ ڪنيو پارُ،
پٽ پرائي پيءُ جو، سو ڪيئن ڏئي قرارُ.

مٿئين شعر مان نہ فقط ٻوليءَ جو اندازو ٿئي ٿو، پر خود سنڌي شاعريءَ جي فني جوڙجڪ يا بيهڪ جو بہ اندازو لڳائي سگهجي ٿو تہ يارهين صديءَ ۾ سنڌي شاعري ڪهڙي معيار تي بيٺل هئي. هيءُ مضمون بہ گهڻو معلوماتي آهي. سنڌي قديم شاعريءَ يا ادب بابت بہ هيءُ مضمون ڪافي اهميت وارو آهي.

چوڏهون مضمون آهي، "هند سنڌ جي ٻولين جو پراچين (قديم) ساهت". هن مضمون ۾ ننڍي کنڊ ۾ لکجندڙ ٻولين جي قديم ڪتابن جي کوجنا آهي ۽ انهيءَ دور جي ڪتابن ۾ استعمال ٿيل ٻولي، انهن ٻولين جو پاڙيسري ٻولين سان ڳانڍاپو ۽ انهن جا هڪٻئي تي پوندڙ اثر هن مضمون ۾ پڙهي سگهجن ٿا. هن مضمون پڙهڻ کان پوءِ هتان جي ٻولين ۽ انهن ۾ لکيل قديم ادبي، تاريخي، ۽ مذهبي ڪتابن جي بہ ڀرپور ڄاڻ ملي ٿي. هيءُ مضمون هڪ لحاظ کان علمي ادبي تحقيق جي اهم ماخذ طور ڪم اچڻ جهڙو مضمون آهي. منجهس ڄاڻايل ڪتاب ننڍي کنڊ جا قديم ڪتاب آهن، جيڪي اڃا تائين اسان وٽ سنڌ ۾ پڙهيا تہ ڇا شايد ٻڌا بہ نہ ويا هجن، جو تاريخن ۾ انهن جو ذڪر ٿي نہ آهي، ان ڪري هيءُ مضمون هڪ اهم دستاويز جي حيثيت رکي ٿو. جنهن کي پڙهڻ کان پوءِ ادبي تاريخ لکندڙن لاءِ هڪ نئين دنيا کلي پوي ٿي. ظاهر آهي تہ هندستان ۾ ڳالهائجندڙ ۽ لکجندڙ ٻولين جو سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ تي بہ اثر پيو هوندو، جنهن بابت تحقيق ڪرڻ اڃا باقي آهي. اميد رکي سگهجي ٿي تہ ايندڙ وقت جو تاريخدان، مضمون ۾ ڄاڻايل ڪتابن بابت وڌيڪ تحقيق ڪري ۽ انهيءَ آڌار تي ٻولين جا هڪٻئي تي پوندڙ اثر ظاهر ڪري سگهندو.

پندرهون مضمون: "سنڌيءَ جو آڳاٽو شاعر قاضي قاضن" آهي، جيڪو اصل ۾ هيري ٺڪر جي ڪتاب "قاضي قادن جو ڪلام" جو مهاڳ آهي، جيڪو هند کان سواءِ سنڌ ۾ ڇپيل آهي.

سورهون مضمون آهي "**شاهه ڪريم ۽ لوڪ ڪهاڻيون**" هيءُ مضمون شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جي شاعريءَ ۽ انهيءَ ۾ آيل لوڪ ڪهاڻين بابت هڪ نهايت ڪارائتو تحقيقي مضمون آهي، جنهن ۾ اهو ڄاڻايو ويو آهي ته شاهه ڪريم ٿي مٿين لوڪ ڪهاڻين جي ڪردارن کي پنهنجي شاعريءَ ۾ پهريون ڀيرو چڱي نموني آندو آهي، جنهن کان پوءِ سنڌيءَ جي ٻين شاعرن انهن ڪهاڻين جي ڪردارن کي شاعريءَ ۾ آندو ۽ انهن کي عروج تي وري شاهه ڪريم جي تڙ پوٽي سنڌ جي عظيم شاعر شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ پهچايو هن مضمون ۾ شاعريءَ سان گڏ ان جي ٻوليءَ تي به لکيو ويو آهي. هيءُ مضمون اسان کي سنڌي ٻوليءَ سان گڏ سنڌي اساسي شاعريءَ ۽ ان ۾ بيان ڪيل ڪردارن بابت پڻ اهم معلومات ڏئي ٿو. جيڪا اسان کي هلندڙ دور ۾ تحقيق جي ميدان ۾ گهڻي مدد ڪندي.

سترهون مضمون آهي، "**سترهين صديءَ جا ڇهه سؤ سنڌي سلوڪ : شاهه ۽ سواميءَ کان اڳ جو شعرُ**" هيءُ مضمون سورهين- سترهين صديءَ جي سنڌي شاعريءَ بابت آهي، اها شاعري جيڪا آهي ته سنڌ جي، پر لپيءَ جي ڪري تحقيق کان وانجهيل رهي. هن قسم جو مضمون سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي شاعريءَ بابت تحقيق ڪندڙ کي گهڻي مدد ڏيندو. هيءُ معلوماتي مضمون سورهين صديءَ جي سنت ڪوين جي ڪوتائن بابت اهم مضمون آهي ۽ انهن ڪوتائن ۾ استعمال ٿيل ٻوليءَ بابت معلومات ڏئي ٿو. ساڳئي وقت شاعريءَ جي تاريخ بابت هيءُ هڪ اهم مضمون آهي. هن مضمون مان به ليکڪ جي مطالعي جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. هن مضمون ۾ ڄاڻايل ڇهه سؤ سلوڪ شايد اڃا سنڌي ٻوليءَ جي جديد روپ ۾ نه آيا آهن. اڄ جي محققن لاءِ اها ڳالهه شايد نئين هجي ته سنت نجانند سوامي به ڪو سنڌي شاعر هو يا ٿي گذريو آهي. هيءُ مضمون به سنڌي ٻوليءَ ۽ ان ۾ ٿيندڙ شاعريءَ بابت هڪ نئون انڪشاف آهي.

ارڙهون مضمون "سنڌي ٻولي ۽ شاهه جو رسالو" آهي، هن مضمون ۾ جٺرام داس دولت رام شاهه لطيف بابت پنهنجي ڄاڻ ۽ شاهه جي دؤر جي ٻوليءَ جي اهميت تي رکيو ويو آهي.

هن موڙ تي جڏهن هيءَ ڪتاب ڇپجي رهيو آهي، تڏهن مان پنهنجي ڪن مهربانن ۽ محسنن جو دل جي حضور سان ٿورو مڃڻ ضروري سمجهان ٿو جن هن ڪتاب کي مڪمل ڪرڻ ۾ منهنجي رهنمائي ڪئي آهي:

سڀ کان پهرين برک عالم، اديب ۽ اسڪالر سرڳواسي **ڊاڪٽر موتي لال جوتوانيءَ** جو نالو آهي، جنهن مون کي هن ڪم کي مڪمل ڪرڻ لاءِ آماده ڪيو ۽ اتساهه ڏنو.

ٻيو نالو – دلبر ياءُ **هيري ٺڪر** جو آهي، جيڪو سدائين جيان مون کي ننڍي ڀاءُ وانگر همٿائيندو آهي. هن مون کي ليکڪ بابت گهڻي معلومات ميسر ڪري ڏني. جنهن لاءِ مان سندس احسانمند آهيان.

ٽيون نالو آهي منهنجي مهربان دوست تاج جويي جو. جيڪو تنهن وقت ٻوليءَ جي بااختيار اداري جو سيڪريٽري ڪونه هو جڏهن آءٌ هن ڪتاب تي ڪم ڪري رهيو هوس، هُن مون کي ڪتاب ترتيب ڏيڻ ۾ مدد ڪئي، هن وقت هو سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جو سيڪريٽري ٿي آيو آهي ۽ ان جي ئي ڪوششن سان منهنجو هيءُ ڪتاب ڇپجي رهيو آهي.

مون کي فخر ان ڳالهه جو آهي، تہ هيءُ ناياب ڪتاب ڇپجي رهيو آهي ۽ ان کي سنڌي ٻولي اٿارٽيءَ ڇپائي رهي آهي ۽ اهو بہ ان وقت جڏهن اُن اداري جي سربراهه منهنجي آئيڊيل خاتون ۽ اسڪالر مئڊم ڊاڪٽر فهميده حسين آهي. مون کي اميد آهي تہ هيءُ منهنجو پورهيو قبول پوندو.

16 مارچ 2009ع
ڪراچي، سنڌ

رکيل مورائي

ليکڪ بابت

سنڌيءَ جي برک عالم، اديب، تاريخدان ۽ سياستدان سرڳواسي جئرام داس دولت رام جي سوانح لاءِ مون کي گهڻئي ڪتاب جاچڻا پيا آهن، پوءِ بہ مون کي گمان آهي تہ آءُ سوانح جون ڪي ڪڙيون هٿ ڪرڻ ۾ ناڪام ويو آهيان، اهو مون کي احساس آهي، ان هوندي بہ ان ڳالهہ جي خوشي اٿم تہ جيتري بہ ڄاڻ سندس سوانح بابت معلوم ڪري سگهيو آهيان، ايتري سنڌ ۾ ڪنهن بہ ڪتاب ۾ شايد ئي ملي سگهي، ان جو سبب اهو آهي تہ ورهاڱي کان پوءِ هتان لڏي هند ۾ وسندڙ سنڌي عالمن، اديبن ۽ اسڪالرن تي جيترو ڪم سنڌ ۾ ورهاڱي کان پوءِ ٿيڻ گهرجي ها، اوترو نہ ٿي سگهيو آهي، ان جو اندازو مون کي دادا جئرام داس دولت رام جي حياتيءَ بابت مواد ڳولڻ وقت شدت سان ٿيو. سنڌ جي ڪلاسيڪل سوانحي ڪتاب "جنب گذاريم جن سين" جهڙي اهم ڪتاب بہ منهنجي ڪا مدد نہ ڪئي، جنهن ڪري وري بہ مون کي ورهاڱي کان پوءِ هند ۾ ڇپيل ڪتابن ڏانهن ئي واجهائڻو پيو. سنڌ جي هڪ ٻئي اهم ڪتاب "هو ڏو تي هو ڏينهن" ۾ بہ اهڙو مواد يا جئرام داس دولت رام بابت ڪجهہ ڪو نہ هو ۽ جيڪو ڪجهہ هو، اهو سندس سياسي پسمنظر بابت هو، پر علم ۽ ادب جي ڪيتر کان ٻاهر هو. ان ۾ فقط راشدي صاحب جو مذهبي جوش نمايان هو ۽ بس، تنهن هوندي بہ منهنجي آڏو جيڪي ڪتاب موجود هئا، انهن مان مون کي ڄاڻ پئي تہ:

جئرام داس دولت رام_ حيدرآباد سنڌ جي هڪ پڙهيل ڳڙهيل عالم خاندان ۾ پيدا ٿيو. سندس والد جو نالو سندس ئي نالي سان ڳنڍيل، دولت رام هو. 21 جولاءِ 1889ع تي حيدرآباد ۾ جنم وٺندڙ جئرامداس جي امڙ جو نالو وشني ٻائي هو، جيڪا هڪ پڙهيل ڳڙهيل پر ڌرمي خاتون هُئي، جئرامداس کي هڪ ڀاءُ، چيتمل دولترام بہ هو.

هيءَ ننڍي هوندي کان ئي لکڻ پڙهڻ ڏانهن مائل هو، جنهن ڪري شاگرديءَ واري زماني کان ئي سياست ۽ ادب سان سندس گهرو چاهہ هو. هي مهاتما گانڌيءَ جو پوئلڳ هو ۽ اڳتي هلي ڪانگريسي ٿيو ۽ پڇاڙيءَ تائين ان سان رهيو ۽ ورهاڱي بعد ڪيترائي اعليٰ منصب ماڻيائين. سندس ڪانگريس ۾ هجڻ واري دؤر بابت مشهور

سنڌي اديب ۽ صحافي ٻلديو گاجرا پنهنجي مشهور ڪتاب "آزاديءَ جي ڏيڍ ۾ سنڌ جو ڀاڱو" (ص_70) ۾ هيئن لکيو آهي:

"جئرام داس دولت رام سالن جا سال ڪانگريس ورڪنگ ڪاميٽيءَ جو ميمبر رهيو. ڪو عرصو هو آل انڊيا ڪانگريس ڪاميٽيءَ جو جنرل سيڪريٽري پڻ رهيو. ديس جي آزاديءَ ڪان پوءِ هن گورنريءَ جو پد سينگاريو ۽ پڻ مرڪزي سرڪار ۾ منتري (وزير) ٿي رهيو."

ٻلديو گاجرا_ سندس واکاڻ ڪندي لکيو آهي ته "شري جئرام داس دولت رام اعليٰ ترين ديش ڀڳت ۽ هند سنڌ جو تسليم ٿيل مشهور سياسي رهنما هو. سندس زندگيءَ مان اهو به پتو پوي ٿو ته هو 21_1920ع واري اَسهڪار تحريڪ (تحريڪ عدم تعاون) دوران "هندو" اخبار جو ايڊيٽر به رهيو. جڏهن انگريز سرڪار "هندو" اخبار تي بندش وڌي ته وڏو گوڙ ٿيو. جنهن ڪري ان جي ايڊيٽر شري جئرامداس کي ٽن سالن لاءِ جيل موڪليو ويو. هُن جيل وڃڻ کي قومي ڪارنامو سمجهيو. حيدرآباد جي ان وقت جي هڪ شاعر "ٻجا سنگهه فتحسنگهه" سندس شان ۾ هڪ شعر جوڙيو. جنهن جون ٻه سٽون هن طرح آهن:

جئرام شير پيارا، قربان تون ته ٿي وئين،
سرڪار وٽ سونهارا، مهمان تون ته ٿي وئين،

"سوراج پارٽي" جي پليٽ فارم تان 1926ع ۾ سنڌ مان هيءُ ممبئيءَ ڪائونسل لاءِ اميدوار بيٺو ۽ چونڊ کٽيائين. سندس مخالف اميدوار هو مکي هرڪشنداس، جيڪو سنڌ جو وڏو زميندار هو.

1930ع ڌاري "لوڻ ناهيو ستياگرهه" شروع ٿي، ڪراچيءَ ۾ ڪيترائي سنڌي گرفتار ٿيا ۽ ڪوٽ ۾ پيش ٿي سزائون ڪاٽيون. انهن ئي واقعن وقت ڪورٽ ۾ گڏ ٿيل ماڻهن کي چڙو چڙ ڪرڻ لاءِ پوليس گوليون هلايون، جنهن ۾ ٻه نوجوان شهيد ٿيا ۽ جئرام داس دولترام کي به گولي لڳي، پر اها ڪيس ٽنگ ۾ لڳي ۽ هو زخمي ٿي پيو.

1947ع ۾ هو هند سرڪار جي مرڪز ۾ خوراڪ ۽ زراعت جو وزير ٿيو. [illegible] وقت 1955ع کان وٺي عمر جي آخري وقت تائين پنج ڀيرا هو راجيه سڀا جو ميمبر رهيو.

1953ع ۾ هو آسام جو گورنر ٿيو. جيڪو آسام هاڻ پنجن صوبن ۾

ورهائجي ويو آهي. ان کان سواءِ هو ڪيترن ئي اهم منصبن تي صلاحڪار پڻ رهيو. هو جواهر لال نهروءَ سان گهڻو حجائتو بہ هوندو هو.

1965ع جي جنگ خلاف پهريون نهراءُ بحال ڪرائڻ جو شرف بہ هن سنڌي "امن پسند سياستدان" کي آهي، پر اصل ڳالهہ هيءَ آهي تہ هيءُ شخص سياست ۾ ايترو مصروف هوندي بہ علم ادب ۽ تحقيق لاءِ ايترو وقت ڪيئن ڪڍي سگهيو، اهو اچرج جهڙو ڪارنامو آهي. مٿي هُن جي سياسي ڪارڪردگيءَ جو مختصر ذڪر ٿي چڪو آهي، هيٺ سنڌس علمي ۽ ادبي زندگيءَ جو ذڪر ڪريان ٿو، جنهن کي سمجهڻ لاءِ ضروري ٿو سمجهان تہ سنڌس ئي خيال ڏيان، جيڪي هُن 83 سالن جي ضعيف العمريءَ ۾ پنهنجي هٿ خط ۾ پنهنجي هٿ علمي، ادبي ۽ سياسي دوست سائين جي ايم سيد سان ونڊيا آهن. جن مان پتو پوي ٿو تہ هيءُ سنڌ جو برک عالم سنڌ جي علم ادب ۽ تاريخ بابت ڪيترو سُچيتُ رهندو هو:

نئين دهلي 22 جون 1975ع

منهنجا پيارا سيد صاحب!

مون وٽان خط پهچڻ تي اوهان کي تعجبُ ٿيندو، پر مون اڪثر پئي سوچيو آهي تہ اوهان کي سنڌي ادب بابت لکان. جنهن تي اڄڪلهہ آءُ بچيل وقت ۾ توجهہ ڏئي رهيو آهيان. هن معاملي ۾ منهنجي مدد ڪرڻ لاءِ اوهان ئي بهترين ماڻهو آهيو. مون کي ٻڌايو ويو آهي تہ اوهان پنهنجا ڪجهہ ڪتاب سنڌيءَ ۾ ڇپايا آهن. ڇا انهن جون ڪاپيون موڪلي سگهندا؟ مون کي عرب دؤر ۽ پندرهين صديءَ تائين جي سنڌي زبان جا ڪجهہ نمونا پڻ گهرجن. ڇا اهو ممڪن آهي تہ پراڻن سنڌي قصن، سسئي، مارئي، سُهڻي، دودي چنيسر ۽ راءِ ڏياچ وغيره جون ڪاپيون هٿ اچي سگهن. مون کي ٻڌايو ويو آهي تہ "مجمعل التواريخ" ۾ ڪجهہ سنڌي بيت آهن. ڇا آءُ ان ڪتاب جي ڪاپي يا حوالو، يا ان بيت جي لکت ۽ معنيٰ حاصل ڪري سگهان ٿو؟ مون کي معلوم ٿيو آهي تہ 288هہ ۾ قرآن شريف سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيو هو. ان جي ڪا ڪاپي ملي سگهندي؟ ان کان پوءِ ان ئي دؤر جي سنڌي ڪتاب "عبادات و عقائد" جي ڪاپي هٿ اچي سگهندي؟

آءُ سنڌ جي ابتدائي تاريخ بہ پڙهي رهيو آهيان. آءُ سنڌ بابت سنڌونديءَ جي الهندي ڪناري بابت، جيڪي ڪجهہ دستياب آهي، معلوم ڪرڻ چاهيان ٿو. اوهان وٽ "سمن" جي تاريخ، ان جي پسگردائيءَ ۽ اوهان جي خاندان جي تاريخ ۽ شجري بابت ڪو مواد آهي؟

آءُ انهن سيني ڳالهين ۾ انتهائي دلچسپي رکان ٿو، ڇا اوهان مون کي ان معاملي ۾ گهربل مواد هٿ ڪرڻ ۾ مدد ڪري سگهندا؟

اوهان جو مخلص

جٿرامر داس دولت رامر.

ساڳيءَ طرح هڪ ٻئي خط ۾ هن عالم پنهنجي دوست کان هڪ ٻئي ڪتاب جي پڻ گهر ڪئي هُئي، جيڪو ڪتاب "ڀنڀور جي کوٽائيءَ" بابت 1969ع ۾ سنڌ جي آرڪيالاجيڪل ڊپارٽمينٽ پاران ڇاپيو ويو هو.

مٿين ٻن خطن جو ذڪر ڪرڻ جو اصل مقصد فقط اهو آهي ته جيئن هن سنڌيءَ جي برک عالم ۽ ٻوليءَ جي پارکوءَ جي سنڌ ۽ سنڌ جي علم، ادب، تاريخ ۽ ٻوليءَ جي واڌاري لاءِ ٿيندڙ تحقيق ۾ دلچسپي معلوم ٿي سگهي. هيءُ صاحب زندگيءَ جي آخري گهڙين تائين سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ جي قدامت بابت کوج/ تحقيق ڪندو ۽ ان جي نتيجي ۾ حاصل ٿيندڙ علم ۽ ڄاڻ هند ۽ سنڌ جي عام ماڻهن ۽ تحقيق ڪندڙن ۾ ورهائيندو رهيو ته جيئن اهي پنهنجي ڌرتيءَ، ان جي تاريخ، تهذيب، تمدن ۽ ٻوليءَ جي اصليت ۽ قدامت کان واقف ٿي سگهن ۽ ايندڙ وقت ۾ ان جي روشنيءَ ۾ پنهنجي، تهذيب، تمدن، تاريخ ۽ ٻوليءَ لاءِ ڪا خاص راءِ جوڙي سگهن ۽ تحقيق جا نوان گس تلاشي سگهن، جيڪو ٿي سجاڳ قومن تي فرض عائد ٿئي ٿو، ڇو ته قومون ماضيءَ مان سبق پرائي مستقبل جي راهه ڳوليندي يون آهن.

جٿرامر داس دولت رامر جي علمي، ادبي، تحقيقي جاکوڙ جي باري ۾ هند ۽ سنڌ جي ڪيترن ئي عالمن لکيو آهي پر سندس سياسي ڪردار تي وڌيڪ لکيو ويو آهي. ناميارِي ڪانگريسي اڳواڻ وشنو شرما، "ڊاڪٽر چوئٿرام گدوانيءَ جي جيوني" نالي ڪتاب لکيو آهي، جنهن ۾ پڻ هن جٿرامر داس دولت رامر بابت ڪافي لکيو آهي، پر اهو سمورو سياسي حوالي ۾ آهي.

سنڌ جي ناميارِي ليکڪ ۽ محقق ڊاڪٽر هدايت پريم صاحب پڻ پنهنجي هڪ ڪتاب "سنڌي ٻوليءَ جا محقق" ۾ جٿرامر داس دولت رامر بابت هڪ مضمون لکيو آهي، ليڪن هن صاحب جيڪي ڪتاب ڄاڻايا آهن، اهي منهنجي خيال ۾ جٿرامر داس دولت رامر جا ڪتاب نه پر اصل ۾ مضمون آهن، مون کي پنهنجي تحقيق اهو ٻڌائي ٿي ته هُن انهن نالن سان ڪي به ڪتاب نه پر مضمون لکيا آهن، جن مان

ڪي هن ڪتاب ۾ شامل آهن. گهڻ ۾ گهڻ ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي، ڊاڪٽر موتي لال جوتواڻي ۽ محترم هيرو ٺڪر اهڙن ڪتابن جو ڪو بہ حوالو مون کي ڳولهائي نہ سگهيا آهن. البتہ هُن جو ٻوليءَ بابت هڪ ڪتاب ديوناگريءَ سنڌيءَ ۾ لکيل آهي. جيڪو پڻ مون کي مليو آهي ۽ مون وٽ محفوظ آهي. ان کان سواءِ هُن جو هڪ مضمون اهو آهي، جيڪو محترم هيري ٺڪر جي ترتيب ڏنل ڪتاب "قاضي قاذن جو ڪلام" ۾ مهاڳ طور ڏنل آهي. جيڪو پڻ هن ڪتاب ۾ شامل ڪيو ويو آهي. ممڪن آهي ڪي ٻيا مضمون بہ هُن صاحب لکيا هجن. جيڪي منهنجي ممڪن حد تائين جاکوڙ باوجود مون کي ميسر ٿي نہ سگهيا آهن. ڪنهن ٻئي شخص کي اهي هٿ ايندا تہ سنڌي ٻوليءَ بابت وڌيڪ ڪي شيون ملي سگهنديون. هن شخص لاءِ اڪثر عالمن اديبن جي راءِ اها رهي آهي تہ هو خاموش، مُهذب، محبت جو مجسمو ۽ نمرتا جو پتلو هو. ساڳئي وقت اعليٰ تعليم حاصل ڪيل قومي ڪارڪن هو. سائين جي ايم سيد سنڌس باري ۾ لکيو آهي تہ "سنڌ مان سنڌس لڏي وڃڻ جو ارمان اٿم. سنڌ اهڙن بزرگن کي وڃائي گهڻو نقصان سٺو آهي، پر اهو اطمينان اٿم تہ اهڙا ماڻهو هندستان ۾ وڃي بہ سنڌ جي صوفيانہ روايات، تهذيب ۽ پيغام جا پرچارڪ ٿي ڪم ڪن ٿا"

سنڌي ٻوليءَ جي هن عاشق ۽ عالم، ٻهرين مارچ 1979ع تي 90 سالن جي عُمر ۾ وفات ڪئي. هو سنڌ ڇائو هند ۾ گذاري ويو، پر سنڌ اڄ بہ هن ڪتاب جي صورت ۾ کيس ياد ڪري ٿي.

رکيل موراڻي

16-03-2009

ڪراچي، سنڌ.

ليکڪ بابت مواد هٿ ڪرڻ وقت حوالي طور ڪم آيل ڪتاب:

1. ڪُجھ خط	جي ايم سيد
2. آزاديءَ جي پڌ ۾ سنڌ جو ڀاڱ	ٻلديو گاجرا
3. ڊاڪٽر چوئٿرام گدوانيءَ جي جيوني	وشنو شرما
4. سنڌي ٻوليءَ جا محقق	ڊاڪٽر هدايت پريم
5. وهنواري هندي سنڌي ڊڪشنري	-----
6. سائل ڪوش	ستراماداس سائل

جئرام داس دولت رام

"ڊڪشنري آف سنڌي لِٽريچر" ۾ شري جئرام داس دولت رام بابت داخلا هيٺ ڄاڻايل آهي ته هو صاحب 1891ع ۾ ڄائو ۽ 1979ع ۾ وفات ڪيائين: سنڌيءَ جي پهرين صف جي ودوانن (عالمن) مان هڪ هو. "Collected works of Gandhiji" جو پهريون مُکيہ سمپاوڪ (ايڊيٽر) هو: ۽ جيڪي ودوان سنڌي ٻوليءَ ۽ اَدب جي سلسليوار وڪاس (ارتقا) کي سمجهڻ چاهين ٿا، سي هن صاحب جي انهن وشين (موضوعن) تي وقت بوقت لِکيل ليکن ۽ مضمونن جي مطالعي کان سواءِ اڳتي وڌي نه سگهندا، وغيره . اِن ڊڪشنريءَ ۾ اِها سنڌس ٿوري ۾ واقفيت ڏنل آهي. ليڪن اِن کان گهڻو وڌيڪ پڻ لِکبو. سو سنڌس ڪيل خدمتن جي حوالي ۾ ٿوروئي ليکبو.

جيتوڻيڪ اَسان جا سنڌي لوڪ جئرام داس دولت رام کي آزادي هلچل جي مشهور معروف سياسي ڪارڪنن مان هڪ هئڻ جي ناتي ۽ آزاديءَ کان پوءِ (هندجي) کاڌ خوراڪ کاتي جي مرڪزي وزير ۽ بهار ۽ آسام جي گورنر جي حيثيت ۾ گهڻو تڻو ڄاڻن، سُڃاڻن ٿا، پوءِ به ڪين سنڌس ادبي دين (Contribution)جي اَڻپوري ئي سهي، معلومات اَوَس ئي آهي. ليڪن سنڌيءَ جي سُڃاڻ لوڪن کي خبر آهي ته هو صاحب هڪ اعليٰ کوجنيڪ (محقق) هو.

جواهر لال نهروءَ لاءِ چيو ويندو آهي ته جيڪڏهن هو صاحب راڄنيتڪ کيتر (سياسي ميدان) ۾ ايترو مصروف نه هُجي ها، ته هُو پنهنجي زماني ۾ اَنگريزي ٻوليءَ جي اَگرين تي ڳڻڻ جيترن اعليٰ اَديبن ۾ شمار ڪيو وڃي ها. ساڳئي نموني جئرام داس دولت رام لاءِ پڻ چئي سگهجي ٿو ته جيڪڏهن هن صاحب پنهنجي جيوَت (زندگي) کي سياسي، سماجي کيتر ۾ اَرپڻ نه ڪيو هُجي ها، ته هُو سنڌي ٻولي، ساهتيہ (ادب)، اِتهاس ۽ سنسڪرتيءَ (تهذيب) جي کيتر ۾ اَڃا به گهڻو وڌيڪ ڪم ڪري سگهي ها.

هو صاحب اَجوڪن انهن سنڌي ودوانن مان ڪين هو، جيڪي سنڌي ادب جي تاريخ جي "چند چاڻ" ڪندي سومرن ۽ سمن جي جدا جدا دؤرن ۾ مُنجهي پون ٿا. يا انهن ليکڪن مان بہ نہ هو، جي يارهين صديءَ جي "ڪوئل ۽ ديپچند" قِصي تي ڪلڪَراني (قلم آرائي) ڪندي اَنَ زماني جي ڪِردار وِاتان گهڻو تڻو اَرڙهين صديءَ جي صوفي شاعر شاهہ لطيف جو بيت چوارائين ٿا. هو صاحب اُنهن سنڌي عالمن مان قطعي ڪين هو، جي ثانوي ماخذن جا حوالا پيش ڪندا آهن. پر هو اُنهن ودوانن مان هو جي ابتدائي ماخذن جو گهرائيءَ سان مُطالعو ڪندا آهن ۽ ائين ڪندي ڪيترين نيون ڳالهيون روشنيءَ ۾ آڻيندا آهن. اهڙن اعليٰ عالمن کان پوءِ ايندڙ ٻيا عالم سندن روشنيءَ ۾ آندل ڳالهين کي پنهنجي لفظن ۾ چئي، اُنهن جا شروعاتي محقق بڻجي ويهندا آهن. مثال طور "جهُولي لال" جي 10 سيپٽمبر 1996ع واري پرچي ۾ شري ليلارام رَچنداڻيءَ، مَهامَتي پراڻناٿ جي سنڌي واڻيءَ تي پنهنجا ويچار ظاهر ڪندي لکيو آهي تہ اُن واڻيءَ جي پهرين چاڻ شري جٿرام داس دولت رام، سرڳواسي بولچند راجپال جي سمپادڪيءَ (ايڊيٽريءَ) هيٺ نڪرندڙ "سنڌو" مخزن جي اپريل 1967ع واري اَنڪَ (شماري) ۾ ڏني هُئي. ليڪن شري جهمون ڇُڳاڻيءَ پنهنجي ڪتاب "سوامي پراڻناٿ جي سنڌي واڻي" ۾ يا ڊاڪٽر مُرليڌر جيٽلي اُن ڪتاب جي پنهنجي مهاڳ ۾ ان جو ذڪر ڪو نہ ڪيو آهي. شري جٿرامداس ان ليک ۾ ڄاڻايو هو: "مون کي تہ لڳي ٿو تہ سوامي پراڻناٿ جي سنڌي ڪوتا (شاعريءَ) تي سندس گرُوَ سوامي نجانند جو ضرور ڪو اثر پيو هوندو. اهو ممڪن آهي تہ سوامي نجانند خود بہ ڪي سنڌي سلوڪ رچيا هُجن، جي ان ڪري اجا بہ اڳوڻا چئبا ۽ شاهہ ڪريم (1536-1624) ۽ شاهہ لطيف (1689-1752) جي وچ جون ڪڙيون شايد سوامي نِجانند ۽ سوامي پراڻناٿ جون سنڌي ڪوتائون ٿي سگهن ٿيون."

ليڪن ليلارام رَچنداڻيءَ جي لفظن ۾ "مُرليڌر جيٽلي بہ پراڻناٿ کي روشنيءَ ۾ آڻڻ جو شرف پنهنجي مُهاڳ ۾ جهمون ڇُگاڻيءَ کي ڏنو آهي ۽

پراڻنات جي واٽي سنڌي شاعرن ۾ شاهه لطيف کان اڳ جي هڪ ڪَنل ڪڙي ڪري ڄاڻائي آهي."

ايترو ئي نه، شري جٿرام داس دولت رام اُنهن سُڄاڻ ودوانن مان هو، جي اِجا سوچ ويچار، بحث مباحثو گهرندڙ ڳالهيُن پويان سَوال جون نِشانيون لڳائيندا آهن. اَهڙا ودوان دل ۽ دماغ جي خلوص وچان، اُنهن جي صحيح صورت سامهون اَچڻ جو اِنتظار ڪندا آهن ۽ هرويرو پنهنجو رايو مڙهڻ جي ڪوشش نه ڪندا آهن. اوهين سندس مضمون "سنڌ جي ڪوئل" پڙهي ڏسو. اُن جي سري "سنڌ جي ڪوئل؟" ۾ ئي سَوال جيَ نِشاني لڳل آهي. هو صاحب 1924عَ ۾ شَهدادپور پاسي ويو ته اُتي ڪيس هڪ سُرندائي ڳڌيو جنهن "ديپچند ۽ ڪوئل" جا بيت پڙهي ٻڌايا. هُن پنهنجي نوٽ بوڪ ۾ اهي بيت لِکيا. پهريون بيت:

گجي ٿو غزنيءَ ۾، سُلطان محمود شير،
ڏينهان ڪري راڄڙو راتيان ڦري فقير،
پوتا پايو چَمَر جا، ڪٿي ڪو نه وزير،
سُڪي ٿي ساري پرٿي، ستيُن پاڙيو سير.

ان بيت مان ڪيس لڳو ته اِها ڪهاڻي سلطان محَمود غزنويءَ جي ڏينهن جي هئي. ليڪن ڪيس اُنهن مڙني بيتن جي ٻولي گهڻو پوءِ جي ڏسڻ ۾ آئي. ان مضمون ۾ اُن سُرندائيءَ جا سَڀ بيت ڏنئي، آخِر ۾ ڪنهن به نتيجي تي نه پهچي ڪري، سَوال مٿان سَوال سان پنهنجو مضمون پورو ڪيائين. "هيءَ ڪهاڻي غزنيءَ جي شهر جي آهي ڪين سنڌ جي شهر جي؟ هو سنڌ ۾ ايترو رهيو هو ڇا، جو ٽانيڪو ٿي ويهي ڪٿي راڄ ڪيائين؟... اِهي سڀ دلچسپ سوال پڙهندڙن اڳيان اُتن ٿا."

ساڳيءَ ريت، سندس هڪ ٻئي مضمون "سنڌي ٻوليءَ جو اتهاس: ٻه هزار سال پُراڻو اکر؟" جي سري ۾ پڻ سوال جي نِشاني ڪتب آندل آهي. هتي هڪ ڳالهه صاف ڪرڻ گهرجي ته شري جٿرامداس "اکر" لفظ "اکر" جي معنيٰ ۾ نه، پر شبد (لفظ) جي معنيٰ ۾ ڪم آندو آهي. اسين سنڌي گهڻو ڪري "اکر"

لاءِ اکر کم آڻڻ کانسواءِ، "شبد" لاءِ پڻ "اکر" کم آڻيندا آهيون. جيئن ڪتاب جي مهاڳ ڪي "دو شبد" جي معنيٰ ۾ "ٻه اکر" چوندا آهيون. غلط العام صحيح" تحت. شري جٺرامداس صاحب پڻ "لفظ" بدران "اکر" ڪم آڻيندي لکيو آهي: "سنڌ ۾ هفتي جي ڏينهن مان ڪن ڏينهن لاءِ ٻه نالا ڪم ايندا آهن. هڪ نالو سنڌي مُسلمان ڪم آڻيندا آهن، ٻيو سنڌي هندو. منگل وار کي سنڌي مُسلمان چون "اڱارو" ۽ سنڌي هندو چون "منگل". عام ريت سنڌي هندو ائين سمجهندا آهن ته اڱارو ڪو خاص اسلامي اکر (شبد) آهي. "اڱارو" هڪ ڪُهنو (قديم) سنڌي اکر آهي، جو مهاراشٽري پراڪرت جي "ستسئي" ۾ پڻ "اَنگاروارَ" يعني "منگل وارَ" جي معني ۾ آيو آهي." ۽ پوءِ لکيو اٿائين. "سنڌيءَ جون پاڙون ڪيتري قدر آڳاٽي مهاراشٽري، پراچين (قديم) شؤرسيني ۽ پُراڻي راجستاني، مرهٽي ۽ گجراتي ٻولين جي وچهو پکڙيل آهن، ان جو اونهو اڀياس ٿيڻ گهرجي." ان ريت هن صاحب سنڌي ٻوليءَ جي بُڻ بنياد تي نئين روشني وجهندي سنڌي ادب جي اتهاس (تاريخ) کي ٻه هزار سال اڳ جو ڏيکاريو آهي ۽ اَڻ سڌي نموني مهاراشٽري پراڪرت سان سنڌيءَ جو رشتو جوڙي، ان جي شاهڪار "گاٿا سَتسئيءَ" کي اُترـ اولهه هندستان (جنهن ۾ سنڌ به اچي وڃي ٿي) جو گڏيل اَدبي ورثو ڪري قبوليو آهي.

سنڌي ادبي حلقن ۾ سنڌس معتبريءَ جو اهو عالم آهي، جو 1958ع ۾ جڏهن پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻيءَ جو "شاهه جو رسالو" ڇپيو، ته اُن جو مُهاڳ هن صاحب لکيو ۽ سنڌ جي ادبي تاريخ کي هند جي ادبي تاريخ سان ۽ سنڌوءَ کي گنگا جمنا سان ڳنڍيائين ۽ سنڌي ڌارا کي هند جي مُکيه ڌارا سان جوڙيائين. پنهنجي مهاڳ ۾ چيائين. "لوڪن سڻئون. شاهه صاحب جي رهڻي ۽ ڇَوڻيءَ جي ڪُجهه ٿوري ڄاڻ اَٿم. پر اِنهيءَ ٿوري ڄاڻ به مون کي ان نتيجي تي رسايو آهي ته شاهه عبداللطيف جي حقي جڳهه اتر پرديش جي ڪبير، راجستان جي ميران ٻائي، مهاراشٽر جي رامداس ۽ تُڪارام، بينگال جي چئتنيه ديو، آسام جي شنڪر ديو، گجرات جي نرسي مهتا جهڙن ناموَر سنت ـ ڪوين، ڏٺيءَ

جي نمائن پڳتن ۽ درويشن جي قطار ۾ آهي."

سچ پچ تہ هن صاحب پنهنجن عالمائن مضمونن وسيلي، اسان کي نئين درشٽي (سمجهہ) ڏني. سندس بيشُمار ليک ۽ مضمون روزاني "هندُستان" ۽ هفتيوار "هندواسيءَ" ۾ شايع ٿيا. 1993 ۾، اُنهن ليکن ۽ مضمونن مان چونڊ ڪري "سنڌ جي کوج" نالي پستڪ (ڪتاب) ظاهر ٿيو. جنهن جي ٽن ڀاڱن ۾ سنڌي ساهتيہ، سنڌين جي اتهاس ۽ مهاپُرشن (عظيم انسانن) جي سمرٽين (يادن) سان وابستہ ليک ۽ مضمون ڏنا ويا. ان جي پهرئين ڀاڱي ۾ آهن: (1) سنڌي ٻوليءَ جو اتهاس: ٻہ هزار سال پُراڻو اکر (2) ٻارهين صديءَ جا اکر (3) ڪوئل ۽ ڏيپچند جي ڪهاڻي، (4) قاضي قادن، (5) شاهہ ڪريم ۽ لوڪ ڪهاڻيون، (6) سنت نجانند ۽ مهامتي پراڻنات، (7) شاهہ عبداللطيف ۽ سندس رسالو، (8) سنڌي لپيءَ جو اِتهاس. ٻئي ڀاڱي ۾ شامل آهن: (9) راجا ڏاهر جي شادي: ڏاهر ۽ لاڏي، (10) يوگ وديا جي حيرت انگيز شڪتي، (11) ڏن اسان جو ديس لاءِ سِر قربان، (12) ويرن ڪيا صدقي سَر، ويرانگنائن گهوريا سرير (13) اُلهندي سوراشٽر ۾ سنڌين جو راڄ، (14) اَپيچند ۽ سرمد، (51) ننگر، ممت ۽ ڏونگر، (16) مارئيءَ جي سچي ڪهاڻي. ۽ آخرين ٽئين ڀاڱي ۾ ڏنل آهن: (17) ديوان گِدومل، (18) لوڪمانيہ تلڪ، (19) مهاتما گانڌي، (20) راشٽر نِرماتا سردار پٽيل، ۽ (21) اَسان سنڌين جو آئيندو ڇا ۾؟"

"سنڌ جي کوج" ڪتاب جي آخرين مضمون ۾ هو صاحب اسان سنڌين کي گهٽو ڏيکاءُ نہ ڪرڻ جي صلاح ڏئي ٿو، چئي: "اسان مان ڪن کي هتي، ڀارت ۾ جهجهو ئي ڌنُ مليو آهي، سنڌ ۾ سنڌن ڌن سان جاءِ نہ آهي، هت ماَيا جي تيز وهندڙ ندين مان، اسَان مان ڪيترا، گهڻي ئي دلا پري سگهيا آهن. سنڌ کان هت وڏيک سٺيا ٿيا آهن، پر اسين پنهنجي شاهوڪاريءَ جو گهڻو ڏيکاءُ نہ ڪريون. اسين اُهي گڻ ڏيکاريون، جيڪي سنڌين جي سچي ناموس وڌائين."

ڊاڪٽر موتي لال جوتواڻي
(هندواسي: 3 نومبر 1999)

سنڌي ٻوليءَ جو وڪاس (ترقي)

سنڌي ٻولي هڪ بلڪل پراچين ڀاشا (قديم ٻولي) آهي ۽ ان اندر سندس لنبي اتهاس (ڊگهي تاريخ) ۾ ڪافي تبديليون آيون آهن. سنڌي ڀاشا اهڙي پراچين آهي، جهڙو آريہ لوڪن جو ڀارت اندر اچي سنڌو ماتريءَ جي هينئين ڀاڱي ۾ پاڻ وسائڻ جو اتهاس. ان جي اصلي صورت شايد اها ئي هئي، جيڪا ان ماتريءَ جا باشندا ان وقت ڳالهائيندا هئا ۽ اها ان ٻوليءَ کان گهڻو علحدي نہ هئي، جنهن ۾ رگ ويد جا منتر اول اول اچاريا ويا ۽ ڳايا ويا.

جدا جدا روپ:

ٻين اِنڊو- آرين ٻولين جيان، سنڌي ٻولي پڻ جدا جدا صورتون اختيار ڪيون آهن. جن کي پراچين، وچولي ۽ نئين زماني جي انڊو- آرين ڀاشائن جو پراڪرت ۽ اپڀرنش روپ سڏجي ٿو. آخر ان هاڻوڪي سنڌيءَ جي صورت اختيار ڪئي آهي، جنهن کي ڀارت جي هاڻوڪين ٻولين ۾ پڻ ڳڻيو وڃي ٿو.

سنڌي ڀاشا کي سندس آخرين (انڊو- آرين ڀاشائن جي نئين زماني واري) صورت شايد هڪ هزار عيسويءَ ڌاري ملي. جيتوڻيڪ هڪ زنده وستوءَ (شيءِ) جيان اها اڃا بہ قلجي قولجي ۽ وڌي رهي آهي. سر جارج ابراهيم گريئرسن ۽ ڊاڪٽر سُنيتي ڪمار چٽرجيءَ ڀارن ڀاشا وگيانين (ٻولي- ماهرن) ، اتر ڀارت جي هاڻوڪين ڀاشائن جي وڪاس (اوسر) جو اهو ئي مارگ ٻڌايو آهي.

سنڌيءَ جو وڪاس:

هزار ورهيہ اڳي جڏهن سنڌي ڀاشا جو جنم ٿيو، تڏهن کان وٺي سنڌي ٻوليءَ جو وڪاس لڳاتار ٿيندو آيو آهي. انهيءَ جي شروعات ان وقت ٿي، جڏهن آريہ جاتيءَ جي هڪ فرقي، بلوچستان ۽ راجستان جي وچ واري ايراضي اچي والاري. آريہ جاتيءَ جو اهو فرقو ٻين کان ڪجهہ الڳ ٿي ويو ۽ اهي هڪ خاص قسم جي ويدڪ پراڪرت ڀاشا ڳالهائڻ لڳا، جا رگ ويد جي لکڻ کان اڳ ۾ ڪتب ايندي هئي. پرانتو (آثار قديمہ) جي ماهرن (Archaeological

(specialists) ڪافي ثابتين سان ثابت ڪيو آهي تہ اتهاسڪ زماني کان اڳ واري زماني جي ڪوتاين مان جيڪي شيون لڌيون آهن، سي ڏيکارين ٿيون تہ چئن هزارن سالن کان اڳي، سنڌ جي راڄڌاني موهن جي دڙي ۾، ويدڪ ڪرياڻون (رسمون) ڪيون وينديون هيون ۽ ويدڪ منتر اچاريا ويندا هئا. ان وقت جيڪا ڀاشا ان شهر ۾ گهرن ۽ بازارين ۾ ڳالهائي ويندي هئي، سا هئي پراچين سنڌي پراڪرت. ان جي ٻاهرين صورت جيتوڻيڪ آهستي آهستي بدلجي ويئي آهي، پر ان جي بيهڪ (Structure) جو اصل نسل اڃا قائم آهي. اها پراچين سنڌي پراڪرت، پاڻني، پتنجلي، ڪاليداس، رامائڻ ۽ مهاڀارت جي پراڪرت کان بہ اڳ واري آهي. ٻين هاڻوڪين انڊو- آرين ڀاشائن جيان، سنڌيءَ کي بہ ساڳي پراچينتا ۽ ساڳئي نموني جو پراچين اتهاس آهي. انهن پراچين ڀاشائن جي ڪنهن اڳ واري ٻولي (Predecessor) مان ئي سنسڪرت ڀاشا جنم ورتو. ٻين پراڪرت ڀاشائن جيان سنڌيءَ پڻ پنهنجو روپ بدلائي اپڀرنش جو روپ اختيار ڪيو. پر ڏسجي ٿو تہ سنڌي ڀاڻ پنهنجا ڪيترائي پراڪرت روپ جيئن جو تيئن قائم رکيا آهن.

جين اوتار:

جين ڌرم جو ٻارهون تيرٿنڪر انشنات، جو سنڌ ۾ ڄائو هو ۽ جنهن جين ڌرم جي سڌانت جو پرچار سنڌ ۽ ڀارت جي ٻين ڀاڱن ۾ ڪيو هو. تنهن، ڏسجي ٿو تہ پنهنجي پرچار ۾ ان وقت جي سنڌي زبان جو اپيوگ (استعمال) پڻ ڪيو. هن عيسوي سن 1500 سال اڳ ۾ اولهہ بنگال ۾ وڃي اپواس (روزي) ذريعي پنهنجي زندگيءَ جي آخرين آهوتي (قرباني) ڏني.

مهاڀارت وارو زمانو:

عيسوي سن کان هڪ هزار ورهيہ اڳي، جڏهن چيو وڃي ٿو تہ مهاڀارت واري جنگ لڳي، تڏهن ٽيهہ هزار ڪن براهمڻ، ڪورون جي راڄا دريوڌن سنڌ ۾ وسايا. انهن ڏسجي ٿو تہ اچي وچ سنڌ ۾ پاڻ وسايو. جنهن بعد ان ايراضيءَ کي "برهمنڪا" سڏيو ويو. پاڻني جنهن جو جنم عيسوي سن کان پنج سؤ سال

اڳي ٿيو هو. تنهن پنهنجي "اشتاڏيابي" پستڪ ۾ ان جو ذڪر ڪيو آهي. اها ايراضي "برهمن واس" ۽ "برهمڻ آباد" جي نالن سان سڏجڻ ۾ آئي. ڀارت جي جدا جدا ڀاڱن مان آيل ايترن براهمڻن جي سنڌ ۾ اچڻ ڪري سنڌي ٻوليءَ جو ضرور وڌيڪ وڪاس ٿيو هوندو ۽ ان جي صورت ۾ پڻ ڪافي تبديلي آئي هوندي.

سنڌيءَ جا روپ:

سنڌي ٻوليءَ جي روپ وغيره بابت ٻي عيسوي صديءَ کان اڳ جو اسان وٽ ڪو به رڪارڊ يا ذڪر ڪو نه آهي. موهن جي دڙي مان جيڪي مهرون لڌيون آهن، تن ۾ کهڙي لپي ۽ کهڙي ڀاشا ڪتب آندي ويئي آهي، سا اڃا سمجهي نه سگهيا آهيون. جيتوڻيڪ ان بابت جدا جدا ويچار ظاهر ڪيا ويا آهن. انهن مان شايد سنڌي ٻوليءَ جي اصلوڪي رنگ روپ ۽ وصفن تي ڪجهه روشني پئجي سگهي، پر هن وقت جيڪا ڄاڻ اسان کي ملي ٿي سا موجب ڀرت منيءَ ٿي پهريون سنسڪرت ليکڪ آهي، جنهن ٻي عيسوي صديءَ ۾ لکيل پنهنجي گرنٿ "ناٽيه شاستر" ۾ سنڌ سؤويرجي رهواسين جي ٻوليءَ جو ذڪر ڪيو آهي ۽ ان جي رنگ روپ ۽ وصف وغيره بابت پڻ ٻڌايو آهي، جي اڄ تائين سنڌي ٻوليءَ ۾ موجود آهن.

يادون جو زمانو:

اهو زمانو شايد اهو هو، جڏهن يادوَ ڪل جي "سما" لوڪن جو راڄ ڏکڻ سنڌ مٿان هو. هنن جي گاديءَ جو هنڌ "برهمڻ واس" (برهمڻ آباد) ۽ سنڌن ڏاکو ستين عيسوي صديءَ تائين قائم رهيو. انهيءَ ساڳئي عرصي ۾ ڪتري ڪل جي پرمار لوڪن جو راڄ وري اتر سنڌ مٿان هو ۽ راڄڌاني اروڙ ۾ هئي. انهيءَ عرصي اندر ماڻهن جي ٻولي سنڌي ٿي رهي، جا انڊو- آرين ٻوليءَ جو هڪ قسم هئي.

چيناڻي ياتري:

ان بعد ستين صديءَ جي وچ ڌاري چيناڻي ياتري يوئن چئانگ ڀارت ۾ آيو، جنهن ڏکڻ ۽ وچ سنڌ ۾ رهندڙ ماڻهن جي ٻوليءَ بابت ڪجهه ٻڌايو آهي. هو لکي ٿو ته انهن ماڻهن جي ٻولي مڌيه ديش جي رهواسين کان ٿوري

قريل آهي. مذيہ ديش ۾ اتر گجرات، راجستان، مالوا، پشچم ـ اتر پرديش ۽ پرواريون ايراضيون اچي ٿي ويون. انهن ايراضين ۾ ، چينائي ياتريءَ جي لکڻ موجب شورسيني ۽ ناگر ٻوليون چالو هيون.

پوءِ وري اسين ڏسون ٿا تہ ائين صديءَ ۾ "سينڌو" ماڻهن جي ٻوليءَ جو ذڪر ملڪ جي ارڙهن مکيہ ديش ڀاشائن ۾ ڪيو ويو آهي. "ڪؤليہ مالاڪها" نالي هڪ پستڪ (ڪتاب) عيسوي سن 779ع ۾ اپڀرنش ٻوليءَ ۾ لکيو ويو. ان پستڪ جو ليکڪ لکي ٿو تہ "سنڌ واسين جي ڪوتا رمڻيڪ، مٺي، نرم آواز واري آهي ۽ منجهس ديش ڀڳتيءَ جو ڀاو ڀريل آهي. ان جي ثابتيءَ ۾ پوءِ هن سينڌوائن جي ڪوتا مان ڪي بيت وغيره پڻ دهرايا آهن.

نائين صديءَ ۾ وري آنند وردن نالي ڪشميري مهاڪويءَ پنهنجي ڪوتائن ۾ جدا جدا ڀاشائن جا لفظ ڪتب آندا ۽ انهن ۾ ڪي "سنڌوَ ڀاشا" يعني سنڌ جي ٻوليءَ جا لفظ بہ ڪتب آندا ويا آهن.

سنڌي مهاڀارت:

اٽڪل هڪ هزار ورهيہ اڳي هڪ نامعلوم سنڌي ودوان، سنڌيءَ ۾ مهاڀارت لکيو. اهو ڪتاب شايد نثر ۾ لکيو ويو ۽ ان ۾ مهاڀارت جي آکاڻي ڪجهہ علحدي نموني ڏنل آهي. اهو مهاڀارت ڏهين عيسوي صديءَ ڌاري ابو صالح نالي هڪ عرب عربي زبان ۾ ترجمو ڪيو ۽ ان عربي ترجمي جو وري فارسي ترجمو 1026ع ۾ ڪيو ويو. ڪجهہ وقت بعد اهو فارسي ترجمي وارو ڪتاب وري مختصر روپ ۾ "مجمع التواريخ" جي نالي سان پڻ شايع ڪيو ويو. وچولي زماني جي سنڌي نثر ۾ اهو سنڌي مهاڀارت شايد پهريون ڪتاب آهي، جنهن بابت پڪ سان ڪجهہ چئي سگهجي ٿو.

انهيءَ ڪتاب ۾ جيڪي نالا وغيره اچن ٿا، تن کي ويچار ۾ رکي چئي سگهجي ٿو تہ هڪ هزار ورهيہ اڳي سنڌ جي ڀاشا ۽ ٻين ڀارتي ڀاشائن وچ ۾ ڪافي هڪجهڙائي هلندي پئي آئي. البيروني ۽ ٻين عرب ليکڪن جيڪي لکيو آهي، تنهن مان بہ ساڳي شاهدي ملي ٿي.

سومرا ۽ سما:

سومرن جي راڄ واري عرصي ۾ ۽ ان بعد چوڏهين صديءَ کان وٺي سمن جي هئي دؤر ۾ سنڌي ٻوليءَ وڏو ئي واڌارو ڪيو. انهيءَ عرصي ۾ ڪيترين ئي اتهاسڪ (تاريخي) ۽ رومانچڪ (رومانوي) ڪوتائون لکيو ويون، جيڪي ڦريل روپ ۾ اسان وٽ اڄا تائين موجود آهن.

همير ۽ مارئيءَ جي قصي ۾ ڪجهه تبديلي آئي ۽ اهو اسان اڳيان عمر ۽ مارئيءَ جي صورت ۾ پيش ڪيو ويو آهي. اهو ساڳيو قصو هو. جو سورهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ڌاري، بنهه هن دهليءَ جي شهر ۾، اڪبر بادشاهه اڳيان سندس دربار ۾ سهڻيءَ سنڌيءَ ۾ ڳايو ويو هو. ڪوتا جي ميناج دربار کي اهڙو تہ موهي ڇڏيو. جو ڪيترا درٻاري پنهنجو پاڻ وساري، ڳائڪ سان گڏ ويهي موج ۾ ڳائڻ ۽ جهومڻ لڳا.

سترهين صديءَ کان وٺي اسين سنڌي ساهتيہ ۾ تڪڙو تڪڙو واڌارو ڏسون ٿا. هڪ هئي پنيان انيڪ شاعرن پنهنجي شعر جي پلٽ لڳائي ڏني. شاهه عبدالڪريم، شاهه لطيف، سچل ۽ سامي وغيره هڪ هئي پنيان ايندا ويا. تان جو اڄي چالو صديءَ ۾ پهتاسين ۽ هن صديءَ ۾ پڻ نثر ۽ نظم وڏيڪ ۽ وڏيڪ تعداد ۾، نہ رڳو مرد پر زالون پڻ چئي ۽ لکي رهيون آهن. انهن جي لکيتن جون وشيون بہ اهي ئي ساڳيون آهن، جيڪي هندستان جي ٻين ليکڪن جون آهن.

برک ڀاشا وگيانين جو رايو آهي تہ ٻين اندو_ آرين ٻولين جيتوڻيڪ پنهنجو اصلوڪو روپ گهڻي قدر ڦيرائي ڇڏيو آهي، تڏهن بہ سنڌي ٻولي ڌارين جي سياسي توڙي ڪلچرل اثرن پوڻ جي باوجود پنهنجي اصل شڌ روپ کي ۽ پنهنجي پراڪرت واري ويس کي اڄ تائين گهڻي ڀاڱي قائم رکندي آئي آهي. انهيءَ خيال کان ٻين ڀارتي ڀاشائن جي وڪاس ۽ واڌاري جي اتهاس جي اڀياس لاءِ سنڌي ٻوليءَ جي وڏي اهميت آهي.

(ڊسمبر 1957ع)

---

*ٻهرين ڊسمبر 1957ع تي "ڪل ڀارت سنڌي ٻولي ڪنوينشن" دهليءَ جي موقعي تي جئرام داس دولترام جي ڪيل صدارتي تقرير. جيڪا "سنڌو" مخزن نومبر_ ڊسمبر 1957ع واري پرچي ۾ ڏنل آهي.

سنڌي ٻوليءَ ۽ لپيءَ جو اتهاس:
ٻه ٽي پراڻا ورق

سنڌي ٻوليءَ کي هند جي وڏن (آئين) ساهتيہ ۾ ٻين کيترن ۾ جوڳي جڳهہ ملي، ان وشئہ (موضوع) جو پٽي اڄڪلهہ اڀياس کيو اٿم. اڀياس ڪندي ڪي دلچسپ حقيقتون ڄاڻ ۾ آيم، جن جو سنڌي ٻوليءَ ۽ لپيءَ جي تاريخ سان لاڳاپو آهي. وقت آهر هن باري ۾ ٻيو بہ ڪجهہ لکڻ جو ويچار اٿم. هن ليک ۾ رڳو سنڌي ٻوليءَ جي لپيءَ جي اتهاس (تاريخ) جا ٻہ ٽي ورق ئي ورايان ٿو.

سنڌ جي پراڻن ڪنڊرن مان کوٽيل مهرن تي ڪنهن لپيءَ ۾ ٿوريون اکريل لکتون هٿ آيون آهن. موهن جي دڙي جي اُنهن (پنج هزار سال پراڻن) ٺهن مان لڌل مهرن تي جيڪي لکيل آهي، ان جي لپي نسبت ماهرن ۾ اڃا ڇڱو مت ڀيد (اختلاف) آهي. اهو ٿيو پنج هزار ورهيہ اڳي ۽ ان کان اڃا ڪجهہ آڳاٽو زمانو. انهيءَ زماني بابت اڄ ڪونہ ٿو لکان. پر موهن جي دڙي جي مٿين ٺهن مان نڪر جا پنج ٿانوَ لڌا اٿن، جي پاٽي پيئڻ جي ڪم ايندا هئا. هرهڪ ٿانءَ تي اُکريل آهي تہ ٻڌ ڌرم جي کهڙي ڀڪشوءَ جي اهو پيئڻ جو ٿانءُ هو. اها لکت "پالي" ٻوليءَ ۽ براهمي لپيءَ ۾ آهي.

پالي ٻولي بہ سنسڪرت مان نڪتل آهي ۽ سنڌ ۾ گهڻو چالو هئي. اُن جو سنڌي ٻوليءَ سان جيڪو ناتو هو. تنهن تي اڃا اونهي کوج ڪانہ ٿي آهي. اها ٿيڻ گهرجي. منجهس کيترائي اکر آهن. جي سنڌيءَ جهڙا آهن. سنڌ ۾ چالو پالي کيتري قدر ان زماني جي سنڌيءَ جو روپ هئي، ڪٿي ڇٽجي ان وقت جي سنڌي هئي، تنهن کوج لهڻي. پر گهٽ ۾ گهٽ پاسجي ائين پيو تہ

براهمي لپي ئي ان وقت (اٽڪل 17 صديون اڳ) سنڌ ۾ چالو هئي جا. چاهي پالي چاهي ان زماني جي سنڌي، ٻنهي ٻولين لاءِ ڪم ايندي هئي.

ڊاڪٽر مجمدار، جنهن موهن جي دڙي جي کوٽائي ڪئي هئي، تنهن رايو ڏنو آهي ته، مٽيءَ پنجن ٿانون تي جيڪي اکر اُکريل آهن، تن جي بناوٽ جي آڌار تي چئي سگهجي ٿو ته اها لکت عيسوي سنبت جي ٻي يا ٽين صديءَ جي آهي. ان مان اهو انومان واجب ٿو لڳي ته مٿئين زماني ۾ يعني ٻي يا ٽين عيسوي صديءَ ڌاري اولهه سنڌ (موهن جي دڙي طرف) جي لپي براهمي هئي، جا ناگري لپيءَ جي ماءُ ليکي ٿي وڃي. نه رڳو اولهه سنڌ، پر سمجهجي ٿو ته سڄيءَ سنڌ ۾ اها لپي چالو هئي. ڇوته خود هڙپا (پنجاب جي شهر) جي کنڊرن مان به ساڳيءَ لپيءَ جون شيون مليون آهن.

ڇهين ۽ ستين صديءَ ۾ سنڌ ۾ راجپوت ۽ براهمڻ حاڪمن جو راڄ هو، تيرهين صديءَ جي پراڻي پارسي ڪتاب "چچ نامي" ۾ لکيل آهي ته اڳين تاريخن مان معلوم ٿو ٿئي ته ڇهين ستين صديءَ جي حاڪمن کي ملڪ جي ڌار ڌار پاڳن مان لکت ۾ خبرون چارون اينديون هيون ۽ راڄڌانيءَ مان موٽ ۾ هدايتون لکجي وينديون هيون. اها سڄي لکپڙهه سمجهجي ٿو ته ان زماني جي سنڌي ٻوليءَ ۾ هئي. لپي به شايد "براهمي" ۽ "ديوناگري" لپين جي وچ واري بناوٽ جي هئي.

"يوئن چوئانگ" چين جو مشهور رهاڪو ۽ ٻڌ ڌرم جو وڏو پڳت ستين صديءَ جي پهرئين اڌ ۾ هندستان جي گشت تي آيو هو ۽ سنڌ بابت لکيو اٿس ته اتي جي ٻولي مڌيه ديش جي ٻوليءَ کان ڪو ٿوروئي فريل هئي. لپيءَ لاءِ ڪجهه ڪين لکيو اٿس. ظاهر آهي ته سنڌي لپي به ان وقت مڌيه ديش (آريه ورت) جي لپيءَ سان ڪجهه مشابهت رکندي هوندي.

برهمڻ آباد جي پراڻي شهر جي، 1854 ۾، هڪ انگريز عملدار مسٽر بلئسيز کوٽائي ڪرائي هئي. ان پاسي جي ماڻهن جي پراڻين روايتن ۽ ٻين

حقيقتن تان ڪن ماهرن اهو رايو ڏاهيو آهي تہ برهمڻ آباد، جو ڏرتي ڏٻڻ ڪري، ڏهين يا يارهين صديءَ ۾ ناس ٿيو هو. هندڪو شهر هو. سنڌ جو هڪ بلڪل اڳاٽو نگر هو جنهن جو ورنن (ذڪر) عيسوي سنبت ڪان اٽڪل پنج صديون اڳ سنسڪرت جي مهاودوان (عظيم عالم) پاڻنيءَ پنهنجي وياڪرڻ (گرامر) ۾ ڪيو آهي. تن ڏينهن چالو نالو هوس "براهمڻڪ". وچ واري ۽ ويجهڙائيءَ جي زماني واري سنڌي ٻوليءَ ۾ "براهمڻ" اکر جو اچار "ٻانڀڻ" ٿيندو آيو آهي. سو ان زماني ۾ انهيءَ نگر کي "براهمڻواه"، "ٻانڀڻوا"، "ٻانڀڻا" چوندا هئا. اتي جا پراڻا کنڊر بہ "ٻانڀڻا جو ٿل" جي نالي سان مشهور هئا. برهمڻ آباد جو نالو مٿس پوءِ پارسيءَ جي ڇاڻن رکيو هو.

سن 1854 ۾ کوٽائي ڪندي مسٽر بلئسز برهمڻ آباد مان کي جواهري پٿرن مان ٺهيل شيون لڌيون، جي اڄ لنڊن جي عجائب خاني ۾ رکيل آهن. مسٽر بلئسز جي چوڻ موجب انهن تي "ديوناگري يا ان جهڙا" اکر لکيل هئا (Gazetteer of Sindh 1874 p. 128). ڪي سڪا بہ لڌا. انهن سڪن نسبت سنڌ جي کنڊرن جي هڪ ٻئي ماهر مسٽر ڪزنس رايو ڏنو آهي تہ، انهن تي "اڳاٽي ديوناگريءَ" جا اکر لکيل آهن ۽ عربن جي ڪاهہ (712 A.D) کان اڳ جي هندو راجائن جا اهي سڪا ٿا ڏسجن (Antiquities of Sindh by H. Cousens p. 178). "چچ نامي" ۾ ڄاڻايل آهي تہ راجا ڏاهر جي راڄ ۾ سڪن جو رواج هو. هن کي سڪا تہ خود پنهنجي هڪ قابل وزير جي نالي ڪڍيا هئا. هن مان سمجهجي ٿو تہ راجا ڏاهر جي وقت ديوناگريءَ جو ڪو اڳاٽو روپ چالو هو ۽ سنڌي ٻولي انهيءَ ۾ ئي لکبي هئي. سو چئبو تہ اٺين صديءَ جي پهرين سالن تائين اروڙ ۽ برهمڻ آباد جي حدن ۾ ديوناگري يا ان جهڙي لپي ڪم ايندي هئي.

اهو بہ ممڪن آهي تہ اهي سڪا ڏهين يارهين صديءَ جا هجن. ڇو تہ جي دلوراءِ (دلور راءِ؟) جي مشهور ڪهاڻي ڪوڙي نہ آهي تہ پوءِ سندس راڄ

برهمڻ آباد ۽ اروڙ پاسي ڏهين يارهين صديءَ ڌاري چالو هو ۽ اهي سڪا سندس ڏينهن جا بہ ٿي سگهن ٿا. سڪا تمام پراڻا آهن ۽ رڳو ڪي جزوي اکر آڳاٽي ديوناگريءَ ۾ اڪريل ڏسڻ ۾ اچن ٿا. راجا جو سچو نالو پڙهڻ ۾ ڪونہ ٿو اچي. دلوراءِ بہ تہ ڪي سڪا ڇڏيا هوندا. دلوراءِ جو کنڊر بہ برهمڻ آباد جي پر ۾ آهي. انهن سڪن ۽ جواهري پٿرن جي لکتن مان چئي سگهجي ٿو تہ ڏهين يارهين صديءَ ۾ اروڙ ۽ برهمڻ آباد جي علائقن ۾ "ديوناگري يا ان جهڙي يا آڳاٽي ديوناگري" ڪتب ايندي هئي.

سنڌي ٻوليءَ جي لپيءَ جي وڌيڪ اتهاس جو پتو هڪ جهوني عربي ڪتاب مان پوي ٿو. ابوريحان "البيروني" وچ ايشيا جي مشهور خوارزم شهر جو رهاڪو هو. 1017ع ۽ 1030ع جي وچ ۾ ڪي ورهيہ هندستان ۾ اچي رهيو هو. نڪشتر وديا (نڪتن جي علم) ۽ ٻين وديائن (علمن) ۾ قابل هو. سنسڪرت ٻولي سکي اسان جي شاسترن (مذهبي ڪتابن) ۽ ٻين پراڻن پستڪن (ڪتابن) جو چڱو اڀياس ڪيائين ۽ عربي ٻوليءَ ۾ هڪ وڏو ڪتاب "هندستان جي حقيقت" لکي ويو آهي. ان ۾ چيو اٿس تہ:

"هندستان جا ماڻهو يونانين وانگر کاٻي کان ساڄي لکندا آهن. عربي اکر هڪ سڌي ليڪ تي پڻ لکبا آهن ۽ اکرن جا مٿا ليڪ جي مٿان ۽ انهن جون پڇاڙيون ليڪ جي هيٺان هونديون آهن. هندستاني ائين ڪونہ لکن. سندن اکر سڀ سڌي ليڪ جي هيٺان لکبا آهن. هرهڪ اکر مٿان سڌي ليڪ هوندي آهي ۽ ان جي هيٺان اکر لٽڪيل ۽ لکيل هوندو آهي. ليڪ مٿان نشاني رڳو اکر جي اچار جي نشاني آهي. (Alberuni's India p. 172)."

جيڪي لپيون سندس زماني ۾ هند واسي ڪتب آڻيندا هئا، انهن جي "البيرونيءَ" ياداشت بہ ڏني آهي. سندس لکت موجب جا لپي سڀ کان وڌيڪ چالو هئي، ان جو نالو هو "سڌ ماترڪ". ڪن جو چوڻ هو تہ اها ڪشمير مان شروع ٿي هئي. "البيرونيءَ" جي وقت بہ اتي چالو هئي. اکرن تي پوريون

(مڪمل) ماترائون ڏيندا هئا. ان ڪري شايد "سڌ ماترڪ" سڌبي هئي. "مڌيہ ديش" يعني ڪنوڄ جي آسپاس جنهن کي "آريہ ورت" چوندا هئا، اتي بہ "سڌ ماترڪ" چالو هئي.

ٻين ديشن جي لپين جا نرالا نالا هئا. مالوا جي ملڪ ۾ جيڪا لپي ڪم ايندي هئي، ان جو نالو هو "ناگر". هوندڻ "سڌ ماترڪ" جهڙي هئي، رڳو اکرن ۾ ڪجهہ ڦير هو. ٽين لپي هئي "ارڌ ناگري"، يعني اڌ ناگري. مٿين ٻن ٻولين مان ٺهيل هئي، ان ڪري "ارڌ ناگري" نالو پيو هوس. ڀاٽيا (روهڙيءَ کان 50_ 60 ميل اُتر اڀرندي) ۽ سنڌ جي ڪن ڀاڱن ۾ اها "ارڌ ناگري" چالو هئي. ڏکڻ سنڌ ۾ سمنڊ جي پرواري ملڪ مَلوَشئہ ۾ وري "ملواري" (مارواڙي؟) لپي ڪتب ايندي هئي. "بهمنوا يا المنصور" (جنهن کي ٻانيڙاد يا برهمڻ آباد نالي سان سڃاڻون) اتي "سئنڌَوَ" لپي چالو هئي. "سئنڌَوَ" لپيءَ جو روپ شايد اهوئي هو، جنهن کي برهمڻ آباد جي سڪن جي آڌار تي مسٽر بلئسز "ديوناگري يا ان جهڙي" ڪري لکيو ۽ مسٽر ڪزنس "آڳاٽي ديوناگري" ڪوٺيو. جيئن مٿي چيل آهي، ڪرناٽڪ ديش ۾ "ڪرناٽ" لپي چالو هئي. انڌر ديش ۾ "انڌري" ۽ دروڙ (دراوڙ) ديش ۾ "درواڙي" (دراوڙي؟) ڪم ايندي هيون. لاڙ ديش (گجرات ۽ پرواري ملڪ) ۾ "لاڙي" ۽ پوروَ ديش (اڀرندي هندستان طرف) "گوڙري" لپي ڪم ايندي هئي. انهيءَ پاسي ٻي بہ لپي ڪم اَٽيندا هئا، جنهن کي ڪوٺيندا هئا "ڀئڪشُڪي". البيروني لکي ٿو تہ گوتم ٻڌ انهيءَ لپيءَ ۾ لکندو هو .(Alberuni's India p. 173)

"البيرونيءَ" پنهنجو ڪتاب عيسوي سن 1030 ۾ لکيو. ٻارهين صديءَ ۾ هندستان جي ڌار ڌار ٻولين جي چالو لپين جو اسان اڳيان چڱو چٽ چٽيو ويو آهي. مڪاني ٻولين لاءِ ٻارهن لپيون هند ۾ تڏهن ڪم ايندي هيون. اهي ٻارهن ٿي ڌائي کان ساڄي پاسي لکبيون هيون. سنڌ ۾ ان وقت ٽي لپيون چالو هيون. اتر سنڌ ۾ "ارڌ ناگري"، وچولي ۾ "سئنڌَوَ" ۽ ڏاکڻي سنڌ

۾ "ملواري". تنهي جو "سنڌ ماترڪ" ۽ "ناگر" سان لاڳاپو هو.

مٿين حقيقتن جي آڌار تي چئي سگهبو تہ عيسوي سنبت جي ٻي ٽين صديءَ کان وٺي ٻارهين صديءَ تائين سنڌي ٻوليءَ جي لپي اول "براهمي"، پوءِ ترت ئي ان مان نڪتل "ديوناگري" يا ديوناگريءَ جي ڪنهن ڦريل روپ جي بڻي رهي آهي. ٻارهين صديءَ کان ويهين صديءَ تائين سنڌي ٻوليءَ جي لپيءَ جي اتهاس جا باقي ورق ٻئي پيري ورائبا.

(دهلي 21- 4- 1957ع)

سنڌ ۾ ديوناگري لپي: ڀنڀور جي کنڊرن مان ڇا لڌو؟

سنڌ ۾ ديوناگري لپيءَ جو اتهاس دلچسپ آهي. انهيءَ اتهاس جا ورق وقت بہ وقت پيا نروار ٿين. ڏسجي ائين ٿو تہ سڀ ورق اڃا ظاهر ڪونہ ٿيا آهن. جڏهن اهي سڀ هٿ ايندا، تڏهن ديوناگريءَ جو اتهاس پوريءَ ريت ڄاڻي سگهبو.

ڪجهہ وقت کان پاڪستان ۾ ڀنڀور جي پراڻي شهر جي کنڊرن جي کوٽائي پئي ٿي آهي. سسئيءَ جي ڪهاڻيءَ انهيءَ شهر کي سيني سنڌين ۾ مشهور ڪيو آهي. اها ڪهاڻي سنڌ مان ٻين ملڪن ۾ بہ پکڙي. هند جي ٻين ڀاڱن ۾ تہ پکڙي، پر هند کان ٻاهر بہ سسئيءَ روحاني راهہ جي پانڌيئڙن کي وڏا سبق سيکاريا آهن. سنڌين توڙي ٻين کي سچ تي بيهندي سختين سهڻ جي همت ڏني آهي. انهيءَ سسئيءَ جي پراڻي قلب شهر جون ٺِڪريون اڄ سندس ڪهاڻيءَ سان گڏوگڏ سندس شهرواسين جي جيون جي جهلڪ بہ پسائي رهيون آهن.

ان قلب ڀنڀور جي کوٽائي ڪندي آثار قديمہ جا ماهر مسلماني زماني کان اڳ جي تهہ تائين جڏهن پهتا تہ ٻهريائين ٻهريائين هندڪيون شيون نظر آين. ٺڪر جي ٿانوَن ٺاهڻ جا ڪارب هٿ آيا. جن تي مرد ۽ زال جي ناچ جون ۽ سورج مکي گلن جون شڪليون هيون. ڪن تي هاٿين جون شڪليون هيون. ٺڪر جون ننڍيون زالن جون مورتون هيون.

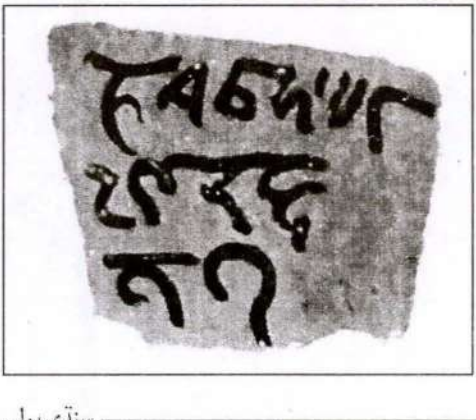

انهن سان گڏ ٻين قسمن جون شيون لڌيون، جن مان ثابت ٿو ٿئي ته عربن جي اچڻ کان اڳ جي وقت ۾ ديوناگري لپي چالو هئي. ڏسجي ٿو ته تڏهن اناج يا ٻين شين رکڻ لاءِ وڏا شاهي مٽ هوندا هئا. انهن جا ڪيترا ٽڪرا هٿ آيا آهن. انهن تي ان زماني جا ديوناگري اکر لکيل آهن. انهن مان ٻن ٽڪرن جون هوبهو شڪليون هنن صفحن تي ڇپيون ٿيون وڃن، جن مان پڙهندڙ ڪي اکر شايد سڃاڻي به سگهن. آثار قديمه جي ماهرن جو خيال آهي ته ديوناگري اکرن ۾ شايد لکيل هو ته مٽن ۾ ڇا رکيل آهي ۽ ڪيترو آهي. ان کان سواءِ هڏي مان سينگار جي يا ٻئي ڪم جي ڪا شيءِ به ٺهيل هئي، جنهن جو پڳل ٽڪر هٿ آيو اٿن، جنهن تي به ان وقت جي ديوناگريءَ ۾ ڪجهه لکيل آهي جو آثار قديمه جا ماهر اڃا پورو پڙهي نه سگهيا آهن.

سنڌي ٻوليءَ جو اتهاس: ٻه هزار سال پراڻو اکر؟

سنڌي ٻوليءَ جي اتهاس ۾ هند جي ڀاشا وگيانين (ٻوليءَ جي ماهرن) جي گهڻي ئي دلچسپي آهي. سندن چوڻ آهي ته ڪن ٻين ڀارتي ٻولين جي اتهاس ۾ جيڪو خال آهي، سو سنڌي ٻوليءَ جي اتهاس وسيلي شايد ڀرجي سگهي. سبب اهو ٿا ڏين ته سنڌي ٻوليءَ ۾ زماني گهڻو ڦيرو ڪونه آندو آهي. اکرن جي بناوت صدين کان ساڳي آهي. ٻين ڪن ٻولين ۾ چڱي بدلي آهي. اکرن جا پراڻا روپ ڪيئن بدليا ۽ وچ وارا روپ ڪهڙا ڪهڙا هئا. انهيءَ لاءِ انهن ٻولين مان پوريون حقيقتون هٿ ڪين اچي سگهيون آهن. سو سنڌي ٻوليءَ جي اتهاس ۽ اکرن جي وڪاس (ترقيءَ) ۾ سندن گهڻو چاهه آهي، جو ان مان مٿئين خال ڀرڻ جي اميد اٿن.

سنڌي ٻوليءَ جو نسل ڪهڙو آهي، ان ۾ به سندن دلچسپي آهي. هن سوال جي اجا وڏيڪ کوج ٿيڻ گهرجي. ڊاڪٽر سُنيتي ڪمار چٽرجي، هندستان جي سيني ۾ مکيه ڀاشا وگيانيءَ (ٻوليءَ جي ماهر) جو ته اهو رايو آهي ته سنڌي ٻوليءَ جي نسل جو پتو، پڪيءَ ريت، پراڻن نج سنڌي- روپ وارن (تَدڀَوَ) اکرن جي اتهاس مان پوندو.

اسان جي ٻوليءَ ۾ اڄ ڪيترا اکر آهن، جي سنڌي نه آهن، پر سنسڪرت يا هندي ٻولين جي چاٽندڙن سنڌيءَ ۾ چالو ڪيا آهن. مثال، "جنم" ٻاهريون اکر آهي. اسان جو اکر آهي "ڄم". "جنم" اکر سنڌي ٻوليءَ ۾ هندستان جي ساهتيه (ادب) مان آيو آهي. گهڻا ئي سنسڪرت- روپي اکر (تَتسَمَ ۽ اَرڌ- تَتسَمَ) اسان اُڌارا ورتا آهن. انهن مان ڪيترا پراڪرت ۽ اَپڀرنش وارين منزلن جي وقت، نج سنڌي روپ ۾ به اسان وٽ موجود هئا. حال منهنجو رايو آهي ته ٻاهران سنسڪرت- روپي اکرن اچڻ جا ٽي ڪارڻ آهن. هڪ ته 16- 17 صديءَ بعد ٻاهرين هندن جو سنڌ ۾ اچي نواس (قيام) ڪرڻ. ٻيو ته "گرنٿ صاحب" جي

واڻيءَ جو سنڌ ۾ پرچار ٿيڻ. ٿيون تہ انگريزن سنڌ فتح ڪئي، ان کان پوءِ سنڌ جي هندن ۾ هندو ڌارمڪ (مذهبي) ۽ ٻئي ساهتيہ جو چالو ٿيڻ.

سنڌي ٻوليءَ جي اتهاس ۽ سندس اکرن ۽ وياڪرڻ جي جنم ڪهاڻي پوري اپياس ۽ کوج بعد لکڻ جو اهم ڪم تہ ڪي سنڌيءَ جا ڄاڻو نوجوان اڄ پڇاڻان ڪن. هن سوال سالن جو پورهيو لهڻو.

تنهن ڏينهن هڪ سنڌي اکر ڏيان ڇڪايم. سنڌ ۾ هفتي جي ڏينهن مان ڪن لاءِ ٻہ نالا ڪم ايندا آهن. هڪ نالو سنڌي مسلمان ڪم آڻين، ٻيو سنڌي هندو.

ست ئي نالا هيٺين ريت اُچاريا آهن:

سنسڪرت	سنڌي مسلمان	سنڌي هندو
سوموار	سُومر	سُومر
منگل وار	اڱارو	منگل
ٻڌ وار	ٻڌر (اربعا)	ٻڌر
برهسپت وار	خميس	وسپت
شڪر وار	جمع	جمع، ٿارون
شنيوار	ڇنڇر	ڇنڇر
آدتيہ وار	آچر	آرتوار، آئتوار، آئتوار

عام ريت سنڌي هندو ائين سمجهندا آهن تہ "اڱارو" کو خاص اسلامي اکر آهي. "منگل" بدران "اڱارو" چوڻ ۾ کن هندن کي هٻڪ ٿيندي آهي. ساڳيءَ ريت "آرتوار" بدران "آچر" چوڻ ۾.

جيڪي مسلمان سنڌ ۾ "اڱارو" اکر ڪم آڻين ٿا، سي اهي آهن، جي عربي ڪاهہ کان اڳ سنڌ جا هندو رهاڪو هئا ۽ پوءِ مسلمان ٿيا. مثلاً سما، لاکا، سهتا، لهاڻا ۽ جت. اِهي اصلوڪين سنڌ جي هندو ذاتين جا نالا آهن. اِهي محمد بن قاسم جي زماني کان بہ اڳاٽيون ذاتيون هيون. راجا ڏاهر، توڙي سندس پيءُ راجا چچ کان بہ اڳ جون هيون. "اڱارو" اکر عربي يا پارسي ٻولين مان سنڌي ڳوناڻن مسلمانن کونہ کنيو آهي. انهن ٻولين ۾ اهو اُچار ۽ اکر آهي

ٿي ڪونہ. ٻنهي ٻولين ۾ "منگل" لاءِ نرالو نالو آهي. عربي ۽ پارسي لپيءَ ۾ تہ "گ" جو اکر ئي ڪونهي.

"اڱارو" هڪ ڪُهنو سنڌي اکر آهي، جنهن جو لاڳاپو هندستان جي ٻولين سان آهي. "مهاراشٽري" هڪ پراڻي پراڪرت جو نالو آهي، جنهن مان ڪن ڄاڻن جو چوڻ آهي تہ مرهٽي ٻولي نڪتي آهي. اها ٻولي هاڻوڪي مهاراشٽر ودرڀ، اتر پاسي ڪن ير وارن پرڳڻن ۽ راجستان جي ڪن ڀاڱن ۾ چالو هئي. ڪي ڄاڻو تہ ڪيس ان کان بہ ڪشادو کيتر (ميدان) ڏين ٿا. انهيءَ ٻوليءَ جو هڪ پراڻو پستڪ (ڪتاب) آهي، جنهن جو نالو آهي "سَتَسئي". اهو عيسوي سن جي شروعات جي زماني جو ليکبو آهي، يعني اٽڪل ٻہ هزار ورهيہ پراڻو. ان ۾ انهيءَ زماني جون ۽ ان کان بہ آڳاٽي سمي جون ڪوتائون آهن. مڙيئي ست سؤ دوها (بيت) آهن. ان ڪري پستڪ (ڪتاب) جو نالو رکيل آهي "سَتَسئي". انهيءَ پستڪ (ڪتاب) جي 264 هين بيت ۾ اهو پراڻو اکر "اَنگارءَ وار" يعني منگل ڪم آندل آهي. سنسڪرت جي مشهور لغت "امرڪوش" ۾ بہ اهو ساڳيو اکر "انگارَڪَ وار" ڏنل آهي ۽ معنيٰ لکيل آهي "منگل وار". "انگارڪ وار" شڌ (پاڪ صاف) سنسڪرت روپ انهيءَ اکر جو آهي. پراچين (قديم) مهاراشٽري جي پراڪرت منزل وقت روپ هوس "انگارءَ وار". گهڻن ڄاڻن جو رايو آهي تہ "امرڪوش" 5 عيسوي صديءَ جو لکيل آهي؛ عربن جي ڪاهہ کان اٽڪل 3 سؤ سال اڳي.

"سَتَسئي" جي انهيءَ 264 نمبر دوهي جي اٽڪل ٻہ هزار ورهيہ پراڻي مهاراشٽري (پراڪرت) ٻولي اِجها هيءَ آهي:

"گَهرٽي گهٽنَڻَ پيلڻ
سهيلِي پِڙئس هونت پهئَس
اَوَسوُڻ انگارءَ وار
وٿ دئَها سُهاونتي"

معنيٰ آهي:

(جي) "گهرواريءَ (جي) گهٽو ٽٺو پريرٽا (هجي)
(تہ) سُکي ٿئي ڪريل (بہ) (ءِ سندس) پويان
اَپسوڻ (واري) انگارءِ وار (منگل گره)
جي (ڪرڻن) پوڻ جا ڏينهن (بہ) سک وارا (ٿين)

"نَوَ گَرهہ ستوتَر سَنگرهہ" هڪ ننڍو پستڪ (ڪتاب) آهي، جنهن ۾ نوَن گرهن جي اِستُتي (حالت) ۾ چيل پراڻا سنسڪرت جا سلوڪ لکيل آهن. منگل گرهہ تي جيڪي 12 سلوڪ لکيل آهن، سي "رڻموچڪ منگل ستوترم" جي سري هيٺان لکيل آهن. ڄاڻايل آهي تہ اهي سڪند پراڻ مان نڪتل آهن ۽ ڀارگوَ رشيءَ جا چيل آهن. انهن 12 سلوڪن مان ٽن سلوڪن ۾ منگل جو ٻيو نالو "اَنگارڪ" ڏنل آهي. مثال طور رڳو هڪ سلوڪ ٿو ڏيان:

ستوتَرم اَنگارڪ سيئتَت
پٹھنييمَ سدا نرُ ييهي
نہ تيشاَم ڀؤمجا َپيڙا
سوَلپاپ پيَتِ ڪواچت
معنيٰ آهي:
انگارڪ جو ستوترُ
(جيڪي) نرَ (ماڻهو) سدا پڙهندا
تن کي ڀؤم (منگل جو ٽيون نالو) جي پيڙا
تمام ٿوري ٿيندي (سا بہ) ورلي.

مٿيون سنسڪرت پستڪ هندن جو ڌرمي پستڪ ڪري ليکيو آهي ۽ مهاراشٽرجون ۽ ٻيون زالون بہ روزان جو پاٺ ڪنديون آهن.

هاڻوڪي زماني تائين راجستاني ٻوليءَ ۾ بہ منگل لاءِ ٻيو اکر آهي "اَگري وار". راجستان تہ پراڻي هندڪي ڀومي (زمين) آهي. اهو اکر سندن ئي پراڻي ٻوليءَ جي پيدائش آهي.

هاڻوڪي مرهٽيءَ ۾ بہ اڄ تائين "منگل" کي اڳين پيڙهيءَ جا

ماٿهو "انگار وار" بہ چوندا آهن. سنسڪرت مان نڪتل ٻيا اکر، جن ۾ "ن" ۽ "گ" هڪ ٻي پٺيان ايندا آهن ۽ اچارڻ ۾ زور "گ" تي هوندو آهي، تن جو اُچار سنڌيءَ ۾ "ڳ" ٿيندو آهي، جيئن سنڌي اکر "آڳر" ۽ "اڳڻ" ٿيا آهن. ساڳيءَ ريت، جنهن کي پراچين مهاراشٽريءَ ۾ "انگارءِ وار" ۽ هاڻوڪي مرهٽيءَ ۾ "انگار وار" چون، تنهن کي سنڌيءَ ۾ "اڱارو" چئون. سنسڪرت جو اکر "وار" (يعني ڏينهن) ٻين ڏينهن جي حالت ۾ بہ سنڌيءَ ۾ سسائي ڇڏبو آهي، جيئن سوموار سُسي سومر ٿيو آهي.

مٿين حقيقتن مان پڌرو آهي تہ "اڱارو" هڪ پراڻو سنڌي اکر آهي جو سنڌ جي اڳاٽي زماني جي ماڻهن پئي ڪم آندو. 712ع بعد جيڪي هندو مسلمان ٿيا، تن پوءِ بہ، جيئن سنڌي ٻوليءَ جا ٻيا اکر پئي ڪتب آندا آهن، تيئن اڳي وانگر هي "اڱارو" اکر بہ پئي ڪم آندو آهي. باقي ٻيا هندو گهٽي ياڳي، سنڌ مان لڏي ڪڇ ۽ راجستان ۽ ملتان پاسي ويا. ڪي ٿورا هندو سنڌ جي اوپر ڏکڻ وارن هنڌن ۾ رهيا، جن مان بہ جهجها آهستي آهستي مسلمان ٿيندا ويا.

712ع کان پوءِ اڄ تائين، سنڌ کان ٻاهران آيل مهاراشٽر يا راجستان جي، يا ٻي ڪنهن ٻاهرين هندستاني قوم جي حڪومت سنڌ تي ڪانہ ٿي، جنهن جي ڪنهن ٻاهرين ٻوليءَ جو اثر سنڌ جي ننڍڙن واهڻن جي مسلمانن تي اپترو ٿيو هجي، جو ان حڪومت جي ٻوليءَ مان هنن "اڱارو" اکر جهٽيو هجي. نڪي ڪي اها ڪا ٿيڻي آهي تہ مسلمانن اهو اکر جهٽيو، پر سنڌ جي هندن نہ جهٽيو! الٽو ان کي هنن اسلامي اکر ڪري سمجهيو!

ظاهر پيو لڳي تہ اهو "اڱارو" اکر 712ع کان اڳاٽو آهي. جي پراچين "مهاراشٽريءَ" ۾ عيسوي سن جي شروعات ڌاري چالو هو تہ پوءِ سنڌي ڀاشا (ٻولي) ۾ بہ شايد اوتروئي ڪُهنو هجي، يعني اٽڪل بہ هزار ورهيہ پراڻو. مٿئين قديم پستڪ جو نالو "سَتَسَئي" سنڌي اکر "ست سؤ" جي بلڪل ويجهو آهي. "مهاراشٽري" ۽ سنڌي ڀاشائن جي ناتي جي اڃا تہ کوج ئي ڪانہ ٿي آهي. گهڻيئي سنڌي اڄ مرهٽن جي وچ ۾ رهن ٿا. هاڻوڪي مرهٽي ٻوليءَ سان هاڻوڪي سنڌيءَ جي ناتي سمجهڻ لاءِ ڪين سنو وجهہ آهي. سنڌيءَ جي

ڪن جاڻن ڪي مرهٽيءَ جو اونهو اڀياس ڪري، انهيءَ ناتي تي روشني وجهڻ گهرجي. مرهٽي ۽ سنڌي ٻولين ڪيڏو هڪ ٻئي جي ويجهو آهن، سو هيٺين ٻن ٽن مثالن مان ڏسي سگهجي ٿو:

سنڌيءَ ۾ اسين چئون "پاڻي آڻ". مرهٽيءَ ۾ بہ بنھ ساڳيا اکر "پاڻي آڻ" ڪم آڻين. اسين چئون "هيءَ ماڻهو چڱو آهي". مرهٽي ۾ چون "هي ماڻس چانگلا آهي". اسين چئون "تنهنجو پاءُ ڪٿي". مرهٽي ۾ چون "تمچا ڀائُو ڪُٺي". "تمچا" جي "چ" اصلوڪي مرهٽي اکرجو پورو اچار ڪونہ ٿي ڏيکاري. سچ پچ اهو اچار اسان جي "ڄ" جي ويجهو آهي. جنهن ڪي اسين "سيڄ" چئون تنهن کي مرهٽي ۾ "سيج" چون. پراچين "مهاراشٽريءَ" ۾ "سيجا" چون. "سيج" ۽ "سيجا" اکر اسان جي ٻوليءَ ۾ بہ اڄڪلھ ڪم آڻين. شايد پوين صدين ۾ هندستان جي ٻولين مان ورتل آهن. وري ساڳيو ٿي "آهي" اکر سنڌي توڙي مرهٽيءَ ۾ آهي ۽ ساڳي معنيٰ اٿس ۽ وياڪرڻ جي نيم پٽاندڙ سنڌيءَ وانگر مرهٽيءَ ۾ بہ ست جي پڇاڙيءَ ۾ ايندو آهي.

پانئجي اٿين ٿو تہ جيئن هاڻوڪي مرهٽي ۽ سنڌيءَ جو لاڳاپو آهي، تيئن آڳاٽي سنڌي ۽ پراچين "مهاراشٽريءَ" جو بہ پاڻ ۾ ڪو ناتو هو. مٿئين ٻہ هزار سال پراڻي مهاراشٽري پراڪرت جي سلوڪ ۾ بہ اسين پنهنجي سنڌيءَ جي اکرن سان ڪُجھ مشابهت ڏسي سگهون ٿا. مثلاً:

گهُر_ گهَٽو ٽَٽو_ سوڻ_ اڱارو_ وُنو (وَسيو)

اٿين ڪونہ ٿو چئجي تہ سنڌي ٻولي، پراچين مهاراشٽريءَ مان نڪتي آهي. پر ٻئي ڪنهن اڃا بہ جهوني ٻوليءَ مان ڦٽيون ڏسجن.

سنڌيءَ جو تہ گجراتي ۽ راجستانيءَ سان بہ گهاٽو لاڳاپو آهي. 1500ع سن ڌاري سنڌ جي هڪ شاعر، قاضي قاڌن جو هي ڪلام چيل آهي:

جوڳيءَ جاڳايوس، نا تہ ستي هُئي آءُ نند ۾.

اڄوڪي راجستاني ۾ هيئن چئبو:

جوگي نہ جگايو، نا تو سُئي هُئي مون نيند ۾.

جهڙيءَ ريت "اڱارو" سنڌي ٻوليءَ جو پراڻو اکر آهي، تهڙيءَ ريت "آچر"

بہ "آدتيوار" مان ٿيو آهي "آچر". اهو بہ ڪُهنو اڪر ٿو ڏسجي. گهٽ ۾ گهٽ ستين صديءَ وقت تہ چالو هوندو. عربي دور ڪان بہ آڳاٽو ٿو ڀانئجي. ٻن هزار سالن ڪن جي هڪ پراچين پراڪرت (پالي) جي پستڪن ۾ "آدتيوار" کي "آدچوار" ڪري لکيو اٿن. "آدتيوار_ آدچوار_ آئچوار_ آئچر_ آچر" انهن روپن مان بدلجي هن اڪر اچي پڇاڙيءَ جو روپ ورتو ٿو ڏِسجي. سنڌ جي راجا چچ جي پتا (پيءُ) جو نالو هو "شيلا دتيہ." اهو بدلجي ٿيءِ هو "سيلائچ" جنهن کي سنڌ جي عربي تاريخ لکندڙن "سيلائچ" ڪري لکيو. سنسڪرت جو "د" اڪر ڦري "ڙ" ٿيو ۽ ڳنڍيل اڪر "تيہ" ڦري "چ" ٿيو. ٿي سگهي ٿو تہ "آچر" اڪر بہ ڏيڍ هزار ڪن ورهيہ جهونو هجي. اهو نجو سنڌي (تَدڀَوَ) اڪر آهي. آرتوار ۽ آئتوار يا آئتوارپوءِ جا آيل اَرڌَ_ تَتسمَ اڪر آهن.

تيرهين صديءَ ڪان پوءِ سنڌ جي اُترئين پاڱي تي پارسي ٻوليءَ جو پرڀاءُ (اثر) وڌيو. سورهين صديءَ ڪان پوءِ سڄيءَ سنڌ تي پارسي ٻوليءَ جو اثر ارغونن، ترخانن، مغلن، پٺاڻن، ڪلهوڙن، ميرن جي حڪومت هيٺ چڱو وڌندو ويو. "خميس" ۽ "جمع" اڪر سنڌ جي مسلمانن ۾ شايد انهيءَ زماني ۾ وڌيڪ چالو ٿيڻ لڳا. سنڌ جي هندو رهندڙن "جمع" اڪرجهڙيو، جو اهو ڏينهن عام ريت ملهايو ويندو هو. هندو ٿورڙا هئا ۽ هرهنڌ مسلمانن جي وڌيڪ وَسَتُن هئي. سو هندو بہ "جمع" اڪر ڪم آڻڻ لڳا. جيڪي هندو سنڌ ۾ سورهين صديءَ بعد رهندا هئا، تن جو وڏو ڀاڱو ٻاهران آيل هو. انهن "منگل" ۽ "آرتوار" اڪر شايد آندا تا ڏسجن. ملتان پاسي "آرتوار" کي "آئتوار" بہ چون. گجرات پاسي بہ اڳي "آئتوار" چوندا هئا.

سنڌيءَ جون زير زمين پاڙون ڪيتري قدر آڳاٽيءَ مهاراشٽري، پراچين شؤرسيني ۽ پراڻين راجستاني، مرهٽي ۽ گجراتي ٻولين جي ويجهو ڀڪڙيل آهن يا انهن مان ڪن سان ڳنڍيل آهن، تنهن جو اونهو ابياس ٿيڻ گهرجي. نج سنڌي اڪرن جي وڪاس (اوسر) جو اتهاس نهڻ ڪپي. سنڌي ٻوليءَ جي نسل جي ڪوجنا ڳُلئي مَن ٿيڻ گهرجي.

سنڌي ٻوليءَ جو اتهاس: يارهين صديءَ جا ڪي اکر

سنڌي ٻوليءَ جي اتهاس ۾ وڪاس (اوسر) جي کوج جي گھٽي گھرج آهي. ڀارت جي ٻين ٻولين جي سالن کان سانده کوجنا چالو رهي آهي. ورهين جي پورهئي پڄاڻان جيڪي دنيا اڳيان پيش ڪيو. ان جو پتو تڏهن ٿو پوي، ازخود چاڙهيو ڇڏي. اسين اڃا ڪيترو نہ پٺتي آهيون. ان جو پتو تڏهن ٿو پوي، جڏهن ٻين ٻولين جي جيون ڪهاڻيءَ جا وڏا پستڪ (ڪتاب) پڙهجن ٿا. سنڌيءَ جي نوجوان ماهرن لاءِ وڏو ڪشادو پڙ منهن سامهون پکيڙيو بيٺو آهي، ڪين پيو سڏي.

پر اهو اسان جو اهو آهي، جو ٻين گھٽين ٻولين جي ڀيٽ ۾ سنڌيءَ جون پراڻيون لکتون ملڻ مشڪل آهن. سنڌ ۾ اشوڪ راجا جو نڪو ڪو ٿنڀ لڌو ويو. نڪي ڪي ڪنهن ڏونگر تي ڪجھ اُڪريل ٿي مليو. اڳاٽي سمي جون زمين جون سندون يا ڪنهن مندر يا کُهني ڪتب مان پراچين سنڌي ٻوليءَ جا ڪي پستڪ بہ هٿ نہ آيا. هتي هُتي ڪن ٿڪر جي ٿانوَن يا پراچين مُهرن ۽ سڪن تي لکتون لڌيون. پر منجهائن ٻوليءَ ۽ اکرن جي وڪاس (اوسر) جي باري ۾ ڪجھ گھٽو نچوڙي نتو سگھجي. پر ڪهڙي خبر تہ اڃا بہ اونهي کوج ڪي دلچسپ حقيقتون نروار ڪري.

سنڌي اکرن جو هڪ چڱو اڳاٽو نمونو مامونئي فقيرن جي بيتن مان ٿو ملي، جون ٿا تہ اُهي تيرهين چوڏهين صديءَ جا آهن. سنسڪرت مان ان وقت تائين سنڌي ٻولي ڪيتري قدر ڦري هئي، ان جو انهن بيتن مان پتو لڳي ٿو. پر ٻين ٻولين ۾ لکيل پستڪن (ڪتابن) مان سنڌ جي ان کان بہ پراڻي روپ جي ڪجھ ٿوري جهلڪ پئجي سگھي ٿي.

هن ليک ۾ البيرونيءَ جي عربي ڪتاب "هندستان جي حقيقت" مان جيڪي ٿورو ملي ٿو، ان جو ڪجھ حصو پيش ڪريان ٿو. اهو ڪتاب 1030ع

۾ لکيو ويو هو. ”البيرونيءَ“ کي سال هندستان جي اولهين ڀاڱي ۾ گذاريا هئا. يورپ جي مشهور ڊاڪٽر سَچَئَ، عربي ۽ ٻارتي ڀاشائن (ٻولين) جي ڄاڻو، ”البيرونيءَ“ جي ڪتاب جو ڳوڙهو اڀياس ڪيو هو ۽ 70 ڪن سال ٿيا ته ان تي ٽيڪا (شرح) لکي هئائين.

جنهن سوال ڪيس منجهايو، سو اهو هو ته ”البيرونيءَ“ جيڪي هندستان جا ديسي اکر ڪم آندا آهن، سي ڪهڙيءَ ٻوليءَ جا. ڪيترا ته نج سنسڪرت اکر آهن، جي سڌو سنسڪرت پستڪن تان يا جن پنڊتن وٽ پڙهيو، انهن کان ورتائين، پر ڪي ٻيا اکر آهن، جي عام ۾ ڪنهن چالو ٻوليءَ مان ڪنيائين.

سچئَ لکي ٿو ته:

”مون کي ته ڪابه هندستان جي ديسي ٻولي ڪانه سجهي، جنهن سان البيرونيءَ جا ڪم آندل اکر پورو پورو ملي اچن. اهي اکر گهڻو ڪري ڪابل جي ماٿري ۽ هندستان جي لاڳيتن ڀاڱن ۾ 1000ع ڌاري ڪنهن چالو ٻوليءَ جا آهن. جنهن جي ڪابه لکت اڃا ته نظر نه آئي آهي. چند بارديئي جو ”پرٿوي راج راسو“، پوربي هنديءَ جو پراڻي ۾ پراڻو پستڪ آهي، پر سندس ٻولي ته ’هاٽوڪي‘ ليکبي آهي. هوڏانهن پراچين پنجابي، ملتاني، يا هندستان جي ٻوليءَ جي انهن کان به وڌيڪ اولهين روپ جو ڪوبه پستڪ هٿ نه آيو آهي. البيروني ڪهڙي ديسي ڀاشا جا ڳاڻو اکر (Ordinals) ڪم آندا، ان جي پرک جيڪي 1 کان 15 تائين شماري انگ ڏنا اٿس، انهن مان پئجي سگهي ٿي. جيتري قدر مون هندستان جي ٻولين جي ڀيٽ ڪئي آهي، تنهن مان لڳي ٿو ته اهي انگ ۽ ٻيا ڪيترا اکر ڏيکارين ٿا ته البيرونيءَ جي ڪتب آندل ديسي ڀاشا ٻين هندستان جي چالو ٻولين (Modern Neo_Aryan languages of India) کان وڌيڪ سنڌي ٻوليءَ جي ويجهو آهي.“ (Alberuni's India by Sachau p.xxiv). شايد اسٽئڪ ۽ ٽرمپ جي ڪتابن ۾ ڏنل سنڌي انگن جي آڌار تي ڊاڪٽر سچئَ متينءَ راءِ تي پهتو.

اهي ڪهڙا انگ يا اکر هئا؟ البيرونيءَ مهيني جي ٻهرين پک جي

پندرهن ڏينهن جا نالا ڄاڻايا آهن. البيرونيءَ جا ڪم آندل اکر (سندس عربي لکت نموني ۾) ۽ ان سامهون هاڻوڪي چالو سنڌي، ڪشميري ۽ ملتاني ٻولين جا اکر هيٺ ڏنا اٿم، جنهن مان پڙهندڙ پنهنجو رايو ٺاهي سگهن ٿا:

اکرن جو نقشو

البيروني 1030ع	ڪشميري 1957ع	ملتاني/ديرو اسماعيل خان 1957ع	سنڌي 1957ع	سنڌي ڳاٺوانگ 1957ع
اوأماس	ماوس	اُماوس ۽ اماوسيا	اُماس	ـ
برقه	اُگدهه	ايڪم	ٻرو ۽ ٻهرين	ٻهريون، برڪت، برک
بيه	دويَ	ڏوتيا	ٻيج ۽ ٻين	ٻيو
تريه	تري	ترتيا	ٽيج ۽ ٽين	تريو، ٽيون
چوت	چورم	چوٿ ۽ چترٿي	چوٿ	چوٿون
پنجي	پانچم	پنچمي ۽ پنجمي	پنجئن	پنجون
ست	شيم	ڇٺي	ڇَٺِ	ڇهون
ستين	ستم	سپتمي	ستئن	ستون
اتين	اٺم	اشٽمي	اٺئن	اٺون
نون	نَومَ	نومي	نانءِ	نائون
دهي	دهم	دسمي	ڏسئن	ڏهو
ياهي	ڪاهه	ايڪادشي يا ايڪادش	گيارس ۽ يارهين	يارهون
دواهي	باهه	بارس	ٻارس	ٻارهون
ترهي	ترواهه	تيرس	تيرس	تيرهون
چودهي	چودهه	چوڏس	چوڏس	چوڏهون
پورنمه	پونم	پورنماسي ۽ پورمان	پورنما	ـ
پنچاهي	...	...	...	پندرهون

عربي، پارسي لپين ۾ ٻ، ٽ، ٿ، ٺ، ڇ ۽ ڏ جا اچار ڪينهن. ان ڪري البيروني انهن اکرن بدران ب، ت، ت، ت، س، د ڪم آندا آهن.

سنڌيءَ مان اڄڪلهه "برڪ" اکر ڇڏائجي ويو آهي. البيروني، عربيءَ جو ههڙو ڄاڻو. تنهن "برڪ" (برڪت) وڏي "قاف" سان لکيو آهي، سو خبر نہ آهي ڇو؟ ڪشمير، ملتان ۽ ديري اسماعيل پاسي واپاري ڳڻ تور لاءِ پهرئين انگ بدران "برڪت" چوندا آهن. ڪشميري ٻوليءَ ۾ "ٻيو" جي بدران "ٻياڪ" چون، پر انگن جي شمار وقت نہ، پر ٻن شين جي ڀيٽ ڪندي. اسين جيئن جيڪر چئون تہ "هيءَ ڳل سنو ڪونهي، پر هو ٻيو (ٻياڪ) سٺو آهي." ملتان، ديري اسماعيل جا ماڻهو "ٻيو" جي بدران "ٻيا" چون. اهي بہ ڳڻپ لاءِ نہ پر وٽن جي ڀيٽ ۾ جيئن اسين چئون تہ "هيءَ انب مٺو آهي. هو ٻيو (ٻيا) مٺو ڪونهي."

مٿئين نقشي مان ڏسڻ ۾ ايندو تہ البيرونيءَ جا اکر ڪشميري ۽ ملتاني ٻولين کان سنڌيءَ سان وڌيڪ ملن ٿا. ملتانيءَ سان بہ انهن اکرن جو گهڻو ميل آهي. پاسجي ائين ٿو تہ البيرونيءَ جي ڪتاب ۾ جڻ اسين سنڌي ٻوليءَ جو 9 سؤ سال پراڻو روپ ٿا ڏسون. البيرونيءَ پنهنجي عربي اکرن ۾ اسان جي 9 سؤ سال آڳاٽن، پر هاڻوڪي ئي نموني جي سنڌي لفظن لکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ان زماني ۾ ملتاني ۽ سنڌي ٻوليون شايد اڄ کان بہ وڌيڪ پاڻ ۾ ويجهيون هيون. سنڌ ۽ ملتان جو راڄنيتي (سياسي) ڳانڍاپو بہ گهاٽو هو. قومون بہ هڪ ٿاريءَ مان ڦٽل هيون. سياڻيڪ ٻنهي ٻولين جو ويس بہ جيڪي سو ساڳيو ئي هو.

مٿيون نقشو ڪارائتو آهي. پڌرو آهي تہ سنڌ جا هاڻوڪا ڳاڻو انگ ڪري چئجي تہ اُهي ئي آهن، جيڪي 9 سؤ سال اڳ هئا. هاڻوڪا ملتاني اکر ڪجهہ ڦري بہ ويا آهن، پر سنڌي اکرن جي روپ ۾ 9 سؤ سالن اندر ڪوبہ ڦيرو ڪونہ آيو آهي. اڄ بہ البيرونيءَ جا 1030ع ۾ لکيل اکر سنڌيءَ جي 1957ع جي اکرن سان گهڻو ملن ٿا.

البيرونيءَ پنهنجي ڪتاب ۾ ٻئي هنڌ بہ ڪي سنڌي اکر ڪم آندا

آهن، جن مان يارهين صديءَ جي سنڌي اکرن جي شناس ملي سگهي ٿي.

هندستان جو بيان ڪندي البيرونيءَ لکيو آهي ته. "مڪران راڄڌاني ۽ ديول بندر جي وچ ۾ تُوران جي نار آهي" تنهن کان پوءِ هيٺيون عربي ٻوليءَ جو جملو لکيو اٿس:

"بعد الغب المذکور منهه الصغري ثم الکبري..." يعني مٿئين نار کان پوءِ ننڍو ۽ وڏو "منهن" آهي. (Alberuni 1c.102). اهي ٻه منهن سنڌونديءَ جا ان زماني ۾ به هئا، جنهن جو ورنن (ذڪر) ڪيترن آڳاٽي سمي جي ليکڪن ڪيو آهي. عيسوي سن جي پهرين صديءَ ۾ هڪ يوناني واپاري سنڌ ۾ آيو هو. تنهن به پنهنجي بيان ۾ سنڌونديءَ جي ٻن مُنهن کي "ننڍو ۽ وڏو" ڪري ڪوٺيو آهي. اهو بيان هن پنهنجي ڪتاب Periplus of the Erythrean Sea ۾ ڏنو آهي.

اڳتي هلي البيروني لکي ٿو ته. "انهن "مُنهن" کان پوءِ سامونڊي ڌاڙيل رهندا آهن، جي جهازن ۾ چڙهي ڦُر ڪندا آهن. انهن جهازن کي "ٻيڙا" (بيره) چوندا آهن." (Alberuni 1.c.102).

ٻئي هنڌ البيرونيءَ گجرات ۽ سنڌ جي حاڪمن جي لڙائيءَ جي هڪ دلچسپ ڳالهه ڪندي لکيو آهي ته، هڪ وڻ جنهن کي "تُوهر" (عربي اکرن ۾ توهَر) چوندا آهن، ان مان کير نڪرندو آهي. (Alberuni's India by Sachau I, 192).

هندستان جي اتر وارن ملڪن جو بيان ڪندي لکيو اٿس ته، اتي سوات جو ڏيهه آهي. ان جي ماٿريءَ ۾ ٽيونجاهه نهرون گڏجن ٿيون. تنهن ڪري ان کي "ترنجائي" چوندا آهن. (Alberuni's India by Sachau II, 182).

ڊاڪٽر سچئُ ان کي سنڌي اکر "تريونجاهه" (ٽيونجاهه) سان ڀيٽيو آهي. ملتاني ٻوليءَ ۾ به "تريونجاهه" چوندا آهن. اتر سنڌ جا رهواسي به "تريونجاهه" چون.

نکشتر وديا (نکتن جو علم) تي هڪ مشهور سنسڪرت پستڪ "ڪندڪاڏيڪ"، جو هڪ ودوان (ڄاڻو) عرب 771 ع کان پوءِ عربيءَ ۾ ترجمو ڪيو. عربيءَ ۾ ڪتاب جو نالو رکيائين "ال ارڪند". ان ۾ اصلوڪي سنسڪرت ۾ برهمڻ آباد شهر جي نالي جو ورنن هو. "ڪندڪاڏيڪ" پستڪ (ڪتاب) ۾ شهر جو

پراڻو نالو "براهمڻواس" لکيل هو. "ال ارکند" ڪتاب ۾ عربي اکرن ۾ لکيل آهي "برهمنباذ". "س" کي "ذ" ڪيو اٿس، جنهن کي پارسي ڄاڻن پوءِ "د" ڪري ڇڏيو. البيروني به عربيءَ ۾ ساڳيءَ ريت لکي پوءِ چيو آهي ته ان شهر کي هاڻي (1030ع ۾) "بمهنوا" ڪوٺين. (Alberuni's India by Sachau I, 260). براهمڻ اکر کي اڻ پڙهيل ماڻهو "بَمهَن" به چون ته "ٻانڀڻ" به چون. مٿئين مثال مان اها حقيقت ملي ٿي ته يارهين صديءَ اندر براهمڻ اکر هندي (۽ سنڌي؟) لوڪ ڀاشا ۾ شايد "بمهن" جو روپ ورتو هو. سنڌيءَ ۾ "ٻانڀڻ" اکر ڪڏهن آيو، اهو به کوجنا لهڻي. "واس" ۽ "واهه" ساڳيا اکر آهن. پڇاڙيءَ جي "س" يا "هه" زماني ڪيرائي ڇڏي.

البيروني لکي ٿو ته، "هندن جي ليکي پٽاندڙ هڪ سال ۾ ڇهه رتوُن ٿين ٿيون. سال کي هندوچون 'بره' يا 'برخ' يا 'برش'. هندن جي وات ۾ هه، خ ۽ ش جي اُچارن جو گهڻو مونجهارو آهي." (Alberuni l.c. 182). عربي لپيءَ ۾ 'وُ' بدران 'بہ' لکن ۽ 'ک' بدران 'خ' لکن. ٻانڌجي ٿو ته 'بره' سنڌي اکر 'ورهه' جو عربي روپ آهي. اسين يارهين صديءَ ۾ به ورهه کي 'ورهه' چوندا هئاسين!

جيڪي سمورو مٿي لکيل آهي ان مان ڏسجي ٿو ته "منهن، ٿوهر، ٻيڙا، ورهه، تريونجاهه، اماس، ٻيو، ٽريو، چوٿ، پنجين، ستين، ائين، ڏهين، يارهين، تيرهين، پورنما" انهن اکرن کي جيڪو روپ اڄ آهي، سو روپ نوَ (9) سؤ ورهيه اڳ، 11 صديءَ جي پهرئين اڌ ۾ به هو ۽ البيرونيءَ جي ڪتاب اسان کي ماموئيءَ جي بيتن جي 13- 14 صديءَ کان اڳاٽي سنڌي اکرن جا ڪي مثال ميسر ڪري ڏنا آهن.

سنڌي ٻوليءَ جو اتهاس: ٻارهين صديءَ جي اَرڌ ماگڌيءَ سان ڀيٽ

سنڌي ٻوليءَ جي اتهاس سمجهڻ لاءِ پروارن، يا ڪونہ ڪو لاڳاپو رکندڙ پرڳڻن جي پراڻين ۽ هاڻوڪين ٻولين جي اڀياس جي گهرج آهي. ڪَپُ تہ سچ پچ اسان ڪي آهي، خود سنڌيءَ جي پراچين ساهت جو، پر اهو اچي ڪٿان؟ زماني جي گردش لٽي دٻي ڇڏيس. ڪجهہ ڪيئان ڪاٽي ويا. ڪجهہ تہ ڪن شايد جلائي ڇڏيو. ڪجهہ مبادا اچا گجرات، ڪاٺياواڙ راجستان جي پستڪ ڀنڊارن (ڪتابن جي ڍڳن) جي اڻ جاچيل ڪُنڊن ۾ آرامي هجي.

ٻين ڀارتي ٻولين جا ڀاڳ آهن، جو ڪن وٽ هڪ هزار تہ ڪن وٽ ٻہ هزار سال پراڻو اتهاس (تاريخ) هٿيڪو آهي. جهونا وڏا پستڪ کوجنا ڪندڙن ڳولي ڪڍيا آهن ۽ ڪيترين ئي ٻولين جي وڪاس (اوسر) جي ڪهاڻي اکين اڳيان چٽي بيٺي آهي. سڌ نہ آهي تہ سنڌيءَ جو وارو ورندو ڪي نہ؟

پر جيسين سنڌيءَ ۾ لکيل ڪُهنا ڪتاب غيب مان نڪري نروار ٿين، تيسين ٻين ٻولين جي ساهت (ادب) جو سهارو وٺڻ جڳائي. منجهائن چڱي واهر ملندي. هڪ تہ سنڌي ٻوليءَ جي پراڻي روپ جي ٿوري جهلڪ شايد پوندي ۽ ان جي وسيلي سنڌي ٻوليءَ جي اکرن ۽ وياڪرڻ (گرامر) جي وڪاس (اوسر) جو پتو پوندو. ٻيو تہ سنڌي ٻوليءَ جو هندستان جي ٻين ٻولين سان ڪهڙو نہ ويجهو ماٽناڻو ناتو آهي، ان جي بہ پروڙ پوندي.

”جين“ ڌرم (مذهب) جا ڪيترا پراڻا شاستر (مذهبي ڪتاب) آهن، جن ڪي لکئي، جاڻن جي ڪٿ پٽاندڙ هزار ڪان بہ هزارن سالن جو مدو ٿي ويو آهي. انهن مان ڪن ۾ سندن پوئين ڌرم نيتا (مذهبي اڳواڻ) مهاوير جي جيون ڪهاڻي آهي. مهاوير پاڻ جنهن ٻوليءَ ۾ پرچار ڪيو، تنهن کي پراڻي اَرڌماگڌي (آتماگڌي) چوندا آهن. مترا راج جي شؤرسيني ۽ ٻهار جي ماگڌي ٻولين جي

وچ واري ٻولي ليکبي آهي. انهيءَ ٻوليءَ ۾ جين ڌرم (مذهب) جا گهڻا پستڪ (ڪتاب) رچيل آهن. عيسوي سن جي ٻارهين صديءَ ۾ لکيل هڪ پستڪ (ڪتاب) ۾ مهاويرجي سنڌ ۾ اچڻ جي ڳالهه ڄاڻايل آهي. جنهن مان سنڌ جي پراڻي اتهاس، سنڌي ٻوليءَ جي مٺي ماڻڻيءَ ۽ شايد خود سنڌي ٻوليءَ جي وڪاس (اوسر) تي ڪجهه سوجهرو پوي ٿو. اهو پستڪ (ڪتاب) هڪ جين ساڌو نيميچندر جو رچيل آهي. اهو هڪ ان کان به پراڻي پستڪ "اترا ڌيايَنَ – سُوسر" تي ٽيڪا ۽ سمجهاڻيءَ لاءِ لکيل آهي. نيميچندر ٻارهين صديءَ جي پوئين اڌ جو ساهتڪار آهي.

سهنج جي ويچار کان، مان انهيءَ پستڪ مان ارڌماگڌيءَ ۾ لکيل ڪهاڻيءَ جو رڳو هڪ ننڍو ٽڪر هيٺ مثال طور ڏيان ٿو. انهيءَ ننڍي ٽڪر جا به ٻاگا ڪيا اٿم ۽ هرهڪ ٻاڱو هاڻوڪيءَ سنڌيءَ جي روپ ۾ به ڏنو اٿم. ان ڪري وڌيڪ چٽائيءَ سان ٻنهي ٻولين جي ڀيٽ تي سگهندي. اکر اکر چڪاسبو وجبو ته ڏسبو ته هاڻوڪي سنڌي انهيءَ ارڌماگڌيءَ کي ڪيڏو نه ويجهي آهي. ٻارهين صديءَ جي سنڌي اجان به ڪيترو نه ويجهي هوندي؟ سنڌي ٻوليءَ جو هندستان جي "انڊو_ آرين" ٻولين سان ڪهڙو نه گهاٽو ناتو آهي! هي آهي اهو ارڌماگڌيءَ جو ٽڪر:

"تيڻَ ڪاليڻَ تيڻَ سمئيڻَ سنڌُ_سوويرسُ جَڻوَئيسُ ويَئي نامَ نيَري هوتا."

تنهن ڪال، تنهن سمي، سنڌ_ سوُوير جي جَنَ وَس (جَنَ پَد يعني ڏيهه) جو ويَيئي (سنسڪرت، ويتييا) نالي نگر هو.

"اُدايَڻي نامَ رايَا. پياوَئي ديوي. تِيسي جيڻي پُتي اَيئي نامَ جُوَ_ رايا هوتا؛ نَيئي ڀائڻيجي ڪيسن نامَ هوتا."

اُدايڻ نالي راجا. پَياوَئي (سنسڪرت، پرڀاوتي) ديوي (يعني راڻي)، تنهن جو وڏو (جيٺو، سنسڪرت، جيشٺ) پٽ اَيئي (سنسڪرت، اِڀيت) نالي يوَراج هو. (راجا جو) نجو ڀاڻيجو ڪسن (ڪشن، ڪرشن) نالي هو.

سين اُدايڻي رايا، سنڌُ_ سويرَ پامو ڪاڻ سولَسَنڻهَ جَڻوياڻ؛

سَر اُدايڻَ راجا، سنڌ_ سوَير پَرمک هو. جن سوڙهن جَنَپَدَن (ڏيهن) ۾؛

وِيَيئي پامو ڪاڻَ تڏَهه ـ تيوَنيڻ نَيَر سَيان؛
وَيئي پُرمڪ هو جن ٽن (سؤ) تيهٽ نگرن ۾ "
مهاسيڻَ پامو ڪاڻَ دسڏَهه راياڻَ بَڏَ ـ مؤڙاڻَ،
مهاسين پرمڪ هو جن ڏهن موڙ (مُٺَڪ) ٻڏندڙ راجائن ۾.
وئُڻ سيَيه چامَرَ واڀ ويٽاڻَ اَنيس؛
اَڃي (سيت، سنسڪرت شَريت) چؤنر سان واءُ هٽڻ جو (جن ڪي) اڌڪار (حق) هو.
چه رائِيَسَر تلورَ پيئيڻَ آهيوج ڪُٺَماٽي وهَرَ؛
۽ رائيسرن تلهيڙوُئن (تابعدارن) تن (سِيني تي) راجائي (آهيؤج، سنسڪرت "اَڏِپتيه" جو ڦريل روپ) ڪندو رهيو.
ايَوم چه تاوَ اييَم.
۽ ائين ٿي ته هو.
ارڌماگڌيءَ جي مٿين ٽورين ٿي سٽن ۾ ڪيترائي مثال ملن ٿا، جن مان ڏسبو ته جيڪي اکر ارڌماگڌيءَ جي روپ ۾ اسان ڪي منڍ ۾ سڃاڻڻ ۽ سمجهڻ ۾ نه پيا اچن، سي اسان جي سنڌي اکرن کي سچ پچ ڪيترو نه ويجهو آهن. مثلاً...
رايا - راڄا، نَيَر= نگر، پاموڪ= پرمڪ، تيوَنيڻ= تيهٽ، ويٽاڻ= وجڻ (هي اکر سنڌيءَ ۾ اڄ چالو ڪونهي، پر ان مان نهيل اکر وڃڻو چالو آهي)؛ تلوَرَ= تلهيڙوَ؛ چامر= چؤنر؛ لڏهه= ٽري = ٽي.
جيڪڏهن ويهين صديءَ جي سنڌي ڏورانهين ٻهار پاسي جي ٻارهين صديءَ جي ارڌماگڌي ٻوليءَ جي ايڏو ويجهو پيئي لڳي ته خود ٻارهين صديءَ جي سنڌي ڪيڏو نه ويجهي هوندي! جيترو فرق اکرن جي اُچارن ۾ هاڻ ڏسجي پيو، اهو به شايد هزار ڪن سال اڳ جي پيٽ ۾ تمام ٿورڙوئي هجي. اهو انومان به نڪري ٿو ته سنڌي ٻوليءَ جو ماٽٽاڻو ناتو ڀارت جي اتر ۽ اوڀر وارين ٻولين سان چڱو ويجهوئي آهي.

چوڏهين صدي عيسويءَ جي سنڌي؟

پهاڪا، گهڻو ڪري، چالو جيون يا تازي حقيقت جي پيدائش ٿيندا آهن. ڪجهه ٿئي پيو يا ڪجهه اِجهو هاڻ ٿيو آهي، جنهن من کي ڇڪيو آهي، اها آهي پهاڪن جي پيڙهه. اهڙي ڪنهن بنياد تي سڀ پهاڪا ٺهندا آهن. مير بجر کي ڪَنَ جي ڳالهين مارايو. اهو پهاڪو اَڄ 1958ع ۾ ڪير ڪونه ٺاهيندو. جڏهن اهو حادثو ٿيو تڏهن ٺي ٺهيو هوندو. سؤ سال کن اڳي انگريزن ميرن کان کيئن سنڌ ڦري، ان تي ڪا چوڻي ٺهندي ته 1843ع ڌاري يا ستت ٺي پوءِ ٺهندي. سؤ سال رکي اَڄ ڪانه ٺهندي.

پهاڪا ٺاهيندڙ ڪير ٿيندا آهن؟ ڪو شاعر يا عالم، عام ريت، پهاڪا ڪونه ٺاهيندو آهي. عام خلق جا دنيا ديده ماڻهو. ڪجهه مرد ڪجهه زالون، پهاڪن جا ٺاهيندڙ آهن. ڪجهه اڪثين ڏناٺون، ڪجهه ڪنين سڻيائون، جنهن مان ڪا وهنواري نصيحت من تي تري آين، ته پاڻيهي واتان پهاڪو ڇميو پوي. اها آهي اڪثر پهاڪن جي جنم ڪهاڻي.

تنهن ڏينهن هڪ سنڌي جوان گڏيم. شري نارائڻ پارتي. سنڌي لوڪ گيتن، لوڪ ڪٿائن، لوڪ چوڻين لاءِ اونهي لگن اٿس. گهڻيئي اورچائي ڏيڪاري اٿس. خوب پڙڪيو آهي. ڳول ڦول ۾ هرهنڌ ڪئي اٿس. چڱو چوکو مال گڏ ڪيو اٿس. هن مقدار جي هي پهريون ٺي دفعو ڪوشش ڪئي ويئي آهي. اميد ته جلد ٺي سوڌي سنواري پڌرو ڪري سگهندو. سنڌي لوڪ ساهت نيٺ هندي ۽ ٻين پارتي پاشائن (ٻولين) جي ويس ۾ پڻ پنهنجي سونهن ڏيکاريندو. اها آس اٿم.

شري نارائڻ پارتيءَ جي گڏ ڪيل لوڪ چوڻين مان هڪ تي نظر پيم، جا سنڌي ٻوليءَ جي اتهاس جي ڄاڻن اڳيان رکڻ گهران ٿو ته انهيءَ چوڻيءَ جي ٻوليءَ نسبت پنهنجا رايا ٺاهين. اها چوڻي ٻوبڪ پاسي اڳي رهندڙ هڪ ٻڍيءَ

مائيءَ واتان نارائڻ پارتيءَ کي ملي آهي. مائيءَ جا وڏا پيڙهين کان ٻُوبڪ جي پسگردائيءَ ۾ رهندا هئا. ڏيءَ ماءُ کان، پٽ پيءُ کان، ننڍڙن وڏڙن کان اهو پهاڪو پئي ٻڌو آهي. شايد صدين کان واتون وات چالو پئي رهيو آهي. اهو پهاڪو هي آهي:

"ويئي وهائيءَ، دودي ناناڻا آيا"

دودو ۽ چنيسر چوڏهين صديءَ جا سنڌ جا راڻا هئا. پاڻ ڀائر هئا. راڄ گديءَ (تخت، سرداري) تان اچي منجهن جهيڙو متو. چنيسر زور پئجي پئي ويو. دودي پنهنجن ناناڻن ڏي واهر لاءِ ماڻهو ڊوڙايا. ناناڻن نڪرڻ ۾ دير ڪئي. جيسين پهچن ٿي پهچن، تيسين دودو ڪُسجي ويو. تهان پوءِ پهتو ناناڻو دَلُ (لشڪر) تنهن تي تن ڏينهن جي ڪنهن ڏاهي واتان متين چوڻي چالو ٿي، ڪَنين واتين هلندي پئي آئي آهي.

جي هيءَ سچ پچ پهاڪو آهي ۽ ڪنهن وڏي ڪوتا مان ڪيجي اڪيلي جيون نه پيو گهاري ته پوءِ پاڻنجي ٿو ته چوڏهين صديءَ ڏاري جو چيل هوندو ۽ ان ئي زماني جي سنڌي ٻوليءَ جي صورت اٿس. عمر مارئي، سسئي پنهون، ليلا چنيسر، اهڙن قصن تي سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترن ئي شاعرن پنهنجي پنهنجي زماني ۾ پئي شعر ٺاهيا آهن. ڪي پراڻا، ڪي تازا. جي هيءَ سٽ ٻه دودي چنيسر جي ڪنهن اهڙي ڪوتا مان نڪتل هجي ته پوءِ تازي ٻه ٿي سگهي. پر جيڪو هن سٽ جو اتهاس توڙي جيڪا ٻي حقيقت ملي ٿي، تنهن مان ائين پيو لڳي ته هيءَ هڪ نجو پهاڪو آهي.

اهو پهاڪو دودي چنيسر جي جهيڙي کان ڪي صديون پوءِ، سندن ڪهاڻي پڙهي ٻڌي، ڪنهن ڏاهي جي واتان ڪونه نڪرندو. جيئن متي چيل آهي، پهاڪا چالو جيون ۽ تازن واقعن مان جمندا آهن. ڪالهه ڪي اڄ ڪو حادثو ٿيو، ڪا اهڙي ڳالهه ٿي، جنهن دل ڪي چوٽ هنئين، اندر جو ڪو امنگ اٿاريو ته پوءِ هِردو (دل) ۾ من پاڻمرادو چوڻي ٺاهي واتان اُچارايو ڇڏين. اهو ٿيو پهاڪو. جي متين چوڻي سچ پچ ڪُهني آهي ته پوءِ چئبو ته ماموئيءَ جي بيتن ۽ محمد اسحاق ۽ قاضي قاذن جي بيتن کان هن پهاڪي جي سنڌي وڌيڪ آڳاٽي آهي.

پاشا وگيانين جو اهو رايو آهي ته ٻين پارتي پاشائن جي پيٽ ۾ سنڌيءَ پنهنجا اصلوڪا لڪشڻ (لڇڻ) ڪونه ڦرڻ ڏنا آهن. سنڌي ٻوليءَ جي اڀياس مان اُن نتيجي تي پهتا آهن. ماموئيءَ جي بيتن جي اِجها هيءَ ٻولي آهي:

پڄندي ٻنڌ اروڙ هاڪ وهندو هاڪڙو

ٻهه مڇي ۽ لوڙه، سمي ويندا سوڪڙي.

هيءَ بيت اٽڪل پنج صديون پراڻو آهي.

جي هيءَ دودي وارو مثيون ڀهاڪو ڇهه صديون جهونو هجي ته شڪ نه آهي. پر هن ڳالهه جي اچا ڪوچ ڪوٽ ٿيڻ گهرجي.

سنڌي ٻوليءَ جي تسليمي

مان سمجهان ٿو تہ ضروري آهي تہ سنڌي جنتا (عوام) کي خبر هئڻ کپي تہ سنڌي ٻولي ڀارتي وڌان جي آئين شيڊول ۾ داخل ٿئي، ان بابت منهنجي کان ٿي منهنجا کهڙا ويچار پئي رهيا آهن. ڪجهہ وقت ٿيو تہ ڪن دوستن هن ڳالهہ نسبت غلط ٽيڪا ڪئي هئي تہ وڌان ٺهڻ وقت سنڌي ٻوليءَ جي تسليميءَ لاءِ ڪوشش ڪانہ ورتي ويئي. ان ڪري ڪي حقيقتون ڏيڻ مناسب آهن:

ڀارت جي جوڙجڪي پريشد (قانون ساز اسيمبلي: Constituent Assembly) ۾ جڏهن هندستان جي راڄنيتڪ (سياسي)، جوڙجڪ تي ٺاهي ويئي، تڏهن ان جوڙجڪ رٿڻ لاءِ هڪ 15 ڪن ڄڻن جي ڪاميٽي هئي، جنهن ۾ اڪثر هند جا مکيہ اڳواڻ هئا. سڀ سوال اول ان ڪاميٽيءَ اڳيان ٿي آيا. انهيءَ ڪاميٽيءَ ٿي جوڙجڪ جي هرهڪ سوال تي رٿون ٺاهي، اسيمبليءَ ۾ ٿي پيش ڪيون ۽ انهن اڳواڻن جي ٿي راءِ پٽاندڙ اسيمبليءَ ۾ ٿي فيصلا ٿيا. جڏهن اها ڪاميٽي ويٺي ۽ سيپٽمبر 1949ع ۾ ائين شيڊول جو سوال اوچتو آيو، تڏهن جيتوڻيڪ مان ان ڪاميٽيءَ جو ميمبر ڪونہ هوس، تڏهن بہ مون ميمبرن ۾ وڃي سنڌيءَ جو سوال اُٿاريو ۽ ڪاميٽيءَ کان ٻاهر بہ سردار پٽيل ۽ مولانا آزاد ۽ گوپال سوامي آينگر جي مکيہ ميمبر هئا ۽ ڪن ٻين اڳواڻن سان اڪيلي ريت بہ بحث ڇيڙيو. پر انهن بحثن وقت توڙي ڪاميٽيءَ ۾ ميمبرن جو اهو رايو هو تہ شيڊول ۾ اهي ئي ٻوليون ٿا وجهون، جيڪي پرديشڪ (regional) ٻوليون آهن يا ٿينديون. سنڌي ڪنهن پرديش (region) جي ٻولي ڪانهي، ان ڪري نٿا وجهي سگهون. اردو بہ ان ڪري ٿا وجهون، جو هڪ تہ هنديءَ جو ڄڻ نرالو روپ آهي ۽ خود ڪشمير region جي ٻولي آهي، ۽ ان کان سواءِ دهلي ۽ اُتر پرديش جي هڪ ٻولي آهي، ٻيو تہ ڇئن ڪروڙ کن ڀارتي مسلمانن جي ٻولي آهي ۽ پاڪستان جي قيام بعد اردوءَ کي جوڙجڪ ۾

جاءِ نہ ڏيڻ ڪري نوان تڪرار جاڳندا. سنسڪرت مان ٿي گهڻو ڪٽي راشٽر هندي ناهڻي هئي. سو سنڪرت بہ داخل ڪئي ويئي. پر ديشي (علائقائي) ٻولي نہ هئي، ان ڪري سنڌي داخل نہ ڪيائون. ان بعد وري جڏهن ڪنهن سنڌي سنستا (تنظيم)وارن جي مولانا آزاد، تعليم جي وزير سان هن سوال بابت لکپڙهہ ٿي، تڏهن بہ هن اهو ساڳيو جواب ڏنو هو تہ سنڌي ٻولي ڪنهن پرديش (region) جي ٻولي ڪانهي، ان ڪري شيڊول ۾ نہ آندي ويئي. سنٿالي ٻولي، جا بينگال، بهار ۽ مڌيہ پرديش جي ڪن ضلعن ۾ رهندڙ سنٿال قوم جي ٻولي آهي، جنهن جا ڳالهائيندڙ بہ لکن ۾ آهن، ان جي اڳواڻ جئپال سنگهہ، جوڙجڪي اسيمبليءَ ۾ رٿ وڌي تہ سنٿالي ٻولي شيڊول ۾ وڌي وڃي، پر ان کي بہ اها رٿ واپس وٺڻي پيئي.

اها گهڻن کي خبر ڪانهي تہ 1955ع ۾ "سرڪاري ٻولي ڪميشن" جو چيئرمين سرڳواسي شري کير (بمبئيءَ جو اڳيون مکيہ وزير) ان ڪميشن جي دوري وقت آسام ۾ آيو هو ۽ مون وٽ اچي رهيو هو. تڏهن مون مٿس زور رکيو تہ سندس ڪميشن سنڌي ٻوليءَ کي انين شيڊول ۾ آڻڻ جي فائدي ۾ رايو ڏئي. کيس سڀ دليل ٻڌايم. هن چيو تہ دليل تہ ٺيڪ آهن، پر اسان جي ڪميشن جي دائري کان اها ڳالهہ ٻاهر آهي تہ اسين ڪو رايو ڏيون تہ ڪهڙيون ٻوليون انين شيڊول ۾ داخل ٿين. اسان کي سرڪاري ٻولي، يعني هنديءَ جي باري ۾ رايو ڏيڻو آهي تہ ڪڏهن چالو ٿئي ۽ ان کان اڳ ڇا ڇا ڪجي.

ان هوندي بہ مون کيس مڃايو تہ گهٽ ۾ گهٽ اهو دائري جو سوال حال ڪليل ڇڏيو ۽ سنڌين کي موقعو ڏيو تہ پنهنجو سوال اوهان جي اڳيان پيش ڪن. پوءِ مون بمبئيءَ جي ڪن دوستن کي لکي موڪليو تہ ڪميشن جي ميمبرن کي ڇانهہ پارٽيءَ تي گهرائي اوائلي ڳالهيون ڪريون ۽ پوءِ باقاعدي لکت ۾ ڪميشن اڳيان سوال پيش ڪريون ۽ سنڌيءَ جي شيڊول ۾ داخل ٿيڻ جي گهر ڪريون. ڪي سنڌي سنستائون (تنظيمون) ڪميشن جي اڳيان آيون ۽ اها گهر ڪيائون ۽ ڪميشن پنهنجي رپورٽ ۾ سنڌين جي ان گهر بابت ذڪر ڪيو آهي.

منهنجو ڪڏهن بہ اهو رايو نہ رهيو آهي تہ سنڌي ٻوليءَ کي هند جي وڌان جي ائين شيڊيول ۾ آڻڻ جي ضرورت ڪانهي.

منهنجو منڊ ڪان وٺي اهو رايو رهيو آهي تہ سنڌي ٻولي ائين شيڊيول ۾ داخل ٿيڻ جي هرطرح حقدار آهي. مون گهڻي تفصيل سان پنهنجو رايو 1958ع واري اکل ڀارت سنڌي ٻولي ڪانفرنس وقت، دهليءَ ۾ صدارتي تقرير ۾ ظاهر ڪيو هو، جيڪو رايو اتي ظاهر ڪيو هوم، اهوئي منهنجو اڄ بہ رايو آهي. پڙهندڙن کي خبر پوي تہ منهنجو ڪهڙو رايو آهي، ان ڏيکارڻ لاءِ مان ان تقرير ۾ هن سوال بابت ڏنل ٽڪر مختصر ريت هيٺ ڏيان ٿو:

"جيڪڏهن برصغير جو ورهاڱو نہ ٿئي ها تہ پوءِ بنا ڪنهن سوال اُٺڻ جي سنڌي ٻولي ملڪ جي وڌان (آئين) ۾ تسليم ڪئي وڃي ها، ڇو جو سنڌي ٻوليءَ جو سنسڪرت، هندي ۽ هندستان جي ٻين "انڊو آرين" ٻولين سان جسماني لاڳاپو آهي ۽ خود هندي ٻوليءَ کي بہ اپنائڻ لاءِ ڪجهہ مال سنڌي ٻولي ڏيئي سگهي ٿي. جڏهن ڪڏهن ڀارت جي ٻولين جي ٻرسپر ناتي نسبت لکيو ويو آهي، چاهي بيمس (1872ع ۾)، چاهي ڊاڪٽر ڀنڊارڪر (1914ع ۾)، چاهي ڊاڪٽر تگري (1948ع ۾) لکيو، تڏهن سيني ٻين مکيہ ٻولين سان گڏ سنڌيءَ کي بہ شامل ڪري، ان سان بہ ٻين ٻولين جي ڀيٽ ڪئي ويندي هئي.

"ڪن ودوانن جي ڪٿ موجب، سنڌي ٻوليءَ ۾ گهٽ ۾ گهٽ ڏيڍ لک ڪن لفظ چالو آهن. اڪثر ريت سنڌي لفظن جو سنسڪرت جي لفظن سان لاڳاپو آهي، جيتوڻيڪ عربي ۽ پارسي ڳالهائيندڙ قومن جي حڪومتي ۽ ادبي اثر هيٺ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪجهہ انداز عربي ۽ پارسي لفظن جو داخل ٿيو آهي. سچ پچ تہ سنڌي ٻولي، ٻين ڪيترين ڀارتي ٻولين جي ڀيٽ ۾، سنسڪرت ٻوليءَ جي وڌيڪ ويجهو آهي، ان ڪري وڌان جي 351 قلم جي مطلب لاءِ سنڌيءَ مان بہ ڪيترا اکر نئين هندي ٻوليءَ لاءِ ڪتب اچي سگهن ٿا.

"هند لاءِ سرڪاري ٻولي ڪميشن پنهنجي رپورٽ ۾ چيو آهي: "جيڪي ٻوليون ائين شيڊيول ۾ داخل ڪيون ويون آهن، انهن ۾ گهڻي قدر هڪجهڙائي ۽ ساڳيائي آهي ۽ انهن سيني جي ساهت، سنسڪرت جي

ساهت مان ئي پاڻي پئي پيتو آهي ۽ ويچارن ۽ انهن جي ويس لاءِ ساڳيو ئي پسمنظر آهي ۽ سواءِ اردوءَ جي، ٻين انهن سڀني شيڊول ۾ داخل ٿيل ٻولين جي آئيوينا ۽ لپي ڀارت جي هڪ ساڳئي اچارن جي رٿا تي ٻڌل آهن".

"متين پريڪشائن (پَرکن)پٽاندڙ سنڌي ٻوليءَ کي بہ انين شيڊول ۾ داخل ٿيڻ جو پورو حق آهي. اها ڳالهہ سڌ ٿيل آهي تہ هاڻوڪين 'انڊو آرين' ٻولين سان (جيڪي شؤرسيني، مهاراشٽري ۽ ماگڌي ٻولين مان ئي نڪتيون آهن) سنڌي ٻوليءَ جي هڪجهڙائي ساڳئي آهي. هند جي ڀاشا وگيانن اها ڳالهہ ور ور ڪئي آهي. سنڌي لکندڙن بہ سنسڪرت ساهت جي ئي ساڳئي ڀنڊار مان پنهنجي ساهت لاءِ پريرڻا (اُتساهہ) ورتي آهي. مهاڀارت، راماڻ، ڀاڳوت، ڪاليداس وغيره سنسڪرت پستڪن ۽ ساهتڪارن جي رچنائن جي سروور (ڀاڻيءَ/ڍنڍ) مان سنڌي ليکڪن بہ پنهنجي لاءِ دلا ڀريا آهن. ساڳيءَ ريت، جيتوڻيڪ، ڪجهہ وقت کان، سنڌي ٻوليءَ جي هڪ لپي (عربيءَ مان) ورتل آهي تہ بہ آئيوينا ۽ اکرن جا اچار گهڻي ڀاڱي شيڊول ۾ آيل ٻولين جي آئيوينا ۽ اچارن جي رٿا پٽاندڙ آهن.

"ڪميشن وڌيڪ اهو چيو آهي تہ شيڊول ۾ ڪنهن بہ ٻوليءَ کي داخل ٿيڻ لاءِ ضروري آهي تہ اُن ٻوليءَ کي چالو ساهت هجي. سنڌيءَ جي حالت ۾ اهو شرط بہ پورو ٿيل آهي. ثابتي ملي ٿي تہ گهٽ ۾ گهٽ ڀرت منيءَ جي زماني (عيسوي ٻي صديءَ) کان وٺي سنڌي ٻوليءَ ۾ ساهت پئي پيدا ٿيو آهي ۽ ان وقت کان اڄ تائين سنڌي ٻوليءَ جو نثر ۽ نظم هلندو آيو آهي. هن وقت تائين هزارين ڪتاب ڌار ڌار وشين (موضوعن) تي لکيا ويا آهن ۽ انگريزيءَ ۽ هند جي ٻولين جي شاهڪار ساهت مان بہ ترجما ڇپيا ويا آهن.

"ٻيو شرط اُهو هو تہ ٻوليءَ جا ڳالهائيندڙ گهڻا هجن. سنڌي ٻوليءَ جا ڳالهائيندڙ اڄوڪي هند ۾ گهڻا نہ آهن. اهو سبب بہ واجب ڪونهي تہ شيڊول ۾ سنڌي داخل نہ ٿئي، جي ورهاڱي کري سنڌي ٻوليءَ جا پنجاهہ لک ڳالهائيندڙ گهٽجي هند ۾ رڳو پندرنهن ويهہ لک ڪن ٿيا تہ ان ۾ سنڌي ٻوليءَ جو ڪهڙو ڏوهہ؟ اڄ هند جي ڌار ڌار پرديشن (علائقن) ۾ جيڪي سنڌي پکڙيل آهن ۽ ڪڇ ۽

سوراشٽر ۽ الهندي راجستان ۾ جيڪي ماڻهو سنڌي ٻولي ڳالهائيندڙ آهن، سي پندرنهن ويهه لک کن ٿيندا. جڏهن ائين شيڊول ۾ ڪشميري ٻولي وڌي ويئي هُئي، تڏهن ان ٻوليءَ جا ڳالهائيندڙ ستاويهه لک ڄاڻايل هئا ۽ مليالم (ڪيرالا جي ٻولي)، جا بہ شيڊول ۾ آهي، ان جا ڳالهائيندڙ ٽيٽيهه لک هئا. انهن ٻولين ۽ سنڌي ٻوليءَ جي ڳالهائيندڙن جي تعداد ۾ ڪو ايڏو فرق ڪونهي، جو اُن ڪري سنڌي ٻولي شيڊول ۾ داخل ٿيڻ کان محروم ڪئي وڃي.

"ٻيو سبب سرڪاري ٻولي ڪميشن شيڊول ۾ ٻولين کي داخل ڪرڻ لاءِ اهو ڏنو آهي تہ سواءِ اردوءَ جي هرهڪ ٻولي ملڪ جي جيڪي سو هڪ ٺئي وڏي ٽڪر يا پرديش (region) ۾ ڳالهائجي ٿي. ورهاڱي کان اڳ سنڌيءَ جي بہ اها حالت هئي. ورهاڱي جي ڪري، هند جي ان ڀاڱي، جنهن کي هاڻي "ڀارت" ٿو سڏجي، ان ۾ رهندڙ رهواسين کي پنهنجي ترقي ڪرڻ جو پورو وجهه مليو. پر انهيءَ ڪري جو جيڪو ڀاڱو (سنڌ) پاڪستان کي مليو، ان جي رهواسين جي واسطن ۽ حقن کي چو نقصان پهچايو وڃي. جيڪڏهن اڄ هو انهن ڪارڻن ڪري هند ۾ ٽڙيل پکڙيل آهن، جن تي سندن وس ٺئي ڪونہ هو؟ خود سرڪار جي نيتي (پاليسي) هئي تہ سنڌي نرواسين (پناهہ وٺندڙن) جو هڪ ٺئي پرديش (علائقي) تي بوجهو نہ پوي، ان ڪري ڌار ڌار پرديشن (علائقن) ۾ کين وسايو ويو. کي سنڌي نرواسي بہ، اوجتيءَ لڏ پلاڻ ڪري، لاچاري حالتن ۾ ڪنهن پرديش ڏي ويا تہ ٻيا ٻئي پرديش ڏي ويا. ان ڪري اهو نياءُ نہ ٿيندو. نڪي اهو واجب ٿيندو، ڇاڪاڻ جو سنڌي هڪ هنڌ ڪٺا نہ ٿا رهن، تنهن ڪري پنهنجين ٻين ڀينر – ٻولين سان گڏ سنڌي ائين شيڊول ۾ داخل نہ ڪئي وڃي.

"افسوس آهي جو سرڪاري ٻولي ڪميشن، هنديءَ کان سواءِ ٻين ٻولين جي وڪاس (ترقيءَ) لاءِ وڏي پروگرام جي سفارش ڪندي ائين لکيو آهي تہ شيڊول ۾ ڄاڻايل چوڏهن "پرديشي" (علائقائي) ڀاشائن لاءِ پروگرام رٿيو وڃي، جڏهن انهيءَ شيڊول ۾ اهي ٺئي ٻوليون هئڻ گهرجن، جيڪي "پرديشي" ٻوليون ليکيون وڃن ٿيون!

"سنڌي ٻوليءَ کي شيڊول ۾ داخل ڪرڻ جي سوال کي سرڪار کي

همدرديءَ سان ويچار ڪرڻ گهرجي. ان ڪي شيڊول ۾ نه وجهڻ ٿيو. سنڌي ٻوليءَ ڪي ڀارت جي ٻولين جي "سنڊريلا" ڪري ليکڻ ۽ خود هنديءَ ڪي ٻه ان مان نقصان ٿيندو. هرهڪ لياقتَ ۽ پريکشا (پرک) پٽاندڙ سنڌيءَ ڪي ائين شيڊول ۾ داخل ٿيڻ جو پورو حق آهي.

"هند جي مها ڪوي ٽئگور ڀارت جي قومي راڳ ۾ "سنڌ" لفظ کي جاءِ ڏني ۽ سرڪار به ان لفظ ڪڍڻ جي خلاف رهي آهي. اسان کي قوي اميد آهي ته سنڌي ٻولي، جنهن کي قدرت ۽ اسان جي ديش جي اتهاس، ڀارت جي هاڻوڪين ٻولين جو جزو ڪري چڏيو آهي، ان کي ڌار نه رکيو ويندو ۽ ان کي شيڊول ۾ آڻي سنڌي ٻوليءَ کي وجهه ڏنو ويندو. جيئن اها به ڀارت جي "قومي ٻوليءَ" کي پنهنجي رنگ، سگنڌ ۽ سواد جو حصو ڏيئي وڌيڪ ڏنيه (شاهوڪار) بڻائي."

مٿيان هٺا ۽ آهن منهنجي هن سوال بابت ويچار ۽ رايا. دهلي ڪانفرنس کان يڪدم پوءِ بيماريءَ جي بستري تي هوندي به مون پرڌان منتري (وزيراعظم) شري نهروءَ لاءِ ڪانفرنس طرفان وڏو عريضو ويهي تيار ڪيو ۽ ڪانفرنس وارن کي موڪليو جو ڪانفرنس جو اهو ويچار هو ته ڪا سفارت ان وقت ئي پرڌان منتريءَ کي روبرو ڏسي.

سنڌين جو اتهاسڪ (تاريخي) ڏينهن

(10 اپريل 1967ع تي، سنڌي "قومي ٻولي" تسليم ٿيڻ بابت،
اتهاس جو هڪ ننڍو ورق)

ڏهين اپريل 1967ع جو ڏينهن ڀارت ۾ رهندڙ سنڌين جي اتهاس ۾ سياسي، ساهتڪ (ادبي) ۽ سڀيتڪ درشٽيءَ کان تمام اهميت وارو ڏينهن آهي.

ان ڏينهن، راشٽر پتي (صدر)، ڊاڪٽر راڌاڪرشن، سرڪاري بل تي صحي ڪئي، جنهن موجب، سنڌي جاتيءَ جي ڀاشا (ٻوليءَ) کي وڌان (آئين) ۾، ديش جي ٻين چوڏهن ڀاشائن سمان (برابر) قومي ڀاشا (قومي ٻولي) جو درجو ڏنو ويو.

1965ع ۾ ٿي مون شريمتي اندرا گانڌيءَ کان ان بابت قبوليت ورتي هئي، جڏهن هوءَ اجا "سماچار ۽ آڪاش واڻي" جي منتري (سڌ سماءَ ۽ ريڊيو جي وزير) هئي.

جڏهن هوءَ پرڌان منتري (وزيراعظم) ٿي، تڏهن مون 1966ع ۾ سنڌين جي عام ميڙ ۾، کيس ديش جي رکشا فنڊ (ملڪ جي سلامتيءَ واري فنڊ) ۾ سنڌين پاران 25 هزار روپين جي رقم ڏني.

اتي مون کيس اپيل ڪئي ته سنڌي ڀاشا کي ديش جي ٻين ڀاشائن سمان (برابر) درجو ڏنو وڃي. پروفيسر رام پنجواڻي، جو پڻ ان ميٽنگ ۾ حاضر هو، تنهن پڻ کيس ساڳي اپيل ڪئي. انهيءَ ڏينهن شام جو اندرا گانڌيءَ راڄيه سڀا ميمبرن کي چانهه پارٽي ڏني هئي، جتي هن مون کي ۽ ميمبرن کي چيو ته وڌان (آئين) ۾ سنڌي ڀاشا (ٻولي) کي تسليم ڪرڻ گهرجي.

اوچتي مخالفت:

هن ٻوءِ وزارت جي ميٽنگ ۾ اها ڳالهه اوچتو ڪڍي، پر ٻن واسطيدار

وزيرن ان جي مخالفت ڪئي. سندن چوڻ هو تہ ٻين ٻاشائن وارا ٻڻ ساڳي طلب ڪندا.

شريمتي اندراگانڌيءَ يڪدم مون کي پنهنجي خانگي سيڪريٽريءَ هٿان ان واقعي بابت سنيهو موڪليو

ٻڪون ۾ ٻوڙون:

مانِ پوءِ وزارت جي 12 ميمبرن مان هرهڪ ميمبر سان الڳ، اڌ اڌ ڪلاڪ ڪن ڳڌيس. مکيہ دليل ڏنامان. هرهڪ. انت ۾ منهنجي ڳالهہ مڃي. هڪ مکيہ وزير هو، قانوني وزير، شري پاٺڪ. جو پوءِ وائيس پريزيڊنٽ ٿيو هو. چيائين رات اچي مون وٽ ماني کاءُ تہ ڳالهيون بہ ڪريون. سو ڳڌجي ماني بہ کاڌيسين بحث بہ ٿيو. هن بہ هائو ڪئي.

شري چاڳلا سان بحث:

تعليم جو وزير شري چاڳلا اول سخت مخالف هو. چي: سنڌ پرديش(صوبو) تہ هتي ڪونهي. چيومانس تہ ٻوليءَ جو واسطو انسانن سان آهي، نہ زمين سان. اسين سنڌي ڳالهائيندڙ انسان پنهنجي ٻولي کڻي آيا آهيون. ورهاڱي کان اڳ بہ سنڌي سڀيتا،هند جي ٻهورنگي (گهڻ رنگي) سڀيتا جو هڪ نرالو انگ هئي. هاڻ هتي بہ هڪ نرالو انگ آهي. ڏسو وڌان (آئين) جو 351 قلمر. هند جي راشٽريہ ٻاشا (قومي ٻولي)، ان ٻهورنگي سڀيتا جي هرهڪ انگ مان ڪجهہ وٺي، جوڙڻي آهي. اسان جي ٻاشا جو هن وڌان (آئين) موجب حق آهي، تہ اسين بہ راشٽريہ ٻاشا (قومي ٻولي) لاءِ ڪجهہ حصو ڏيون. ان قانوني دليل اڳيان هو چپ ٿي ويو ۽ ننهہ نہ ڪيائين.

منهنجو دوست مخالف:

سنڌي ٻاشا کي وڌان ۾ تسليم ڪرڻ جو وڏيڪ سخت مخالف ان وقت جو گرهہ منتري (گهرو وزير) شري نندا هو. ان سوال سان سندس منتراليہ (وزارت) جو سڌو واسطو هو. ڏهہ ڏينهن اڳ خود سرڪاري فائيل تي رايو ظاهر ڪيو هئائين تہ سنڌي ٻولي وڌان ۾ نہ آڻي سگهبي ۽ ان ڪري هڪ ميمبر شري ترويديءَ جو، سنڌي ٻولي جي تسليميءَ لاءِ جيڪو غيرسرڪاري بل لوڪ سڀا ۾

اچڻو آهي، ان جي سرڪاري (ڪانگريس) ڌر مخالفت ڪري. ڪيس ته خبر به ڪانه هئي ته ڪن سنڌي سنستائن (جماعتن) سنڌيءَ جي تسليميءَ جي طلب ڪئي هئي، سندن خط عملدار دفتر داخل ڪري ڇڏيندا هئا.

ٻولي پتڙن، پر انسان ڳالهائيندا آهن:

هو منهنجو ويهن سالن ڪان متر (مائٽ) هو. مان ڪيس ٻه دفعا گڏيس ۽ سندس مخالفت دور ڪرڻ جي ڪوشش ڪيم. مون ڪيس سنڌي ڀاشا کي وڏان ۾ جاءِ ڏيڻ لاءِ دليل ڏنا ۽ اپيلون ڪيم. چيومانس ته جي اکنڊ ڀارت جو وڏان نهي ها ته سنڌي ٻولي، جا سرڪاري رپورٽن ۾ هند جي تيرهن مکيه ٻولين ۾ ليکبي هئي، سا ضرور وڏان ۾ پوي ها. ورهاڱي هوندي اوهان جون ته سڀ ٻوليون تسليم ٿيون، پر اسان ٻيو ته سڀ وڃايو، پر اسان جي ڀاشا، جا هند جي هڪ سرڪاري پرديشي ڀاشا (صوبائي ٻولي) هئي، سا جڏهن اسين هتي کڻي آيا آهيون، ته ان کي به وڏان ۾ جاءِ ڪونه ٿا ڏيون؟

پاڻيءَ سان پرجي ويئون:

هو ٻڌترو هو ته اها ڳالهه قبوليان يا نه قبوليان. مون آخر ۾ ڪيس چيو ته منهنجي ديهانت (لاڏاڻي) کان اڳي مان ڏسڻ چاهيان ٿو ته منهنجي ڀاشا کي وڏان ۾ تسليم ڪيو وڃي. پنهنجي متر جي اهڙي اپيل جو مٿس گهرو اثر ٿيو ۽ سندس اکيون پاڻيءَ سان پرجي ويئيون! هن مون کي چيو ته ”جئرامداس! مان اوهان جي ڳالهه مڃيندس!“

16 آڪٽوبر جو ڏينهن:

اهو 16 آڪٽوبر جو ڏينهن هو ۽ مون ان ڏينهن ٿي پرڌان منتريءَ (وزيراعظم) کي لکيو ته گرهه وڀاڳ (گهرو کاتي) به منهنجي اپيل اونائي آهي. هرهڪ ميمبر سان ملاقات جي نتيجي کان مان هر روز پرڌان منتري اندراگانڌيءَ کي واقف ڪندو هوس.

مشڪلات آئي، ويئي!

گرهه منتري (گهرو وزير) شري نندا اڳيان هڪ مشڪلات هئي. سنڌي ڀاشا تسليم ڪرڻ وارو بل مخالف ڌر طرفان پيش ڪيو ويو هو جنهن کي

بحاليءَ لاءِ ڪافي ووٽ هٿا ٿي ڪونہ. سرڪاري ڌر جي ووٽن سان ئي بل پاس ٿي سگهيو ٿي. گرهہ منتريءَ پوءِ فيصلو ڪيو تہ اهو بل سرڪار طرفان چونہ پيش ڪيو وڃي، جو بل جي بحاليءَ لاءِ گهربل بہ ٽياڱي ٽي حصو ووٽ تہ سرڪار ئي ٿي ڏئي. اهڙيءَ طرح هن اها مشڪلات دور ڪئي.

وزارتي فيصلي لاءِ مسودو:

وزارت ڪنهن سوال جو فيصلو ڪندي آهي تہ اهو مسودو واسطو رکندڙ منتري (وزير)، وزارت جي اڳواٽ ويچار لاءِ لکت ۾ سيني کي موڪليندو آهي. سو شري نندا جي قبوليت بعد، ٿورا ڏينهن پوءِ، سنڌي ٻوليءَ جي تسليميءَ لاءِ اهڙو مسودو وزارت جي سيني ميمبرن وٽ ويو تہ سياڻي شام جو ان بابت وزارت جو ميڙ آهي.

هڪ وزير دوست جو نياپو:

منهنجي هڪ وزير دوست، شري منوُ ڀائي شاهہ، انجام ڏنو هو تہ سنڌي ڀاشا لاءِ ووٽ ڪندس ۽ خبر پيم تہ وزارت ۾ ان جي سمرٿن (حمايت) ۾ ڳالهايو بہ هئائين. سو اهو مسودو پهچنديئي مون کي گهر ۾ 26 آڪٽوبر تي فون ڪيائين. گهران چيائونس تہ ڦلاڻي هنڌ شاديءَ تي ويو آهي. سو وري اتي فون ڪيائين تہ "جئرامداس! سنڌي ٻولي وڏان ۾ تسليم ٿئي ٿي. سياڻي لاءِ مسودو اڄي ويو آهي!" چيومانس تہ "صبح جو اچي ڏسندس". سو صبح جو ريو سانس. مسودو ڏيکاريائين. پڙهيم. شري نندا کي هڪ مسودو وزارت لاءِ ناهي موڪليو هوم. ڪجهہ ڦيرگهير هئي، پر تسليميءَ جي قبوليت صاف هئي.

شري پاٽل جو هوائي اڏي تان فون:

وزارت ان ئي شام جو، 27 آڪٽوبر، 1966ع تي، يڪراءِ سنڌي ٻوليءَ جي تسليمي بحال ڪئي. وزارت جي ميڙ بعد شري ايس. ڪي. پاٽيل، جو بہ تن ڏينهن وزارت جو ميمبر هو، ان گهران فون ڪيو. چيائونس "ٻاهران موٽيو ڪونهي." چيائين تہ "اچي تہ چئجوس تہ مون فون ڪيو. اڄ بمبئي ٿو وڃان. سو هوائي جهاز جي اڏي تي مون کي فون ڪري."

مان گهر موٽيس تہ نياپو مليم. مان فون ڪريان ئي ڪريان تہ شري

پاٽل هوائي اڏي تان فون ڪيو ته ”جئرامداس! اڄ اسان وزارت ۾ سنڌي ٻوليءَ جي وڌان ۾ تسليمي بحال ڪئي آهي. واڌايون“. هڪ سال اڳ مون ساڻس ڳالهيون ڪيون هيون. سردار پٽيل جي ڪري ساڻس گهاٽو رستو هوم. مون کي چيو هئائين ته مان سنڌي ٻوليءَ جي تسليمي قبول ڪندس. ٻيو پيرو چوڻ جي تڪليف به نه وٺج.

رڳو پنجاهه حاضر! ڪڏهن:

وزارت جي قبوليت بعد، نومبر 1966ع ۾، جڏهن شري ترويديءَ پنهنجو بل لوڪ سڀا ۾ پيش ڪيو، تڏهن ڪُل 500 ڪان متي ميمبرن مان رڳو 50 کن ميمبر مس حاضر هئا. سرڪاري منتري شري هاٿيءَ، ترويديءَ کي چيو ته تون بل واپس وٺ ۽ سرڪار پاڻ سرڪاري بل پيش ڪندي. ترويديءَ اها ڳالهه قبولي پنهنجو بل واپس ورتو.

9 ڊسمبر تي بل:

اسان جو بل پوءِ 9 ڊسمبر 1966ع تي اول راجيه سڀا ۾ پيش ٿيو ۽ سڄي راجيه سڀا سيني ڌرين جي ميمبرن سان ڀري ويٺي هئي. سيني ڌرين جي اڳواڻن بل جي حمايت ڪئي. سرڪاري منتريءَ ۽ مون به ڳالهايو.

جنسنگهه اڳواڻ جا چيو:

راجيه سڀا ۾ جن سنگهه اڳواڻ، شري اٽل بهاري واجپائي، اڳي سنڌيءَ جي تسليمي لاءِ غيرسرڪاري بل پيش ڪيو هو، ان به هن موقعي تي ڳالهايو. سنڌي ٻوليءَ لاءِ سندس تقرير ڪري آخر ۾ چيائين:

”مئن ايڪ بات اؤر ڪهه دؤن. يه غير سرڪاري بل ميرا ٿا، ليڪن سنڌي ڀاشا ڪو وڌان ۾ لاني ڪا شريه هماري آدرڻيه شري جئرام داس دولترام ڪو جانا چاهيئي. اُنهون ني پريتن ڪرڪي، منتريون سي وارتا ڪر ڪي، مل ڪر، ائسي زمين بنائي، سب ڪو تيار ڪيا، اور ان ڪي صلاح مئني ڀي ماني ڪ اپنا بل لاني ۾ مين جلدي نه ڪرون. اؤر آج انڪا پريتن سڦل هو رها هي. اسڪي ليئي ڀي همين بڙا آنند هئه. وي هماري راشٽريه نيتائون مين سي ايڪ هئن، وي سنڌ ڪي هئن. سنڌ چلاگيا. سنڌي ڀاشا ڪو رهنا چاهيئي.“

ويو لوڪ سڀا ۾:

"راڄيہ سڀا ڀڪراءِ اهو بل پاس ڪيو. پوءِ بل ويو لوڪ سڀا ۾. اتي اٽڪي پيو! لوڪ سڀا جي آخرين بيٺڪ پوري ٿيڻ تي هئي. پنج سال سندن جيون جا ختم ٿي ٿيا! فيبروري 1967ع ۾ نيون پنج سالي چونڊون ٿيڻيون هيون. سو قاعدي موجب لوڪ سڀا اڳيان جيڪي بل اچڻا هئا، سي سڀ بل اڌ تي ئي ختم! وري نئين سر چمن!

"منڊي بدڪ"

اڳي رواج هو تہ تمام ضروري خرچ پکي لاءِ نين چونڊن کان اڳ هڪ هفتي لاءِ مرڻينگ لوڪ سڀا جو ميڙ ڪوٺائيندا هئا. ان لوڪ سڀا جي ميڙ کي چوندا هئا "منڊي بدڪ". هن ڀيري لوڪ سڀا "منڊي بدڪ" ميڙ لاءِ ميمبرن کي ڪوٺ ڪانہ ٿي! منهنجي دل دڪ دڪ ڪرڻ لڳي. هي تہ وري نئين سر ڪترا ڳ! ڊڪ ڊوڙ لاءِ ٽنگون هلائڻيون پوندم. گرهہ منتري چيم: "مهينو بہ وڌيڪ لڳندو، ڀيو فڪر نہ ڪر."

باقي ڇهہ ڏينهن!

نئين پنج سالي چونڊ بعد پارليمينٽ ڪوٺائي وئي. 4 اپريل 1967ع تي وري راڄيہ سڀا ۾ بل پيش ٿيو ۽ پارليمينٽري ڪاتي جي وزير سان بندوبست ڪيو هوم، تہ اسان جو بل جلدي پيش ڪرائجي. مشڪي چيائين "تنهنجو ڪم اول". چيومانس "اجا لوڪ سڀا ۾ اچڻو آهي. اسان جو چيٽي چنڊ بہ سر تي اچي رسيو آهي. اپريل 10 ۾ ڏينهن باقي ڇهہ!"

اڌ ڪلاڪ ۾ سڀ خلاص:

پوءِ تہ راڄيہ جي چوڏهن ڌرين جي اڳواڻن سان بندوبست ڪيم تہ اڳئين ڀيري اوهان جي ڌرين ڳالهايو آهي. سمرٿن (Support) ڪيو آهي. هاڻي جيڪڏهن ڪو هرو ڀرو ڳالهائي تہ منٽ اڌ ۾ رڳو سمرٿن ڪري. سندن وڏو سهڪار ٿيو. اڌ ڪلاڪ ۾ سيني سرڪاري وزيرن ۽ ڌرين بہ چار لفظ ڳالهائي بل پاس ڪيو. پارليمينٽري وزير، لوڪ سڀا ۾ تڪڙي بجيٽ جا ڪي بل جلد جلد پاس ڪرائي، اسان جو بل 7 اپريل تي رکايو.

ورانديءَ ۾!

7 اپريل هو جمعي جو ڏينهن! لوڪ سڀا ۾ سرڪاري ڪم لاءِ رکيو اڌ ڏينهن ملندو آهي. باقي اڌ ڏينهن غيرسرڪاري بلن لاءِ. سو اتي به لوڪ سڀا جي سڀاپتي (صدر) ۽ ڏرين سان بندوبست رکيم ته اسان جي بل جو ڪم ترت لاهجو. پر اتي هرهڪ کي لڳي هئي پنهنجي ٻوليءَ جي. سو هرهڪ پنهنجي ٻوليءَ لاءِ اتي حق گهريا. لوڪ سڀا هلندي راجيه سڀا جو ميمبر اندر وڃي نه سگهي. مون اندرين غاليچي پيل "لابي" (ميمبرن لاءِ محفوظ وراندي) ۾ پئي ڌرين وارن تي زور ٻڌو ته گهڻو نه ڳالهائجو. نه ته اسان جي مکيه پوتر ڏينهن هن بل تي ،اشٽريتيءَ (صدر) جي صحيح پئجي نه سگهندي. مڃائيندي مڃائيندي به بحث ۾ اڃي ساڍا چار لڳا. ان وقت مسين مسين لوڪ سڀا بل يڪراءِ پاس ڪيو.

ڀريون مثال:

پارليمينٽ جي اتهاس ۾ هيءَ ڀريون مثال هو. جو وڏان ۾ درستي ڪرڻ وارو بل يڪراءِ سيني ڌرين پاس ڪيو. ٻوين ڏهن سالن ۾ وري اهڙو مثال نه ٿيو آهي.

راشٽرپتي (صدر) جي قبوليت لاءِ نئون ڇاپو!

راشٽريتي (صدر) ڪنهن به بل لاءِ تيستائين قبوليت نه ڏيندو آهي، جيستائين سرڪاري پريس، خاص ٿلهي سائي رنگ جي پني تي اهو بل وري ڇاپي، جو سدا سلامت رهي. مون اول اهو بل ڇاپڻ لاءِ پرٻنڌ (بندوبست) ڪيو. جيئن اهو دير ۾ دير 9 اپريل شام جو راشٽريتيءَ (صدر) کي ملي.

بل تي صحيح ڪيئن ملي:

پر بل ته 7 اپريل تي شام جو پاس ٿيو. اهو جمعي جو ڏينهن هو! 8 تاريخ ته مهيني جو ٻيو ڇنڇر هو. سو سرڪاري آفيسون ۽ پريسون بند! 9 تاريخ آرتوار هو! 10 تاريخ هو چيٽي چنڊ اسان جو! ڪيئن سومر 10 تاريخ صبح جو ئي راشٽريتيءَ بل تي صحيح ڪئي. سا هڪ عجيب ڪهاڻي آهي.

لوڪ سڀا جا ڪرمچاري به منهنجي رڪندا هئا. پريس کي فون

ڪيائون ته پريس بنھہ بند نہ ڪريو. ھڪ ڪمپازيٽر ۽ ھڪ پرنٽر ھڪ پروف ريڊر ترسايو. بنھہ ضروري ڪم آھي. اسڪوٽر تي ھڪ ننڍو بل ٿا موڪلين سنڌي ٻوليءَ بنسبت. راشٽريتيءَ (صدر) جي صحيح يڪدم ورتي آھي. ٿلھي سائي پني تي سنيالي صحيح نموني ڇپي اڌ ڪلاڪ اندر موڪليو تہ جيئن اسڪوٽر وارو موٽي. ڪٽي اڄي لوڪ سڀا جي منتريءَ ڪي ڏئي. ھو ترسيل آھي. اسڪوٽر وارو چڙھيو. اسڪوٽر اڏائيندو ويو. بل وري ڪمپوز ٿيو. پروف پڙھيا ويا. ٿلھي پني تي ڇپيو ويو. وڏي لفافي ۾ وجھائي ويھن منٽن ۾ اسڪوٽر واري موٽ ڪاڏي. منتريءَ ڪاغذ تيار ڪري راشٽريتي ڀون (صدارتي محل) ۾ جمعي رات 8 بجي پھچايا!

مون ان بابت راشٽريتي ڊاڪٽر راڌاڪرشنن سان اڳ ئي ڳالھہ ڪئي ھئي تہ ان سال 10 اپريل تي اسان جو چيٽي چنڊ ھو ۽ ان ڏينھن ڪيس بل تي صحي ضرور وجھڻ کپي.

ان ڏينھن صبح اندر، ھن منھنجو صحيح وجھڻ لاءِ عرض قبوليو ۽ اھڙيءَ طرح اسان جي ڀاشا 10 اپريل 1967ع تي راشٽريہ ڀاشا (قومي ٻولي) ٿي.

آل انڊيا ريڊيو:

يڪدم آل انڊيا ريڊيو اھو سوال ھٿ ۾ کنيو ۽ واسطيدار وڏي آفيسر شري گلاب ميرچنداڻيءَ مون سان صلاح ڪئي تہ سنڌي ٻولي ھاڻي وڏان ۾ آئي آھي. ھاڻي مون رٿ ڏاھي آھي تہ سنڌي ڀاشا ۾ بہ روز دنيا ۽ ڀارت جون خبرون ڏينداسين. پوءِ ويچار ونديائين تہ روز گھٽا پيرا خبرون ڏجن. ڪھڙا وقت سولا ٿيندا. پوءِ ريڊيو سروس ۾ سنڌي ڀاشا جو پروگرام ھر روز ڪتي ني، ڪٿي بہ پيرا پيو ڏنو وڃي.

سنڌي ڀاشا لاءِ ھڪ ڪروڙ روپيا:

ٻي اھم ڳالھہ اھا ٿي، جو سنڌي ڀاشا جي وڪاس (اوسر) لاءِ ھڪ ڪروڙ روپين جو پربنڌ (بندوبست) ٿيو.

ھڪ لک جو انعام:

گيان پيٺ وارن سنڌي ڀاشا لاءِ ھڪ لک روپين جو انعام ڏيڻ قبوليو.

ان جي پريزيڊنٽ راماپاٽي جين سان ان بابت منهنجي اڳيئي لکپڙهه جاري هئي.

10 اپريل کان اڳ ٿي لکي موڪليائين ته پنهنجي بورڊ اڳيان تنهنجي رٽ رکان ٿي. ان وچ ۾ اسان جي ٻولي وڏان ۾ اچي وئي. سو ان جي نيمن انوسار (قاعدن پٽاندڙ) سنڌي ٻوليءَ لاءِ هڪ لک روپين جو انعام ڏيڻ قبوليو ويو. ٻه ٽيرا ناراڻ شيام جو نالو رکيم. سنڌي ڪاميٽيءَ جي ٻين مترن (دوستن) پٺڀرائي نه ڪئي. ٽيون ٽيرو هري "دلگير" جو نالو موڪليوسين. نيمن جي ارچڻ (مشڪلات) ڪري بورڊ تائين وڃي نه سگهيو. ڇي: جن ٽن ڇڻن جي ڪاميٽي، جن جون اڙدو يا ڪمشيري يا پنجابي ماتر ڀاشائون (مادري ٻوليون) آهن. پر منجهن هڪ سنڌي ڀاشائي ماهر آهي، اها ڪاميٽي جڏهن "دلگير" جو ڪتاب هند جي ٻولين جي اوچ ڪوٽيءَ جي ڪتابن جهڙو لائق سمجهندي، ته پوءِ هنديءَ ۾ انواد (ترجمو) ڪرائي، ڪيندري بورڊ اڳيان سوال جواب ڪرڻ بعد ٿي ڪو فيصلو ڪري سگهبو. نه ته نه. هڪ گجراتي ودوان جو نالو ڏنوسين، جو سنڌيءَ جو ماهر هو. قبول نه پيو.

فلمون ۽ ٽي وي:

سنڌي ڀاشا کي، فلمن ۽ ٽي. وي پروگرامن ۾ پڻ وجهه مليو آهي.

اهڙيءَ طرح ٻيا فائدا پڻ ملندا رهندا.

سنڌي جاتيءَ جو فرض:

سنڌي ڀاشا جي ڀارتي وڌان (آئين) ۾ تسليميءَ جي ڀاڙ پڪي ٿي ويئي آهي. پر سنڌي جاتيءَ جي هر فرد جو، اهو فرض ۽ جاتي ڌرم آهي ته ان ٻوٽي کي پاڻي ڏيندا اچن. جيڪو سنڌي ڪٽنب، گهر ۾، سنڌي ڀاشا کي جاءِ نٿو ڏئي، سو پنهنجي جاتيءَ جو ويري ڇئبو. هو گهٽگهرو ڪيئن ڇئبو؟ پنهنجي ڀاشا کي ڀاڻ خنجر نه هڻون. جيڪو سنڌي، پنهنجي ڀاشا کي ٻين ڀاشائن کان گهٽ سمجهي، سنڌي ڳالهائيندي لڄي ٿو ٿئي، اهو جاتيءَ (قوم) کي ڇيهو ٿو رسائي. جيترو اسين پنهنجي ٻوليءَ کي مان ڏينداسين، اوترو ئي دنيا ڏيندي.

سنڌي جاتيءَ کي اپيل:

مان هند جي سيني شهرن ۽ ڳوٺن ۾ رهندڙ سنڌين، پنچاتن، سماجڪ ۽ تعليمي سنستائن ۽ سيني نوجوانن کي اپيل ڪندس ته جيڪي ڏهين اپريل تي سنڌي ٻولي تسليميءَ جا اتسو (ميڙاڪا) رٿيندا اچن، تن ۾ اوهين شامل ٿيو.

هند ۾ اسان جي جاتيءَ لاءِ اهو تمام اهميت وارو ڏينهن آهي.

(روزاني هندستان: 9 اپريل 1976ع)

پراچين (قديم) سنڌ جو اتهاس: جين ڌرم جو ڦهلاءُ

سنڌ جي پراچين اتهاس جي پوري کوج تڏهن ٿي سگهندي ۽ سنڌين جي آڳاٽي سمي جي جيون تي سوجهرو تڏهن ئي پوندو جڏهن سنڌ جي هڪ سؤ کان به وڌيڪ ديبل شهرن جي کوٽائي ٿيندي ۽ قابل ڄاڻو انهن کنڊرن جو ابياس ڪندا. پر اهو جڏهن ڪڏهن ٿئي، حال ته اِڳ جون حقيقتون جتان به هٿ اچن ٿيون، اتان ڪڍي عام اڳيان رکيون پون ٿيون ته جيئن سنڌ چڪاس ٿي سگهي.

سنڌ سنتن فقيرن جو ملڪ پئي رهيو آهي. 13 صديءَ کان 20 صديءَ تائين ان جا چٽا آثار ملن ٿا. پر سنڌ جو ڌرمي اتهاس ان کان گهڻو پراڻو آهي. سک پنٿ، ويدانت، صوفي طريقي، سناتن ڌرم، ٻڌ ڌرم سڀني پنهنجو پنهنجو اثر سنڌين جي زندگيءَ ۽ سڀيتا تي وڌو آهي. موهن جي دڙي جي کنڊرن جي کوج اهو ثابت ڪيو آهي ته اڄ کان ساڍا چار هزار ورهيه اڳ سنڌ ۾ وئدڪ ڌرم جو پرڀاؤ (چلتو) هو ۽ رگ ويد جي منترن پڙهندڙ پوڄائون ٿينديون هيون. ڏسجي ٿو ته هر زماني ۾ سنڌين ڪي نه ڪي مهاپرش (عظيم ماڻهو) پيدا ڪيا، جن عام جي جيون تي گهرو اثر وڌو آهي.

موهن جي دڙي ۽ ٻڌ ڌرم جي زمانن جي وچ وارن 18 سؤ سالن جو اتهاس اڃا پوري ابياس هيٺ ڪين آيو آهي. هتان هتان اتهاس جا ذرڙا پيا نظر چڙهن، جن کي گڏي سوڍي ڪي وزنائتا انومان شايد ڪڍي به سگهجن. پوري کوج اڃا وقت لهڻي.

هند ۾ گوتم ٻڌ جي ڌرمي لهر کان اڳ جين ڌرم جو ڦهلاءُ ٿيل هو. جين ڌرم، جين سڀيتا، جيني ساهت، جيني ساهت جي ٻولي، انهن سڀني وشين (موضوعن) تي اڄ اونهي کوج چالو آهي. جيني واپارين، مندرن بدران، انهيءَ کوج لاءِ لکها روپيا دان ڪيا آهن. سوين پراڻا پستڪ ڇپجي تيار ٿيا آهن. ڪيترائي ماهر پگهار تي رکي هنن پنهنجي سڀيتا کي نئون جيون ڏنو آهي. سندن کوج

سنڌين لاءِ بہ ڪي انوکيون ڳالهيون ظاهر ڪيون آهن، جن ڏانهن سنڌ جي ڄاڻن جو ڌيان ڇڪجڻ جڳائي.

جيئن ڌرم جا ڪل 24 تير ٿنڪار يا ڌرم نيتا (مذهبي اڳواڻ) ٿي گذريا آهن، جن مان پويون هو مهاوير، جو گوتم ٻڌ جي زماني جو هو. انهن 24 ڌرم نيتائن (مذهبي اڳواڻن) جا هيٺيان نالا آهن:

(1) رشڀ ناٿ، جنهن کي آدي ناٿ، يگريش، رشڀ ديو، آديشور ۽ ٻين نالن سان بہ سڏين ٿا. هيءَ اِڪشو اکو ڪُل (نسل) جو هو ۽ ناڀيءَ جو پٽ هوَ.

(2) اجيت ناٿ. هيءَ اَيوڌيا ۾ ڄائو.

(3) شامڀوَ. هن ساونت ۾ جنم ورتو هو.

(4) اڀينندن. هيءَ اَيوڌيا جو هو.

(5) سُمَتي. هيءَ بہ اَيوڌيا ۾ ڄائو.

(6) پدم پربا. هيءَ ڪؤسمبي ۾ ڄائو.

(7) سُپر شوَ. هيءَ بنارس جو هو.

(8) چندر پربا. هن چندرپور ۾ جنم ورتو.

(9) پشپَدَنت. هيءَ ڪڪيندر پُريءَ جو هو.

(10) سيتل. هن ڀدَلپور ۾ جنم ورتو.

(11) شري اَنشاناٿ. جنهن کي شري اَنش بہ ڪوٺين. سنڌ سندس جنم ڀومي هئي.

(12) واسو پُوجيہ. جنهن کي واسو پاديہ بہ چون. هن چمپاپريءَ ۾ جنم ورتو.

(13) وِمل. ڪمپالپري ۾ ڄائو.

(14) اَننت، يا اَننت جيت. ايوڌ يا سندس جنم ڀومي هئي.

(15) ڌرم. رتناپريءَ جو هو.

(16) شانتي. هستناپور ۾ ڄائو.

(17) ڪنٿوَ. هيءَ بہ هستناپور جو هو.

(18) ارا. هيءُ بہ هستناپور ۾ ڄائو.

(19) مَلِي. هيءُ مٿلا (بهار) جو هو.

(20) مُني سُورتَ. راجگڙهہ (بهار) جو هو.

(21) نمي. مٿلا (بهار) ۾ ڄائو.

(22) نيمي. ڪاٺياواڙ جو هو.

(23) پارسؤناٿ.

(24) ورڌمان ـ جو مهاوير جي نالي مشهور آهي. هيءُ چترڪوٽ ۾ ڄائو. هن جو ديهانت اٽڪل روءِ عيسوي سن کان 536 ورهيہ اڳ ٿيو.

هنن 24 ڌرم نيتائن (مذهبي اڳواڻن) ۾ جيڪو يارهون نمبر آهي، ان ڏانهن سنڌين جو ڌيان وڃڻ گهرجي. جين پستڪن جو اونهو اڀياس ٿيڻ گهرجي. سندس نسبت جيڪي بہ لکيل آهي، ان تي وڌيڪ کوج، ڇڪاس هئڻ گهرجي. ڪي نہ ڪي حقيقتون انهيءَ ڇنڊڇاڻ مان اسان کي ملي سگهن ٿيون. جي سنڌين جي پراڻي اتهاس جا ڪي خال شايد ڀريندي‌يون. ڪن پستڪن مان پتو ٿو پوي تہ اَنشانات کتري هو ۽ سري رامچندر واري ساڳي اکشو اکو ڪُلَ (نسل) مان هو. سندس پتا (پيءُ) جو نالو وشڻ (وشنو) ماتا (ماءُ)جو نالو وشڻَ (وشني) هو. شڪل ۾ سون رنگو هو. سندس جهنڊي تي گينڊي جي شڪلَ هوندي هئي. سندس ديهانت (وفات) سنڌ کان گهڻو پري اوڀهہ بينگال ۾ سَميت شِکَر (پهاڙ جي چوٽيءَ) تي ٿيو جتي ڪيترائي جيني ڌرم نيتا (مذهبي اڳواڻ) پڇاڙيءَ جو مها اُپواس (وڏو روزو) رکي سنسار مان پڌاريا هئا.

ڏسجي ٿو تہ اَنشانات، سنڌ جو وڏو مهاپرش (عظيم ماڻهو) هو. جنهن سڄي ڀارت ۾ جين ڌرم جي پوئلڳن جي اڳواڻي ڪئي ۽ کيس پنهنجي زماني ۾ اُهوئي پد (مرتبو) حاصل هو، جو مهاوير کي پنهنجي سمي (دؤر) ۾ هو. انشانات جو ڪهڙو زمانو هو؟ ڪن ڄاڻن جو ليکو آهي تہ رشڀ ديو عيسوي سن

ڪان اٽڪل 2200 يا 2400 ورهيه اڳ جو آهي ۽ جيئن ته موهن جي دڙي جو سمو پورو ٿيو، تيئن ئي جين ڌرمَ جي شروعات ٿي. جي اهو رايو پروسي جهڙو آهي ته پوءِ انشانات عيسوي سن کان اٽڪل 1500 ورهيه اڳ جو چئبو. ڪيس اڄ اَٽڪل ساڍا ٽي هزار سال ٿيا. سندس رهڻيءَ ڪهڻيءَ جو سنڌين جي جيون (زندگي) تي به گهاٽو اثر ٿيو هوندو. پر سنڌ جو اهو پراچين (قديم) چٽ اڃا ته چٽجي نه سگهيو آهي. اهو انوکو درشن پردي اندر ڍڪيل آهي. جڏهنڪ پردو چيرجي، پر جيڪا به جهڪي جهلڪ اکين تائين رسي ٿي، سا وڏيڪ کوج لاءِ اُتساهه جاڳائي ٿي.

سنڌين جو آڳاٽو اتهاس:الهندي سؤراشٽر ۾ راڄ

سنڌين جي اتهاس ۾ ڪيترائي خال آهن، جن کي پرڻ جي گهٽي گهرج آهي. موهن جي دڙي جي زماني کان وٺي سڪندر جي ڪاهه تائين وڏو شاهي خال آهي. شَڪن جي راڄ کان وٺي راءِ گهراڻي تائين بيو خال آهي. عربن جي فتح کان پوءِ سمن جي راڄ تائين عربي گورنرن ۽ سومرن جي راجائن جا رڳو ڪي نالا ملن ٿا ۽ سندن بلڪل جزوي حقيقتون. اهي خال ڪيئن به محنت ڪري پرڻ گهرجن. ڪنهن به جاتيءَ جو آئيندو چمڪندڙ نہ ٿيندو، جي ان جي سنتان (اولاد) کي پنهنجي آڳاٽي اتهاس جي پوري ڄاڻ نہ هوندي ۽ ان تي فخر نہ وٺي سگهندو. سنڌي جاتيءَ جي اَنتيءَ (مستقبل) لاءِ اهو ضروري آهي تہ اهڙي ڄاڻ اسين پرايون ۽ جي جڳائي تہ پوءِ فخر وٺون. ان لاءِ اڻٿڪ کوجنا جي ضرورت آهي.

نوان راڄ قائم:

جڏهن 712ع ۾ عربن سنڌ فتح ڪئي ۽ سنڌ جا راجا عربن جي فوجي انتظام ۽ نَوَن جنگي هٿيارن جي سامهون بيهي نہ سگهيا، تڏهن سنڌ جي ڪن کتري جاتين وڃي نوان ملڪ وسايا. انهن ملڪن ۾ هو شان مان سان رهندا آيا ۽ نيٺ اتي اُسري، نئين سر راڄ قائم ڪري، پنهنجي اتهاس جو سلسلو جاري رکيائون. انهيءَ اتهاس تي سنڌ جون تاريخون ڪابہ روشني ڪونہ ٿيون وجهن. پر ڪُجهہ سوجهرو پروارن ڏيهن جي اتهاس مان ملي ٿو.

ڪاٺياواڙ (سؤراشٽر) جي الهندي ڀاڱي ۾ پوربندر کان 25 ميل اتر اوڀر ڏي هڪ پراڻو شهر، گهملي، نالي آهي. ان جو اصلوڪو نالو ڀُوتامبلڪا، جنهن مان ڦري ٿيو ڀوملڪا ۽ ان مان ٿيو ڀؤنيلي ۽ پوءِ گهملي. اَمبلڪا آهي ديوي ماتا جو بيو نالو. ڀوتامبلڪا جي کنڊرن مان سمجهجي ٿو تہ ان نگريءَ جون پکيون جايون هڪ ميل ڊيگهہ ۽ اڌ ميل ويڪر جي پکيڙ ۾ ٿهيل هيون.

اٽڪل 15 هزارن ڪان وڌيڪ آدم رهندو هوندو.

مهاراجا پشيديو:

انهيءَ گهملي راڄ جي ڪنڊرن مان ڇهه ٽامي جا پترا لڌا ويا آهن. اهي پونءِ دان جا پترا آهن. وقت جي راجائن ڪن برهمڻن کي زمين ۾ زمين مان اُپت دان ڪئي هئي. انهن پترن تي راجا جو نالو ۽ سندس وڏن جا نالا، برهمڻ جو نالو ۽ پتري تي سچو بيان لکندڙ جو نالو— اهو سڀ چٽايل آهي. لکت سنسڪرت ۾ آهي. انهن پترن ۾ لکيل آهي ته دان ڪندڙ راجا "سئنڌَوَ" (يعني "سنڌ جي") ڪُل جا آهن ۽ جٿدرٿ جي نسل مان آهن ۽ سندن راڄ پرمپرا (روايت)، وچ ۾ ڪنهن به ڀنگ (رتيءَ) بنا، جٿدرٿ جي ڏينهن کان پئي هلندو آيو آهي. گهملي جي جنهن "سئنڌَوَ" راجا جو اوڀ ورنن (ذڪر) ڪيل آهي تنهن جو نالو لکيل آهي. پُشيديوَ (Pushyadeva). هن جو راڄ 734ع ڪان 754ع تائين هليو. ڪن تاريخدانن جو رايو آهي ته عربن جي 712ع واري ڪاهه کان پوءِ انهيءَ راجائي ڪل وارا سنڌ ڇڏي اچي سؤراشتر جي اَلهندي ڀاڱي ۾ رهيا. شايد سمنڊ رستي اچي، ڪناري کان 25 ڪن ميل اندر گهڙي بَرڊا ٽڪرين جي وچ ۾ نيٺ گهملي شهر وسايائون.

ڏهه سنڌي راجائون:

اُتي 734ع کان 920ع تائين، گهٽ ۾ گهٽ، اٽڪل 200 ورهين تائين سندن راڄ جي پڪي ثابتي انهن پترن مان ملي ٿي. سندن ڪل جي مکيه شاخ مان ان عرصي اندر ڏهه راجائون ٿيا، جن جا نالا ۽ تخميني طور راڄ جا سال هيٺ ڏجن ٿا:

اَهيورمن

(Ahivarman)

(1)	پشيديوَ	(734 _ 754ع)
(2)	ڪرشن راڄ (1)	(754 _ 774ع)
(3)	اَگڪَ ديوَ (1)	(774 _ 794ع)
)	راڻڪ ديوَ	(794 _ 814ع)
(5)	ڪرشن راڄ (2)	(814 _ 824ع)
(6)	اَگڪَ ديوَ (2)	(824 _ 834ع)

(7)	جائڪ ديوَ (ڇهين نمبر جو چاچو)	(834_ 849ع)
(8)	چاموندِ راج	(849_ 874ع)
(9)	اگَـڪ ديوَ (3)	(874_ 899ع)
(10)	جائڪ ديوَ (2)	(899_ 919ع)

آهيورمن، شايد سنڌ ۾ ئي راج ڪيو ۽ سندس پٽ پشيدَيوَ سؤراشٽر ۾ پهريون سنڌي راجا ٿو ڀانئجي. آهيورمن عربن سان لڙندي مارجي ويو. يا پشيديوَ سنڌ ۾ ئي ڪجهه وقت راج ڪيو ۽ هن ئي عربن سان جنگ جوٽي، تنهن جو پتو ڪونہ ٿو پوي.

جئدرٿ ڪان وٺي لڳاتار راڄ:

هنن ڇهن پونءِ دان جي پترن ۾ جو جاٽايل آهي تہ سؤراشٽر ۾ سنڌي راجائن جي، انين صديءَ ۾، ستنتر راجائي (آزاد حڪومت) قائم هئي، ان جي تصديق سوراشٽر جي اتهاس مان بہ ملي ٿي. سؤراشٽر جي ڏکڻ ۾ جيڪو وَلا، يعني براٺي وَلِبِي، جو مشهور شهر آهي، ان مان هڪ مهر لڌي ويئي آهي، جنهن تي هي اکر اڪريل آهن:

> ''आ जयदरथाद् - अव्यवच्छिन्ना - राज - वंशस्य श्रीर...म महाराज अहीवरमण : - शूनो[र] - महाराजा महा[सेना]पती - पुष्येण [स्य]''

يعني "آجيَد رَٿاد_ اَويَوَڇِنا_ راج وَنشَسيہ_ شريَر.... مهاراج آهيو رمڻ شوُنور.... مهاراجا مها سيناپتي_ پَشييڻسَيہ"

جيڪي اکر چؤرس ليڪن ۾ ڏنل آهن، سي اصل ڊٺل آهن. مٿين لکت مان ظاهر آهي تہ هيءَ مهر جئدرٿ جي لڳاتار چالو راج ونش جي مهاراجا آهيورمن جي پٽ مهاراجا سيناپتي پشييڻ جي آهي. گهملي مان لڌل پتري ۾ جاٽايل پُشيديوَ ۽ وَلِبي مان لڌل مهر ۾ جاٽايل پشييڻ ساڳيو ئي ماڻهو آهي. سنسڪرت ۾ "اِڻ" ۽ "ديوَ" ٻنهي اکرن جي معنيٰ آهي راجا يا ڏڻي. پُشيہ ديوَ وڏو سيناپتي (سپہ سالار) بہ هو ۽ پوءِ راجا بہ ٿيو. ڪن پونءِ دان پترن ۾ پشيديوَ کي جئدرٿ ونش جو "گهٽو" ڪري بيان ڪيو اٿن.

گهملي جي سنڌي راجائن جو سؤراشٽر جي اولهہ سمنڊ تي چڱو اثر هو ۽ اُن پاسي ساموندي لڙاين ۾ پڙ هئا. سندن جهنڊي تي مانگر مڇ جي شڪل هئي (Makardhvaja). مهاڀارت جي يڌ (جنگ) ۾ جئدرٿ جي جهنڊي تي "وَراهہ"، جهنگلي سوئر جي شڪل هئي. ڏسجي ٿو تہ زماني جي پوئين دؤر ۾ سندس ونش جا راجا سنڌ جي ساموندي علائقي ۾ اچي رهيا ۽ سمنڊ سان واسطو رکندي هنن پنهنجي جهنڊي جو نشان ڦيري "مڪر" (مانگر مڇ) جو ڪيو. سنڌونديءَ جي چوڙ واري هنڌ ۽ سمنڊ جي ڪناري ويجهو مانگر مڇ گهڻا ٿيندا آهن.

زبردست ساموندي طاقت:

جيتوڻيڪ سنڌ ڇڏي آيا هئا، تڏهن بہ هنن سنڌي راجائن جي عربن سان ويڙهہ چالو رهي، جو سنڌ کان پوءِ عربن گجرات ۽ سؤراشٽر تي ڪاهون ڪيون. پر اتي هي جئدرٿ ونشي سنڌي راجا چڱو لڙيا ۽ سوڀ پاتائون. اٽڪل 760 ع ڌاري سنڌ جي عرب حاڪم هشام بيڙن ۾ لشڪر چاڙهي اَمرو بن جمال جي مهنداريءَ هيٺ سمنڊ رستي موڪليہ تہ بردا تي وڃي ڪاهہ ڪريو َ پر هو گهملي ڪي فتح نہ ڪري سگهيا ۽ سنڌي ويڙهاڪن کان هار کائي موٽيا. وري ويهن سالن پڄاڻان بي ڪاهہ ڪيائون. مسلم تاريخ نويسن موجب عرب فوج بردا تي قبضو ڪيو. پر هڪ اوچتي بيماريءَ وگهي ذري گهٽ عربن جي ساري فوج ناس ٿي ويئي ۽ جيڪي بچيا، سي وري سمنڊ هيٺان ڳجهن پهاڙن تي لڳڻ ڪري جهازن ٽٽڻ تي ٻڏي مُئا. عربن جي دلين تي پنهي واقعن اهڙو ڊپ وهاريو، جو هنن وري بردا ۽ گهملي تي چڙهائي ڪرڻ جو خيال لاهي ڇڏيو. بيا تاريخ نويس لکن ٿا تہ سچ پچ بيماريءَ وگهي عرب موت کائي ويا، يا سنڌي لشڪر جي بهادريءَ کين هٽايو، سو چئي نٿو سگهجي. سنڌي، سمنڊ تي لڙڻ ۾ مشهور هئا ۽ گهڻن پوءِ دان پٽرن ۾ ائين چيل آهي تہ گهمليءَ جا راجائون سمنڊ جا ڌڻي هئا.

"अपर समुद्रअधिपती"

يعني "اَپَر سَمُدر اڌِپتي". عربي اتهاسڪارن (تاريخدانن) بہ قبول ڪيو آهي تہ

سؤراشٽر جي ڪناري جي قومن جو سمنڊ تي گهڻو ڏاڪو ڄميل هو. سمنڊ جي طاقت هٿ ۾ رکي گهملي جي سنڌي راجائن گهڻي دورانديشي ڏيکاري، هو گجرات ۽ هندستان جي پرواري علائقي جو بچاءُ ڪيو وينا هئا.

هي جٺدرٿ ونشي سنڌي راجا، جي سمنڊ تي بهادر ويڙهاڪ هئا تہ سڪيءَ تي بہ سندن دليريءَ جون ثابتيون ملن ٿيون. سندن ڏهن راجائن مان لڳاتار ڇئن راجائن جي پروارن راجائن سان ڇڪري چالو هئي. وَدوان ۽ اٿهلياٽڙ جي حاڪمن سان سندن يڌ (جنگ) جاري رهي.

گهُملي جي راڄڌانيءَ مان هن سنڌي گهراڻي جو راڄ سڄي الهندي سؤراشٽر تي هلندو هو. ڪن پٽرن ۾ سندن راجائن لاءِ لکيل آهي:

“अपर सुराष्ट्र मन्डल मण्डन”

”يعني اَپَرِ سُراشٽر مَنڊَل مَنڊَنَ“

پٽرن ۾ جيڪي دان ڪيل زمينون ڏيکاريل آهن. سي سڀ الهندي سؤراشٽر ۾ آهن. سو جيٺوٽيڪ سندن هٿ ۾ سؤراشٽر جو رڳو ٿورو ڀاڱو هو تہ بہ سندن ڏاڪو ۽ اثر گهڻو پکڙيل هو. بهادر جاتي ڪري ليکبا هئا. خاص ڪري سمنڊ جي لڙائيءَ ۾ نالو ڄڙهيل هون.

پٽرن جي ٻوليءَ لپي:

ڇهہ ئي پٽرا سنسڪرت ٻوليءَ ۾ لکيل آهن. آڳاٽي ديوناگري لپي ڪم آندل آهي. راجا **آگڪ ديوَ ٻئي** (824 ـ 834 ع) جي دان پٽر جي ٻولي ڏاڍي سندر آهي. لکندڙ تجنيس ڪان گهڻو ڪم ورتو آهي. شايد اهو رواج سنڌي ساهتڪارن ۾ عام هو. نَوَ صديون پوءِ شاهہ عبداللطيف بہ انهيءَ فن ۾ بي نظير هو. ڪيترائي ٻتا اکر انهيءَ پٽريءَ ۾ ڪم آندل آهن. تشبيهن ۽ استعارن (similes & metaphors) سان پريل آهي. لکڻي اهڙي مني آهي، جو نثر ۾ هوندي بہ نظم جو مزو پيو اچي. سيئي پٽرا سني ٻوليءَ ۾ لکيل آهن. سندن لکندڙ سنسڪرت جا قابل ڄاڻو ٿي ڏٺا. ان مان سمجهجي ٿو تہ انهن سنڌي

راجائن پنهنجي درٻار ۾ هوشيار ماڻهن جو قدر ٿي ڪيو. مشهور ڪوي سندن نوڪريءَ ۾ هئا.

پومي دان جون حقيقتون:

پهريون پترو شڪ جاتيءَ جي هڪ ڪَويءَ **ڪپل**، وڪٽَ جي پٽ جو لکيل آهي. سنڌ پنجاب تي شڪ قوم جو ٿي صديون راڄ رهيو. ڪيترا شڪ سنڌ پنجاب جي مڪاني سماج ۾ جذب ٿي ويا هئا. جنهن ماڻهوءَ کي ان پتري جي زمين دان ڪيل هئي، سو هو سوميشور (سومنات) ڪان آيل هڪ رگ ويدي برهمڻ. نالو هوس ماڌوَ. پتا (پيءُ) جو نالو هوس ڪلياڻ. گوتر (نُک) هئس سانڪرتيه. اُتراڻ جي موقعي تي کيس زمين دان ڪيل هئي.

ٻئي پتري جو لکندڙ بہ ساڳيو سنسڪرت ڪوي **ڪپل** هو. زمين ڏنل هئي، هڪ سام ويدي برهمڻ کي. نالو هوس ڀٽ سواميڪ. پتا جو نالو **ڪلچندر**، **گوتر وَتس**. وراهه مهر (عيسوي سن جي 5 صديءَ) جي لکيل مشهور پستڪ (ڪتاب) "**برهت سنهتا**" ۾ ڄاڻايل آهي تہ ديس تان آپدا ٽارڻ لاءِ ۽ سڪار آڻڻ لاءِ "پشيسنان" جو ڪريا ڪرم ڪرڻ گهرجي. مٿئين برهمڻ کي انهيءَ موقعي تي زمين ڏني ويئي هئي.

ٽيون پترو اُڀورو هٿ آيو آهي. ان ۾ جنهن هنڌ تي لکندڙ ۽ دان وٺندڙ جا نالا هئڻ کپن، سي موجود ڪونهن.

چوٿون پترو هڪ ڪويءَ جو لکيل آهي، جنهن جو نالو هو **وَڪل**. سندس پتا جو نالو هو **وِنڪ**.

پنجين پتريَ جي سنسڪرت ٻولي تمام سينگاريل آهي. لکندڙ هو **ماڌوَ** جو پٽ **جهوجها**. تشبيهن ۽ استعارن جا نوان نمونا وڌا اٿس. ٻن يجر ويدي برهمڻن **گهيشوَر** جي پٽن **رُدرَ** ۽ **ساگر** کي زمين دانَ ڪيل هئي. مڪاني برهمڻن واسطي ڪنهن پاٺشالا يا مندر لاءِ ڏنل هئي.

ڇهين پتري ۾ ڄاڻايل زمين ڏنل هئي "**ساهي ڄنارڌن** ۽ **ڀين**" کي. پتري موجب **ڇِمپٽڪَ** ڳوٺ جي پيدائش هڪ "تَنا مَنڪا" واسطي خرچ ٿيڻي هئي. تنا هڪ واپاريءَ جو نالو هو. جنهن هڪ "مَٺُ" (مڙهي، خانقاهه) کوليو هو.

پاڻ راجستان جي پراڻي راجڌاني ڀينمال شهر جو هو. پر مَٽُ گهملي راج اندر ڪوليو هئائين. مٽ سان گڏ پانشالا به عام ريت ڪولي ويندي هئي. پيدائش جي چوٿين پتي وديارٿين (شاگردن) لاءِ ۽ ٽي پتيون مٽ جي خرچ لاءِ هيون.

سنڌي راڄ جي پرتا (جوڙجڪ):

اولهه سؤراشترجي سنڌي راجائن وٽ يا سنڌ ۾ سندن وڏن وٽ ڪهڙي راڄ پرتا (جوڙجڪ) هئي ۽ ڪهڙي انتظام سان ڪاروبار جي ورهاست ڪيل هئي، سو ٻهرئين پتري مان ظاهر آهي. انهيءَ باري ۾ راڄ جي انهن ڪاروبارين ڏي اشارو ڪيل آهي، جن کي فهمايش ڪيل هئي ته جيڪو حڪم راجا زمين جي باري ۾ ڪيو آهي، ان جي پوري مجتا ۽ تعميل ڪئي وڃي. هيٺين ڪاروبارين جو ورنن (ذڪر) ڪيل آهي:

(1) منتري (2) پروهت (3) اَماتيه (4) جَنپَدَ (5) يوَراج (6) راجستانيه (7) پرماتري (8) بلاڌڪرت (9) اُپرڪ (10) وشيپتي (11) شؤلڪڪَ (12) دُساڌَ_ ساڌنڪ (13) چوروڌَرَڻڪَ (14) وَئڪشاپڪ (15) چارَ (16) ڀَٽُ.

"اَماتَ تيه" معنيٰ راجا جو ساٿي يا صلاحڪار. "جنپد" جنتا جي سڀا کي به چوندا آهن. انهن ڏينهن ۾ شايد هڪ اهڙي سڀا هئي، جنهن کان راجا رايو وٺندو هو. "راجستانيه" معنيٰ راجا جو عيوضيءَ جڻ "وائسراءِ". "بلا ڌڪرت" سيناپتيءَ (سپه سالار) کي چوندا هئا. هڪ پتري ۾ "سيناپتي" اکر ڪم آندو ويو آهي، ٻئي ۾ ديشاڌ پتي نالو ڏنل آهي. "اُپرڪ" هوَ مئجسٽريٽ. وشيه ضلعي کي چوندا هئا. "وشيپتي" ٿيو ضلعي جو حاڪم. "چورو ڌَرَڻڪَ" اهي ڪاروباري هئا، جن جو ڪم هو چورن کي گرفتار ڪرڻ. "دسا ڌَ سا ڌَنڪَ" اهي عملدار هئا، جن تي بوجو هو ته وڏن ڏاڙيلن ۽ خوفناڪ ڏوهين کي هٿ ڪري سزا ڏيارين. ڪن پترن ۾ ٿورن ڪرمچارين جا نالا آهن. شايد سيني راجائن جي راڄ ۾ ساڳيوئي دٻدٻو ۽ انتظام نه هو.

سنڌي راڄ ۾ ڏلون:

راڄ جي ڳوٺن جي پيدائش بابت لکندي هڪ دان پتري ۾ ڏلن سان لاڳاپو رکندڙ ڪيترا اکر ڪم آندا ويا آهن. جن مان راڄ جي ڏلن جي پرتا جي به

ڪجھ ڄاڻ ملي ٿي، اهي هي اکر آهن

(1) "وَٿنڪي" (2) "ڄنگولا" (3) "ڀاگ ڀاگ ڪَر" (4) "دَتَ پراڌ دنڊ" (پوين ٻن قسمن جي ڍلن جو ورنن (ذڪر) گهڻو ڪري سپني ڀومي دان پترن ۾ اچي ٿو). (5) "داني" (آڳاٽي گجراتي ٻوليءَ ۾ ٻـ ملڪ جي حد تي "ڪسٽمس" ڍل اُڳاڙيندڙ کي "داني" (customs officer) چوندا هئا). (6) "سَرِوَ- پاٽ- آپياگام- دانيہ" (هن جو مطلب شايد هو اَڳِمَ جي ڍل) (7) "پوترا" (پوتر معنيٰ پيڙين رستي جيڪو مال ايندو هو ان تي ڍل). (8) "مارَگڪ" (رستي تي گَم ٿيل شين جي واپس ملڻ تي ڍل يا شايد رستي تي ٿي ورتل مال تي ڍل). ڏ۔ ـي ٿو تہ ڍلون، مکيہ ربت، زمين ۽ واپار تي هيون.

سنڌ اندر راڄ جي جهلڪ:

جيڪي سڀ مٿي ڄاڻايو ويو آهي، تنهن مان اسان کي اولهہ سؤراشٽر ۾ اوائلي سنڌي راجائن جي ۽ سندن راڄ جي انتظام جي ڪجهہ خبر پوي ٿي. نہ رڳو ايترو پر جيڪڏهن هي جئدرٿ ونشي راجائن جو گهراڻو تازو سنڌ مان لڏي آيو هو تہ پوءِ جيڪو راڄ جو نمونو سنڌ ۾ چالو هو، اُهوئي سؤراشٽر ۾ جاري ڪيو هوندائون. اهو سياويڪ آهي، جي اهو انومان صحيح آهي تہ پوءِ چئي سگهجي ٿو تہ عربن جي اچڻ کان اڳ سنڌ جي ڪن راجائن جو راڄ ڪهڙي نموني هلندو هو، ان جي سڌ اسان کي هنن ڇهن دان پترن مان ملي ٿي. هيل تائين علي ڪوفيءَ جو 1216ع ۾ لکيل "چچنامو"، اسان جي لاءِ هڪ ئي ڪتاب هو جنهن مان عربن کان اڳ جي هندو راجائن جي ۽ سندن راڄ جي ڄاڻ ٿي ملي، پر ان مان وڏيڪ جنگين جو پتو ٿي پيو، ۽ نہ سندن راڄ پرٿا (راڄداريءَ) جو. اها راڄ جي جوڙجڪ ڪهڙي هئي، ان جي هاڻي، ڏسجي ٿو تہ اسان کي ٿوري جهلڪ ملي آهي.

اتهاسڪ نتيجا:

اسين هيٺين نتيجن تي هاڻي اچي سگهون ٿا:

(1) جئدرٿ جي گهراڻي جو راڄ پرم پرا سنڌ ۾ مهاڀارت جي زماني کان

وٽي 712ع تائين تہ رهيو. شايد ٻچاڙيءَ جي زماني ۾ سنڌ جي ڏاکڻي پاڱي ۾ سمنڊ جي پر ۾ ٿي رهيو.
(2) سنڌ ۾ راڄ وڃائڻ بعد ستت ئي (ويهن کن سالن اندر) ان گهراڻي جي سنڌي راجائن سؤراشٽر ۾ اچي پنهنجو نئون راڄ قائم ڪيو ٿو ڏسجي.
(3) عربن سان ڪيتري مدت تائين سندن لڙايون پئي لڳيون، پر عرب مٿن ڪاٻ پڪيءَ ريت سوڀ پائي نہ سگهيا. پاڻ ڪن موقعن تي عربن هار کاڌي.
(4) هيءَ سنڌي راڄ هڪ زبردست سامونڊي طاقت ڪري ليکيو ويندو هو.
(5) سندن درٻار ۾ هوشيار پنڊت ۽ سنسڪرت جا ڪوي ۽ ٻيا ڄاڻو رهندا هئا.
(6) ڪن سرڪاري ڪمن ۾، جيئن تہ پومي دان جي لکتن ۾، سنسڪرت ٻوليءَ جو واهپو هو، تنهن ڪري اهي لکتون آڳاٽي ديوناگري لپيءَ ۾ لکيون وينديون هيون.
(7) سنڌ جي راجائن جي راڄ جي پرٿا (جوڙجڪ) چڱي نيم پٽاندڙ ٿي ڏٺي ۽ راڄ جي ڏار ڏار ڪمن لاءِ نرالا ڪاتا ۽ ڪرمچاري (ڪارڪن) هئا.
(8) ڊلون اڪثر ريت زمين ۽ واپار تي هيون.

1947ع تائين جٿدرٿ گهراڻي جو راڄ؟

مٿئين جٿدرٿ جي نسل وارن سنڌي راجائن جي پرم پرا راجائي، ڪڏهن زور ڪڏهن ضعيف، شايد هندستان جي آزاديءَ جي زماني (1947ع) تائين چالو هئي؛ پوربندر جا راڻا. ڪن اتهاسڪارن (تاريخدانن) جي راءِ موجب، انهيءَ ئي "سٿنڌو" گهراڻي جا آهن. پوربندر جي راڻن جي، ٽَن جي ڪوتائن ۾ سندن گهراڻي جي لڳاتار 178 راجائن جا نالا آهن، جن جون ڏار ڏار وقتن تي نراليون راڄڌانيون هيون. ڊاڪٽر آلتيڪر رايو ڏنو آهي تہ پوربندر جي راڻن جي، گهراڻي جو نالو "جيٺوا" يا "جيٺوا" جٿدرٿ اکر مان ئي ڦري نهيو آهي. سنسڪرت جا اکر جن نيمن پٽاندڙ ڦري پراڪرت روپ وٺندا آهن، انهن نيمن موجب "جٿدرٿ" ڦري ٿيندو "جٿرٿ" ۽ پوءِ "جٿٺ" ۽ ان مان "جيٺ يا جيٺ"، ۽ ڄاڪاڻ تہ سڄي جاتيءَ ڏي اشارو آهي، ان ڪري "جيٺ" مان ٿيو آهي "جيٺوا". هن راءِ کي تصديق ان مان ٿي ملي، جو پوربندر جا راڻا، جيڪي "جيٺوا" گهراڻي

جا آهن، تن جو اهوئي اتهاس آهي تہ سندن وڏا صدين کان گهُملي ۾ (جتي "سئنڌو" راج هو) اتي راج ڪندا هئا! (Epigraphia Indica Vol xxvi, 188)

هيءَ هڪ تمام دلچسپ حقيقت ٿي ڏسجي ۽ اونهي کوج جي لائق آهي ۽ ان بعد سنڌين جي اتهاس جو هڪ ننڍو باب ٿهي سگهي ٿو.

سنڌ تي عربن جي ڪاهہ کان پوءِ، ڪڇ ۽ سؤراشٽر جي ٻين بہ ڪيترن ئي ڀاڱن ۾ سنڌين جو راج ٿيو. اهي سنڌي راجا سنڌ جي يادوَ گهراڻي يعني سري ڪرشن جي جاتيءَ وارن جي نسل مان پيدا ٿيل سما گهراڻي جا هئا. اها ڪهاڻي نرالي آهي ۽ اميد تہ ٻين ليکڪن ۾ ڏني ويندي.

سنڌين جو شان: ننگر، ممت، ڏونگر

جڏهن علاءُ الدين خلجي دهليءَ جي تخت تي هو، تڏهن سنڌ تي سومرن جو راڄ هو.تيرهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ڌاري، ڀاءُ دودي تي دانهين ٿي، چنيسر دهليءَ چڙهي ويو. علاءُ الدين پنهنجي فوج سنڌ تي ڪاهه لاءِ موڪلي.

دودي سومري جي اڳواڻيءَ هيٺ لڙندي، سومرن سر ڏنا، پر آڻ نه مڃي. گهاٽي جي لٺ ڪٽي، ٻنهي پڇاڙين تي چار چار ترارون لوهيَ تارُن ۾ ٻڌي چڪي تاڻي، ڪرشن جي چڪر وانگر هٿ ۾ ڦيرائيندي ڦيرائيندي خلجين جا سوين سرَ ڪپي، علاءُ الدين جي سپاهين ۾ ڌاڪوڙو وجهي ڇڏيائين. نيٺ دشمن تيرَن سان جهنجهي، سسي وڍي ڇڏيس. اهڙي دم سان دودو حملو ڪندو ٿي ويو. جو سرُ ڪپجي ڌار ٿي ويس، پر سندس ڌڙ رتَ وهائيندو ٻانهون هلائيندو اٺ ڏهه قَدم اڳتي هلي پوءِ ٿي بي وس ٿي زمين تي ڪِريو!

وڄ جي دلِ:

خلجين چيو ته جي دودي جي ڀيڻ ٻاڳيءَ/ٻاگهيءَ جي ٻانهن علاءُالدين لاءِ ڏيو ته اسين موٽي وڃون. دودي جو ننڍو ڀائٽيو ننگر اهو ٻڌي جلي ويو. اڃا مڇن جي ريهه به ڪانه آئي هيس. ڳڀرو جوان هو، پر وڄَ جي دل هيس. چمڪاٽ ڏيندي اٿي، چي، "ترار جي ڌار تان سومرن جي راڄڪماري ملندي! مُئي مارائي پوءِ ئي ڪو ڪيس هٿ لڳائي!" مياڻ مان سندس تلوار تڙڦندي نڪتي. سيني کي لاڪاري اڳي ٿي ٻيئي. ترارونَ ڪِريون ترارن تي، سرَ پٽن تي، ڌَڙَ ڌَڙن تي. نيٺ اڪيلي کي ٽيهه ويڙهي ويا. چئني پاسي ترارون ئيَ ترارون. نه مُڙيو نه ٽهيو، نه هيسيو. نه ڪنبيو. چوگرد ڦري پنهنجيءَ ڊگهيءَ ڪَرَڳ (تلوار) سان ننگر ڏهن دشمنن جون سسيون ڌڙان ڌار ڪري ڇڏيون. پر اڳيان به پڪيءَ عمر جا جنگي جوڌا هئا. نيٺ رتوڇاڻ ٿي پيو. هٿ زخمي، منهن زخمي، اکيون رت آليون. لڙي لڙي وري به لڙيو. جيسين ڦڦڙن ساهه پي ڪنيو. جڏهن ڪريو، تڏهن دشمن به هن جي سورهيائيءَ جي ساراهه مان نه ڀئي ڊاپيا.

"سرُ مهانگو ڏيندس"!

سومرن ڀاڳيءَ/ٻاگهيءَ ۽ ڀين سومرين کي پنهنجي دوست ابڙي ڏانهن ڪڇ ۾ روانو ڪيو. ابڙي چوائي موڪليو هون ته سومريون مون وٽ موڪليو. سندن مٿان سرُ ڏيندس. ڀاڳي/ٻاگهي ويئي آهي ابڙي جي ملڪ. اهو سُڻي علاءِ الدين جي لشڪر ابڙي تي چڙهائي ڪئي. هوڏانهن ابڙي جي فوج وڏي آئي دشمن سان ٽڪر کائڻ. ابڙي جي ويڙهه ملڪان ملڪ مشهور آهي. قرباني به حد جي ڪيائين. ڀين جي ڏيڻ. ڀيڻن ۽ زالن لاءِ پاڻ سهسايائين. رڻ ڀوميءَ ۾ رتوڇاڻ ٿي، پرڻ پاڙي سر ڏنائين. پر سومرين جي ٻانهن نه ڏنائين. ڪانئس اول سندس جوانڙو پٽ ممت ترار ڦڙڪائي ڏوڪي پيو دشمن جي وچ ۾. پندرهن ورهين جو نينگر هو. پر ڪيڏي نه سندس ڇاتي، جو هيئن ڪاهي پوي تيرن، ترارن ۽ ڀالن جي جهنگ ۾! ڪَتيندو ويو. ڳپيندو ويو سرَ هٿ ۽ ٻانهون، جيڪي به اڳيان آيا. پيءُ جو پرڻ پاڻ تي پاليائين. مَن ئي من ۾ چيائين. "سائين، مون کي وڃهه ڏيو ته راجپوتي ڌرم پاليان. سومريون شرڻ (پناهه ۾) آيون آهن. مان به ته سندن ننڍو ڀاءُ آهيان. سرُ ڏيڻ منهنجو به ته ڪم آهي. پر سرُ مهانگو ڏيندس." سو ڪيئي سرَ ڪپيَ، پاڻ پوءِ ئي سر ڪپجڻ ڏنائين!

"تنهنجي قدمن ۾ مرندس"!

ابڙو آيو ميدان ۾. پٽ ڪان به رتيون وڌ! سندس جهڙو وير ورلي سنڌ، ڪڇ، ڪاٺياواڙ ڏٺو. جنگ چڙهي چوٽ تي. خلجين جا سرَ ڪريا. جيئن ڪٽڪ جا سنگ ڪرن ڏاتن هيٺ. پر علاءِالدين جو موڪليل لشڪر اٿاهه هو. ابڙا ٿورا هئا. ابڙي ڀاڳيءَ/ٻاگهيءَ سان پرڻ ڪيو هو ته مرندس ته تنهنجي قدمن ۾ مرندس. توکي ڪو ڇهي سگهي، ان کان اڳ منهنجي لاش کي اورانگهي! سو ڀاڳيءَ جي محل جي اڱڻين ڪمري جي در آڏو سر ترِيءَ تي رکي، ننگي تلوار آڱرين ۾ پڪوڙي، دشمن جي چڙهائيءَ لاءِ تيارَ ٿي بيٺو. وڙهيو جيئن پيم وڙهيو. پر گهٽا نيٺ به گهٽا. زخمجي زخمجي، ته به لڙي لڙي ورَي به لڙيو. تانَ جو مرڻينگ حالت تي پهتو. ساٿي اندر کڻي ويس.

آڳ جا اُلا!

خِلجي سردار جو حڪم هو تہ ياڳي نہ ملي تہ ابڙي جو جيئري سرُ آڻجو. خلجي گهڙيا محل اندر. ابڙو ڏٺائون. ڪٽ تي مرڻ جي ڪنڌيءَ تي هوندي بہ ابڙي جي اکين مان اُهي آڳ جا اُلا ٿي نڪتا ۽ چهرو ڪروڌ سان اهڙو ته مٽيل ۽ هيبتناڪ هو جو خلجي دهلجي پويان پير ڪري موٽيا. پر مهندار جو حڪم، حڪم هو. سو وري ٺئون حڪم سُٽي محل ۾ آيا.

واهہ، شير ڏونگر واهہ!

اڃا ڪمري ۾ پير پاتائون تہ ابڙي جي پر ۾ ٻيءَ ڪٽ تي سُتل سندس ٻنجن ورهين جي پٽ ڏونگر جي اک کلي. دشمن اندر گهڙندا ڏسي، ٽپ ڏيئي چيلهہ ۾ ٻڌل پاراٿي تلوار ڪڍي پيءُ جي رکشا (حفاظت) لاءِ سندس ڪٽ ۽ خلجين جي وچ ۾ ٿي بيٺو. ٽنگون ٺيڙيل. تلوار اڀي! هيڏڙي ٻار ڪي ڪيئن ماري، ابڙي جو سرُ وڍيون؟ خلجي واپس ويا، پر وري موٽيا. ڇَل ڪري ٻي هٿيار هڪ جڻو اندر گهڙيو، ڇي اسان جي مهندار سلام ڏنا آهن. توسان گڏجڻ تي دل اٿس. ان وچ ۾ ابڙي پراڻ (دم) ڏنا. پرڻ پاڙيائين. ياڳي ۽ سومريون پنئين در کان جهنگ مُنهن ڏيئي پرواري ملڪ ڏي ڏوڪينديون ويئون. چون ٿا اُن وقت قدرتاً ڪڇ ۾ ڀونڪمپ (زلزلو) ٿيو. سموريءَ ٻيءَ خلق سان گڏ ياڳي ۽ سومريون بہ ڌرتي ماتا جي گود ۾، سوَمان ـ سلامت، رسي ويئون.

هوڏانهن ڏونگر خلجين جي مهندار جي دربار ڏي نيو ويو. ٻار جي نڊرتا ۽ دليريءَ تي عاشق ٿي مهندار حڪم ڪيو تہ سنڌ جي تخت تي ڏونگر کي وهاريو. چنيسر راڄ جي لائق نہ آهي.

ننگر ممت، ڏونگر اهي سنڌي جوانن جو شان آهن. نبلَن لاءِ سرُ بہ ڏيڻ ويرن جو ڪم آهي. اها آهي سچي بهادري.

سنڌيءَ جي ”ڪوئل“؟ يارهين صديءَ جي پريم ڪهاڻي

تازو پنهنجا پراڻا نوٽ بُڪ اٿلائڻ جو موقعو مليم. پهرين جيل ڪان پوءِ 1924ع ۾، سنڌ جي اتهاس ۽ ساهت تي ٺمر هٺ ڪرڻ جو وجهه مليم، جو گذشت ڪندي گهڻن ئي قسمن جي ماڻهن سان گڏجاڻي ٿيندي هئي ۽ جيڪو ساهت اجا وات وهيڻو هو، ان کي جهٽڻ جي ڪوشش ڪندو هوس.

هڪ ڀيري، 1924ع جي مئي مهيني ۾، شهدادپور پاسي وڃڻ ٿيو. هڪ سُرنڌائي گڏيم، جنهن ”ڏيپچند ۽ ڪوئل“ جا بيت پئي چيا. ڪيس ويهاري آهي لکيم. پر آهي اٽپورا ٿي ڏنا. انهن ڏينهن ۾ جيئن ئي مون نوٽ بڪ ۾ لکيا، تيئن ئي مان هيٺ ڏيان ٿو. انهيءَ ويچار ڪري ته جن دوستن کي هنن بيتن نسبت وڌيڪ خبر هجي، سي مهرباني ڪري مون کي سمورا بيت موڪلين ۽ انهن بيتن پٺيان ڪا اتهاسڪ (تاريخي) ڪهاڻي هجي، ته ان کان بہ واقف ڪن. ان لاءِ مان سندن ٿورائتو ٿيندس.

ڏسجي ٿو تہ هيءَ ڪهاڻي سلطان محمود غزنويءَ جي ڏينهن جي آهي. سلطان محمود سنڌ ۾ 1026ع ڌاري آيو ۽ سنڌ تي يا ان جي ڪجهه حصي تي قبضو ڪيائين. 1030ع ۾ سندس موت ٿيو. سندس پٽ محمد رگو ست مهينا تخت تي ويٺو. سندس ڏينهن ۾ ڪي بہ حشمت جا ڪارناما ڪونہ ٿيا. ان ڪري پائنجي ٿو تہ پهرئين بيت ۾ سلطان محمود ڏي ئي اشارو آهي. جي هيءُ انومان صحيح آهي تہ چئبو تہ ”ڏيپچند ۽ ڪوئل“ جي ڪهاڻي يارهين صديءَ جي پهرئين اڌ جي آهي. پر بيتن جي ٻولي نہ گهڻو پوءِ جي ٿي ڏسجي.

جيڪي بيت مون کي شهدادپور جي سرنڌائيءَ ڪان مليا هئا، سي هي آهن:

(سَرَ – راڻو)

(1) گجي ٿو گجنيءَ ۾، سلطان محمد شير
ڏينهان ڪري راڄڙو، راتيان ڦري فقير
پوتا پايو چَمَرَ جا، ڪٽي ڪوڙ وزير
سُڪي ٿي ساري پرٿمٽي، سَتيُن پاڙيو سيرُ

(2) ڪٽي پڙهڻ وهاريا، اڄ پنجين ورهين پيئي،
ڳڏ اٿن، ڳڏ وهن، ڳڏ گهمن سي ڀيئي،
پڙهڻ سان ٻنهيءَ جي، پريت اچي پيئي

ڏيپچند:

(3) اَڪُ نہ ڪيجي ڏَنڏَ وَٽُون، سَپُ نہ ڪائجي ساڳُ،
اَت نہ لائجي دوستي، جاتي جيءَ وڃاءِ

ڪوئل:

(4) اَڪ ٻہ ڪيجي ڏنڏوٽُون، سَپُ ٻہ ڪائجي ساڳُ،
اِت ٻہ لائجي دوستي، جاتي نيڻن سندو گهاءُ

(5) چوڏس ڪِڙي ٿم چانڊري، ٽيڙو چَنڊَ سُهاءُ،
ٻَٽ سوداگر سونهن سان، ڏناٿين ڏُوران،
جتي محل وزير جا، آيم تنهن ماڳهان،
پوءِ ماڙيءَ جي هيٺان، جتِ وهي وزير ديءُ

ڏيپچند:

(6) سُڻ ڪوتار بادشاهہ جا، مون کهڙو ڪيو آهہ ڏوهہ؟

(7) زاري ڪريان نو جوان ڪي، اڄ ڳچيءَ لاهي ڏور،
راضي ٿيءُ رضا منجهان، سڪ مان سَگهو سور،
مُنهن تي چڙهي ڏوڙ، تون راَضي ٿيءُ رضا منجهان

(8) تاڙي لڳي تاڪ کي، ٿي سوداگر سار،
پائي مُنهن ماڙيءَ مان، پڇَس پڇو تنهن وار.
چند
(9) آءُ نہ ٻيلي ڀٽ جو، ٻچان ٿو سلطان،
جڏهن ڪڏهن چور جي، هُئي وهائي رات.
ڏيپچند:
(10) ڀلا ڀائرُ پانهنجا، جي وقت پئي اچن،
وارَ ونگو ئي نہ ٿئي، شابس تن اَدَن.
ڪوتار
(11) ڀيءُ نہ ٻيلي ڀُٽ جو جت ڀاءُ نہ ڪنيو بار،
ڀُٽ پرائي ڀيءُ جو سو ڪئن ڏئي قرار.
ڏيپچند:
(12) سوَڪِيءَ ويلي سيڪو، اوُکيءَ اچي نہ ڪو،
سرَ جو سونو جو ڪٽي، يار بہ چئجي سو.
ٽورنگ:
(13) سُڻ ڪوتار بادشاهہ جا، تنهنجو ڪيرَئين ڪهڙو ڏوهہ،
چڏ تہ منهنجي يار کي، نہ تہ جنب ڪيئين ٿو تو.
ڏيپچند:
(14) ننڊا هواسين نينگرا، ڪئي سون پڙهڻ جي تات،
وڏي ڏيءَ وزير جي، جيڪا مهل ڪوٺائي رات.

(15) ڦهر چڙهيو ڪوتار راوت ڀسي رَند،
سلطان سندي راڄ ۾، نہ چوريءَ سندو ڇنڊُ.
ڪوئل:
(16) ڪربان ٿي عرض ادب سان، هُت بہ مارئين زور،
آءُ تنهنجي حق ۾، جيئن ڀاوين تئن ڀور.

ڏيپچند:

(17) آڳ نہ لايان ڌرم کي، پاپ نہ ڪريان پچار،
ٻن گهڙين جي واسطي، ڏوهي ٿيان دربار.

ڪوئل:

(18) آءُ بہ ايندس تو وٽ، نيرو ويس ڪري،
ڏيندس سرُ جُتيءَ تي، جانب تو ڏري،
(19) مُهرون آڇَئين دربان کي، جيڪي ڏِنئين.

سلطان:

(18) عقل وند تاليہ وند، وک ڪون واسون،
ڪوئل آءُ قربان انهن تانَ، جيڪي ڏنا ڏور.

مٿيان بيت اڻپورا آهن. ڪي پد ڪٽل ٿا ڏسجن. ڪن جو قافيو ملي ٿي ڪونہ ٿو. شايد هڪ ٻن هنڌن صحيح لفظ ڪونہ لکيل آهن. هن ڏيپچند ۽ ڪوئل جي لوڪ ڪهاڻيءَ جي روپ ريکا ڪجهہ ڏُنڌلي پيئي ڀاسي. چمڙاپوش سلطان اڳيان، وزير جي ڌيءُ ڪوئل جي سوداگر جي پٽ ڏيپچند لاءِ پريم جو ڳجهہ کلي پيو. ڪوتار ڏيپچند کي پڪڙي ورتو. نہ پيءُ نہ پائر ڏيپچند جا واهرو ٿيا. سندس يار نورنگ سر جو جوکو کڻي وچ ۾ پيو: پريم وس ٿي ڪوئل ڏيپچند کي ڀڙڪائي ٿي: ڏيپچند انڪار ٿو ڪري. سلطان پاڻ کي ظاهر ڪري ڏيپچند کي ساراهي ٿو. سڄي ڪهاڻيءَ ۾ ڪوئل جو چِٽ، مومل ۽ ڪُنئروءَ جي رنگ ۾ چٽيل آهي. راجپوت اتهاس ۾ ناري پريم جي آڪرسڻ جي انگ ڌ' ٻيا بہ مثال آهن.

ٻوليءَ جي لحاظ کان هنن بيتن ۾ ڪي لفظ ڪم آندل آهن، جن ڏيان لهڻو، جيئن تہ: "چم جا پوتا"، "پرٿمٺي"، (پرٿوي)، سيرُ (سيل)، ڏندوڻون (ڏندڻ) "چاندري" (چاندوڪي)، سوئو (جوکم)، رَند (رستو) "ياوَين" (وٺيئي)، "سَپُ" (نانگ).

هيءَ کهاڻي سنڌ جي آهي، ڪين ٻاهرين آهي ۽ رڳو سنڌي ٻيتن ۾ چيل آهي.اُن سوال ويچار لهڻو. "ڏيپچند" نالي مان انومان نڪري سگهي ٿو ته کهاڻي سنڌ جي آهي، جو "ڏ" اکر سنڌي آهي، جيتوڻيڪ سرائڪي، لهندا ۽ گجراتي ٻولين ۾ به اهو اکر اچي ٿو.

هيءَ کهاڻي گجنيءَ (غزني) جي شهر جي آهي، ڪين سنڌ جي ڪنهن شهر جي؟ غزنيءَ ۾ سلطان محمود چمڙا پوش ٿي نڪتو هو، ڪين سنڌ جي ڪنهن شهر ۾؟ سنڌ ۾ هو گهڻو رهيو هو ڇا، جو ٿانئيڪو ٿي ويهي ڪٿي راڄ ڪيائين. سنڌ جي ان وقت جي گادي منصوره ۾ ته پئي ڪنهن شخص کي تخت تي ويهاريائين. اهي سڀ دلچسپ سوال اسان اڳيان اٿن ٿا.

هند سنڌ جي ٻولين جو پراچين (قديم) ساهت

هند ۾ صدين کان سنسڪرت سان گڏوگڏ ڌار ڌار پرانتڪ (علائقائي) ٻولين ۾ به ساهت پئي رچيو ويو آهي. ڪن ٻولين ۾ اڳ ته ڪن ۾ پوءِ. اهو ساهت جهوني زماني ۾ ئي لکت ۾ اچي ويو. انهن ٻولين ۾ ڪتاب رچجي ويا. ڪن ٻولين ۾ ڪوتائون ماڻهن جي چپن تي ايترو چالو هيون، جو ڄڻ لکيل ڪتاب هئا. انهن ٻولين ۾ پراڻيون رچنائون، نظم توڙي نثر زباني ڪي لکت ۾، سڀ اڄ موجود ڪونهي، ڪنهن زماني ۾ شايد هيون. پر اڄ ڪي عدم پيدا آهن. زماني جي ڌوڙ ۾ غرق ٿي ويا. خبر نه آهي ته ڪوجنائن بعد وري به ڪي مٿي تري ايندا يا نه!

تامل (مدراس جي) ٻوليءَ ۾ پراڻي ۾ پراڻو ڪتاب، جو اڄ به موجود آهي سو آهي "ٽولڪڪ" اهو تامل ٻوليءَ جو وياڪرڻ آهي. عيسوي سن کان اٽڪل هڪ صدي اڳ جو لکيل آهي، هيءُ ڪتاب عيسوي سن کان ڪجهه اڳ ۽ ڪجهه پوءِ لکيل ساهت تامل ڪوتائن جو سنگهه. 36 هه ڌاري لکت ۾ آندو ويو.

ڪنارا (مشسور جي) ٻوليءَ ۾ سڀ کان پراڻو پستڪ (ڪتاب) جيڪو هٿ لڳو آهي، سو آهي "ڪويراج مارگ"، جيڪو نائين صديءَ جو آهي. ڪوتا ڪيئن لکجي، انهيءَ وشيه (موضوع) تي راجا نرپ تنگ اهو پستڪ لکيو هو.

بينگالي ٻوليءَ ۾ اڄ به موجود جهوني ۾ جهونو ڪتاب آهي. ڏهين صديءَ جو "چاريه پدا". منجهس چاليهه بيت آهن. ان کان پوءِ جو موجود پستڪ آهي. "شري ڪرشن ڪيرتن" هيءَ هڪ وڏي بينگالي ڪوتا، چوڏهين صديءَ ۾ چندي داس جي لکيل آهي.

اُڙيا (اوڙيسا جي) ٻوليءَ ۾ سڀ کان ڪُهنو موجود ڪتاب آهي

"مدلا پنجي" جو اتهاس. اهو ليکک چولاگنگاديو ٻارهين صديءَ ۾ لکيو هو. اڄ تائين جگننات پري جي مندر ۾ اهو پستڪ رکيل آهي. ان ۾ اٽڪل ٻارهين صديءَ ۾ مارڪنڊ داس جو لکيل "کيسا ڪوئلي چوئسا"، (چوٽيهه بيت) بہ موجود آهن.

تيلگو (آندرا ديس جي) ٻوليءَ ۾ پراڻو ۾ پراڻي موجود ڪتاب آهي "مهاڀارت". هو تيلگو ترجمو. هن ٻوليءَ ۾ ننيہ ڀٽ اهو ترجمو ڪيو.

ڪوڙڪيءَ ٻوليءَ ۾ سڀ کان جهونو ڪتاب آهي "پارتي..........، شلي سُوريءَ اهو ڪتاب 1100 ع ڌاري ڪوڙڪيءَ ۾ لکيو. چوڏهين صديءَ جو ترنا...... يا جو"........تيشتڪ ڀاتو ٻوڌ" ۽ ٻيا ڪتاب ۽ پندرهين صديءَ ۾ لکيل ڪتاب "پرٿويچندر سچرت" "رتمل چند"، "ڪانهددي پربنڌ"، "ومل پربنڌ" ۽ مشهور نرسي ميهتا جون ڪوتائون انهيءَ زماني کان موجود آهن.

پنجابي ٻوليءَ ۾ سڀ کان پراڻو اڄ بہ موجود ساهت آهي بابا فريد جو ڪلام. جو ٻارهين ـ تيرهين صديءَ جو آهي. بابا فريد 1173 ع ۾ ڄائو ۽ 1265 ۾ وفات ڪيائين. ان بعد گرونانڪ جي پنجابيءَ ۾ واڻي پندرهين صديءَ جي موجود آهي.

ڪشميري ٻوليءَ ۾ جهوني ۾ جهونو موجود ڪتاب آهي "مانيہ پرڪاش" ۾ شِوَپنت تي، شِتِڪنٺ جو رچيل آهي. اهو تيرهين صديءَ ۾ لکيو ويو هو. ساڳيءَ صديءَ جي لال ڊيڊ ۽ نند رشيءَ جا پستڪ بہ موجود آهن. ڪشمير جي بادشاھ زين العابدين جي دربار جي ڪوي ڀٽ اوتار جي وڏي ڪوتا "بان سُور ڪتا" پندرهين صديءَ جي لکيل آهي.

مليالم (ڪيرالا جي) ٻوليءَ ۾ سڀ کان پراڻو موجود پستڪ آهي تيرهين صديءَ جو "رام چرتم". پندرهين صديءَ ۾ "ڪرشڻ ڀاٽو" ڪتاب لکيو ويو.

مرهٽيءَ ۾ 1290 ع يعني تيرهين صديءَ ۾ گيتا جي سمجهاڻيءَ تي "گيانيشوري" جهوني ۾ جهونو موجود پستڪ ليکيو ويندو آهي.

آسامي (آسام جي) ٻوليءَ ۾ سڀ کان پراڻو ڪتاب، جيڪو اڄ به موجود آهي، سو آهي "پرترهراد چتر". اهو تيرهين صديءَ ۾ هيمچندر سرسوتيءَ لکيو هو. اهو سڄو ڪوتا ۾ آهي. چوڏهين صديءَ ۾ ماڌو ڪنڊليءَ "راماڻ" جو آسامي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪيو. پندرهين صديءَ ۾ شري شنڪر ديو "ڀاڳوت" جي هڪ ڀاڱي جو ترجمو ڪيو. "ڪيرتن گهوش" رچيو ۽ ڪيترا ئي ڊرمي ناٽڪ ۽ ڪوتائون لکيون.

سنڌي ٻوليءَ جو ڪهڙو پراڻو ساهت اڄ موجود آهي. اهو هڪ دلچسپ سوال آهي.

قاضي قاضن پندرهين ـ سورهين صديءَ جو قاضي ۽ شاعر آهي. ڳچ وقت ٺٽي ۾ هو. ارغونن جي ڪاهه وقت سندس ڪتنب کي گهڻو سهڻو پيو. سندس سنڌي شعر گهڻوئي هوندو، پر رڳو ست بيت اڄ موجود آهن. *سندس وفات 1551ع ۾ ٿي. سندس شعر به سورهين صديءَ جو چئبو. پندرهين صديءَ جو هڪ بيت محمد اسحاق جو به موجود آهي. هڪ سنڌي بيت گرنٿ صاحب ۾ به ڇپيل آهي، سو سترهين صديءَ کان اڳ جو ڏسجي ٿو. جو محلا پنج ۾ درج ڪيل آهي.

پوءِ ته هي سڀ جزوي بيت چئبا جن جي پيٽ ٻين ٻولين جي جهوني ساهت سان نٿي ڪري سگهجي. سنڌيءَ ۾ اڄ جهوني ۾ جهونو ڪتاب، جو موجود آهي. سو چئبو شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ واري جو سنڌي ڪلام، جيڪي اٽڪل 125 بيت آهن. شاهه عبدالڪريم 1527ع ڄاري ڄائو ۽ 1623ع ۾ وفات ڪيائين. چئبو ته سندس ڪلام سورهين ۽ سترهين صديءَ جو آهي

منهنجو خال اهو رايو آهي ته سنڌي ٻوليءَ جو به پراڻو ساهت هو، جنهن جو ڪونه ڪو انگ. راجستان يا گجرات جي پستڪ ڀنڊارن مان ڪنهن وقت لڀي اچي. اها ڳالهه ويساهه ۾ نٿي اچي ته سنڌ جي هندو شاعرن عربن جي فتح کان اڳ ڪوبه شعر سنڌيءَ ۾ نه چيو هوندو، ڪوبه پستڪ نه لکيو هوندو.

اڳتي هلي ميري ٺڪر هڪ سؤ ٻارهن بيت هٿ ڪيا.(رڪيل موراڻي)

ڪُجهه ثابتي آهي ته سنڌ ۾ ان زماني ۾ ڪي وڏا ودوان (عالم) هئا. عربن جي دؤر بعد به سنڌي شاعر هئا، جن مان ائين صديءَ ۾ هڪ ڄڻو عَربستان ۾ فضل بن يحيٰ جي دربار ۾ پهتو هو. جتي هڪ سنڌي بيت ٻڌائڻ تي کيس هڪ هزار دينارن جا انعام مليا هئا.

ڪجهه ٻولي، جا سنڌيءَ جي سڀني ٻولين جي پيڙهه آهي، ان ۾ به "مامئي ڏيو" جا بيت آهن. ڪڇ جي ڪهاڻي آهي ته ڄام نظام الدين، جنهن کي ڄام ننڊو به چوندا هئا. تنهن جي ماءُ ڪڇ جي هئي. ڪڇ ۽ سنڌ جي سمن راجپوتن جو هڪ ڪڇ ۾ رهندڙ هندو ساڌوءَ ۾ وشواس هو. ڄام ننڊي جي ماءُ کيس پاڻ ڪري ليکيندي هئي، ان ڪري ڄام ننڊو کيس مامو ڪري سڏيندو هو. انهيءَ "مامئي ڏيو" جا ڪل اٺاويهه بيت اڄ به موجود آهن. پهريون بيت هيٺيون آهي:

"جان سمو تان سامئي، جان ننڊو تان راڄ،
سما ڇڏيندا سنڌڙي، ٿيندا آنڌي اڪاڄ"

ڄام ننڊي جو سنڌ ۾ راڄ 1509ع ۾ پورو ٿيو. سندس مرڻ بعد سنڌ ۾ بدانتظامي ٿي سمن جا پاڻ ۾ تڪرار ٿيا. سنت ٿي ارغونن جون ڪاهون ٿيون. سمن جي ڪڇ ڏي لڏپلاڻ ٿي ۽ 1521ع ۾ ارغونن جو راڄ ٺٽي ۾ قائم ٿيو. مٿئين بيت ۾ انهن ڳالهين ڏانهن اشارو آهي.

سنڌ ۾ وري "مامُوئي" جا بيت مشهور آهن. اهي ڪل ست بيت (پندرهن سٽون) موجود آهن. هي آهن مامُوئي جا بيت:

1- هاڪ وَهندو هاڪڙو، پچندي پنڌ اروڙ،
بهه، مڇي ۽ لوڙ، سمي ويندا سُوڪڙي.

2- وَسي وَسي آر، جڏهن وچي ڦٽندو،
پاروچاڻو پار، پنجين درمين وڪبو.

3- ڪاري ڪاپاري، جهيڙو لڳندو ڇهه پهر،
مر مڇي ماري، سک وسندي سنڌڙي.

4- مر مڇي ماري، مر مڇي کهڙا پار،
هيٺين ڪاريون پوتيون، مٿن ڪاراوار.

5_ لڳندي لاڙان، سؤ نڪو ٿيندو سري ۾،
جڏهن ڪڏهن سنڌڙي، اوڳاڻا وڻاه.

6_ نيرا گهوڙا ڏيرا، اتر کون ايندا،
گهاگهيريون گسن تي، وراهي ويندا،
تهان پوءِ ٿيندا، طبل تاجاڻين جا.

7_ اچي ويهجا ماڙهئا، ننگر جي آڏار،
پراڻا پران، نوان مَ اَڏجا نجهراءِ".

مٿيان ست بيت هڪ ئي وقت جا چيل ڪونہ ٿا ڏسجن. بيتن جي بناوت هڪ ٻئي کان نرالي آهي. منجهن ڄاڻايل تاريخي واقعا بہ نرالن وقتن جا آهن. شايد ڪن صدين جو ويڇو هجي، اروڙ جي ٻنڌ ٽٽي، تنهن کان صديون پوءِ تاجاڻين جا طبل سنڌ ۾ وڳا. تاجاڻي تاجڪن کي چوندا هئا. تاجڪ اها مغل ذات آهي، جنهن مان ارغون پيدا ٿيا، جن جو سنڌ تي راڄ 1521ع ۾ شروع ٿيو. ماموئيءَ جي بيتن ۾ انهيءَ تاريخي ؤاقعي ڏانهن اشارو آهي. پڌرو آهي تہ گهٽ ۾ گهٽ ڇهون بيت سورهين صديءَ جو آهي. ٻيا ڪي بيت ڄام تماچيءَ کان ٿورو پوءِ جا آهن، ڄام تماچي پهريون، دهليءَ جي بادشاه علاؤالدين خلجي (1296_ 1306ع) جي زماني جو هو، سو انهن ستن بيتن مان ڪي چوڏهين صديءَ جا هجن.

مٿي ڄاڻايل حقيقتن مان نتيجو اهو ٿو نڪري تہ، سواءِ ٻن ٽن چوڏهين پندرهين صديءَ جي بيتن جي، پراڻي ۾ پراڻو موجود سنڌي ساهت آهي. سورهين صديءَ جا ماموئي جا چار پنج بيت مامئہ جا اناويه، قاضي قاضن جا ست ۽ شاه عبدالڪريم جا 125 بيت. شاه عبداللطيف تہ ارڙهين صديءَ جو شاعر آهي. ٻين ٻولين جي ڀيٽ ۾ سنڌيءَ جو وڏو ساهت بلڪل ٿورو موجود آهي. سنڌيءَ ٻوليءَ جو اتهاس ان ڪري اجان اڻپورو آهي. ٻاهرين ٻندارن مان شايد پورائو ٿئي.

سنڌيءَ جو آڳاٽو شاعر: قاضي قاضن

اٽڪل ٻه ورهيه ڪن ٿيا تہ هيري ٺڪر ۽ موتي لال جوتواڻيءَ مون کي ٻڌايو تہ قاضي قاضن (قاذن) جا هڪ سؤ ڪان ٻہ وڌيڪ بيت هرياڻا جي هڪ ڳوٺ جي مٺ مان لڌا آهن. اهي پراڻي ديوناگريءَ ۾ لکيل آهن. ڪنهن سنڌيءَ جنهن کي ياد هئا، جي سنڌ ۾ ڳائبا هئا. اُن ڪان ٻڌي هن مٺ وارن پين "سنتن" جي واڻيءَ سان گڏي، ٻڌائي رکيا آهن. ڪجهہ وقت بعد راجا رام شاستري، جنهن کي مٺ مان اهي بيت مليا هئا، سو مون کي گڏيو ۽ انهن کي سوڌي ڇپائڻ جون ڳالهيون ٿيون.

نيٺ قصو اِئين ٿيو جو هيري ٺڪر اهو بار اتساهہ ۽ اُمنگ سان، پاڻ راجا رام سان ڳالهيون ڪري، پاڻ تي هموار ڪيو ۽ شڪر آهي تہ ان پستڪ (ڪتاب) جو هيءُ پهريون ڇاپو نڪري رهيو آهي.

هيري ٺڪر کي هيءُ اُملهہ ادبي "هيرو" هٿ آيو آهي، جنهن کي پڌرو ڪرڻ ڪري، سنڌين لاءِ هت ڀارت ۾ ۽ ان ڪان پڻ وڌ پاڪستان ۾، سنڌي ٻولي جي اِتهاس (تاريخ) خاطر سندس ان ڪم لاءِ چڱو چڱو قدر ٿيندو ۽ سنڌي سدا سندس شڪرگذار رهندا.

سنڌي ٻوليءَ ۽ شعر جي شائقن جي مناسب پيچ پيچ ۽ چڪ سڪ ڪري، هي اوائلي ننڍو ۽ پهريون ڇاپو تڙتڪڙ ۾ تيار ڪري، هو ڀارت ۾ رهندڙ سنڌي شاعرن ۽ ليکڪن اڳيان، هچڪندو هٻڪندو، پيش ٿو ڪري، ڇو جو منجهائڻ گهڻن کي قاضي قاضن (قاذن) سان ايڏي واقفيت ڪانهي ۽ پنهنجي پاڪستان ۾ رهندڙ اديبن، علم دوستن، شاعرن، ليکڪن ۽ سنڌي ٻوليءَ جي هيڪاند جي گهڻگهرن اڳيان نيازَ ۽ نمرتا ڀري ڀاونا سان، هڪ سوغات طور، سرحد جي پرائين، پار، اِن آس اُميد سان ٿو پهچائي، تہ اها سوغات قبول پوندي.

هيري ٺڪر جي ڪتاب "قاضي قاذن جو ڪلام" جو مهاڳ: 15 جولاءِ 1978ع.

هيري نڪرجي هن ڪوج ـ ڪشالي مان هڪ ڪان وڌيڪ ڦل ملڻا آهن، جو سنڌ هند جا سنڌي عالم، نہ رڳو سندس پورهئي جو نتيجو مائيندا، پر منجهائن، جن ڪي اِن قسم جي ڪوج جي سڪ چڪ آهي، سي سندس ڪتاب مان سنڌي ٻوليءَ جي اوسر ۽ وڪاس (ترقيءَ) جي اِتهاس تي چڱي روشني وجهي سگهندا.

سيني سنڌين کي شايد خبر نہ ہہ هجي تہ اِٽليءَ جي هڪ ماهر Dr. Tessitori ڀارت ۾ ڪي سال رهي، ڀارت جي ڪن ٻولين جو اونهو ابياس ڪيو هو، جن مان"اولهہ راجستاني" هڪ ٻولي هئي، سندس شاهي ليک اٽڪل پنجاهہ ڪن ٽائيپ ٿيل صفحا، جو انگريزيءَ ۾ ڇاپيو هئائين، سو مون ڪي سال ٿيا تہ ٽائيپ ڪرائي ڇڏيو، پڙهي عجب لڳم، اها 15ـ16 صديءَ جي اولهہ راجستاني ٻولي جڻ سنڌي ٻولي پئي لڳي ۽ ان جو وياڪرڻ (گرامر) ۽ اکرن جي جوڙ بيهڪ ۽ ماضي ۽ مستقبل ۽ ٻيا ورو ڪڙ سڀ سنڌي ٻوليءَ سان پئي لڳا، اِئين پئي سمجهيم تہ مان ڪنهن سنڌي ڪتاب جو سٽون پيو پڙهان.

قاضي قاضن (قاذن) جي سنڌي بہ ان وقت جي آهي ۽ ان وقت جون ٻوليون سنڌي، اولهہ راجستاني، ڪڇي ۽ پراڻي سوراشٽرجي ۽ خود اتر گجرات جي (گوجر ذات جي حڪومت کان اڳ) پراڻي مڪاني ٻولي سڀ جڻ تہ ڀيڻ ٻوليون هيون.

هيري نڪرجي هڪ املهہ پستڪ (ڪتاب) بعد پاڪستان ۾ رهندڙ سنڌي عالمن کي ڪوج ڪري، قاضي تاضن (قاذن) جي حياتيءَ جو تفصيل سان عمدو ڪتاب تيار ڪرڻ گهرجي تہ سندس رهڻي ڪرڻي ڪهڙي هئي. شاهہ ڪريم جي رهڻي تہ عجيب روحاني درجي واري هئي، جنهن جو ڪجهہ بيان دائود پوٽي جي مشهور ڪتاب مان ملي ٿو.

روحاني شخصيتون ڪنهن مذهب يا ڌرم جي ملڪيت نہ آهن. اهي سڄي عالم سان واسطو رکن ٿيون ۽ تنگ خيال، مذهبي / ڌرمي سرحدون ٽپي، پنهنجي جيون (زندگيءَ) جو واس هر هنڌ ڦهلائين ٿيون.

پارت جا اڳيان جوڳي، جن ڪام، ڪروڌ، لوڀ، موھ، اھنڪار کي جيتيو ھو ۽ سڀ انسان سندن پاٽر آھن، اِئين ٿي ھلت ڪندا ھئا. جي ننگا ھئا تہ پاپ ڪُڪرم کان پري، حسد ساڙي کان پري ھئا. جي، "جيڪي ڪن گناھ، سي ڏڪين ٿا اُنھن کي ڪپڙن سان، اسين بي ـ پاپ، ڇا جي لاءِ ڪپڙا پايون، ڇا کي لڪائڻ لاءِ" سندن اھو ئي نشچو (اصول) ھو، تہ سيني ڌرمن مذھبن، روحاني طريقن جي تہ ۾ ساڳيو ئي سچ آھي.

گورک ناٿ، جوڳين جي ھڪ مکيہ گروءَ، ستين صدي عيسويءَ ۾ ڪيترا پيرا چيو ھو تہ "مون کي حضرت محمد صلي الله عليه وسلم جي اندرين روحاني روشنيءَ لاءِ عظيم ساراھ آھي."*

سنڌي ٻوليءَ ۽ ساھت جي کوج ـ ڪلا جي سرتاج، نبي بخش خان بلوچ، "شاھ لطف الله قادريءَ جو ڪلام" جي املھ ڪتاب ۾ لکيو آھي:

"شاھ لطف الله قادريءَ جي آڏو فقط سلوڪ ۽ طريقت جو ھڪ مکيہ مضمون ھو، جنھن جي وضاحت ڪرڻ ٿي چاھيائين. انھيءَ سلسلي ۾، حق ۽ حقيقت جي تلاش ۾ طالبن ۽ سالڪن جي جدوجھد کي تمثيل طور، ساموندي ناڪئن جو منزل مقصود ڏانھن ھاڪاري ھلڻ ۽ جوڳين آديسين جو سندن ياترائن خاطر ڪشالن ڪڍڻ سان، ڀيٽي، تفصيلي سمجھاڻي ڏنائين. اِنھن تمثيلن ذريعي شاھ لطف الله قادري سنڌي اساسي شاعريءَ ۾ "ساموندين ۽ ناڪئن" ۽ "جوڳين ۽ آديسين" وارا نوان تمثيلي مضمون رائج ڪيا، جي ڪانئس اڳ ھئي ڪنھن بہ شاعر نہ آندا ھئا."*

پر قاضي قاضن (قاذن) جي ھنن بيتن مان صفا ظاھر آھي تہ شاھ لطف الله قادريءَ کان اڳ، جوڳين سان سنڌي صوفين جون روحاني رھاڻيون ٿينديون ھيون، جيئن شاھ قادريءَ جي سنڌي بيتن جي "قسم ڇھين" جي بيتن مان بلڪل ظاھر آھي. جوڳين جو سلسلو پارت ۾ تمام پراڻو آھي، پارت جا

* The 'Nath Yogi Sampradaya' by A.K. Banerjea 1964, P.5

شاھ لطف الله قادريءَ جو ڪلام: نبي بخش خان بلوچ: ص 22

اڪثر اتهاسڪ ماهر ان راءِ جا آهن تہ "مهاڀارت" جي لڙائي، جا عيسوي سن کان گهٽ ۾ گهٽ هڪ هزار سال اڳ ٿي هئي ۽ سنسڪرت جي پراچين (قديم) هٿ_ اکر ڏرمي پستڪن مان ثابت ٿيل آهي، تہ جوڳين جو سلسلو ان لڙائيءَ کان تمام پراڻو آهي. اهي جوڳي سڄي ڀارت ۾ صدين کان پيا ڳوٺان ڳوٺ رلڻ (سفر) ڪندا هئا ۽ ٻڌندڙن کي گيان (ڄاڻ) ڏيندا هئا. خود سنڌ مان بہ عربن جي اچڻ کان اڳ مڪاني جوڳين هئڻ جون ثابتيون مليون آهن.

انهن جوڳين جو عقيدو هو تہ ڌڻي هر هنڌ وسي ٿو. ٻاهريان مڪان ۽ شهر ڪيس رهڻ لاءِ ڪپن ئي ڪين.

"عين قصر در لک، ڪوڙين سهسين ڪڙڪيان،
جان ئي ڪرين پرک، تان ئي سڄڻ سمهان."(قاضن).

"ٻهرين پاڻ وڃاءِ، پاڻ وڃائي سو لهي،
من اندر مهہ پاءِ، توئي اندر سپرين."(قاضن)

هٿ، ويدانت ۽ صوفي طريقو گڏجي ٿو ۽ جوڳي ۽ درويش ڀائر ٿي وڃن ٿا.

ڊاڪٽر دائود پوٽي پنهنجي "شاهہ ڪريم جو ڪلام" ڪتاب ۾ هڪ واقعو ٻڌرو ڪيو آهي. اهو واقعو هنن اکرن ۾ آهي:

فرمايائون (شاهہ ڪريم فرمايو) تہ:

ڪنهن ڏينهن هڪڙو ملامتي* بزرگ قاضي قاذن جو وقت جي سياڻن ۽ زماني جي عالمن مان هڪڙو هو ۽ جو دربيلي ۾ رهندو هو، جنهن جو لاڳاپو بکر سان آهي، تنهن جي مسجد ۾ اگهاڙو ٿي، محراب جي طرف پير ڪري سمهي پيو. جڏهن قاضيءَ کي اِها خبر ڏنائون، تڏهن دڙو هٿ ۾ کڻي آيو. پيرن ڏي وڃي جان پانيائين تہ دڙو هٽانس تہ ڇا ڏسي تہ پيرن جي جاءِ تي بزرگ جو مٿو رکيو آهي ۽ مٿي جي جاءِ تي پير. ٻيهر پيرن جي طرف ويو تہ اُتي پڻ مٿو ڏٺائين. اهڙيءَ طرح جڏهن بہ پيرن ڏي ٿي ويو تہ مٿو ٿي نظر آيس. آخر ۾ ڏاڍو حيران ۽ درماندو ٿيو. پوءِ ان بزرگ قاضيءَ جي طرف نگاهہ ڪئي ۽ چيائينس

*ملامت= پٽ، ڏوراپو (پرمانند ميوارام جي سنڌي انگريزي ڊڪشنري 1910).

ت، پير جيڏي وڻئي تيڏي ڪن، پر دل پنهنجي خاوند ڏانهن قائم رک. ان بعد دڙو هيٺ ڏريائين ۽ خدا جي طالبن مان ٿيو ۽ هي بيت پڙهيائين:

جوڳي جاڳايوس، ستو هئس ننڊ ۾:
تهان پوءِ ٿيوس، سندي پريان پيچري.*

هاڻي باقي هڪ ننڍي، ته به وڏي ڳالهه تي ويچاريو. منهنجو من اِن تي ٿر ڪائي ٿي نڻو ته قاضي قاضن يا قاذن يا قادن ڪي سندس ڪو نحو نالو هو ٿي ڪو نه. نڪي وڏين وڏين 1500 ڪن صفحن جي ڊڪشنرين ۾ قاضن، قاذن يا قادن لفظ ٿي، نڪا سندن ڪا معنيٰ ٿي ٿي ملي.

پڙهندڙن ڪي ٻڌايان ته سندس نسل جي ٻين سيني جا نجا نالا "تحفته الڪرام" ۾ ڏنل آهن، جنهن هر هڪ ڪي عربيءَ ۾ ڪا معنيٰ آهي. پر قاضي قاضن جو سندس ڪو نرالو نالو ڪونهي. قاضن، قاذن يا قادن شخصي نالا ڪينهن، من چوي ٿو ته اِن وشيه (موضوع) تي گهري کوجنا ٿيڻ گهرجي.

اندر ۾ هريم پيو ته ڪٿي نه ڪٿي، سالها سال ٿيا، ته پڙهيو هوم ته سندس درجو ٻين قاضين کان مٿي هو. جيئن شاه لطف الله قادري "شيخ المشائخ" جي لقب سان مشهور آهي، تيئن قاضي قاضن "قاضي القضات" معنيٰ قاضين مٿان قاضي، (Arabic English Dictionary by Elias P.549) مکيه قاضيءَ جي لقب جو حقدار هو.

اُميد اٿم ته هي پستڪ (ڪتاب) پڙهندي، دل من کولي، سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ جي خيال کان، ڀارت جا سنڌي علم دوست خاص ڪري اسان جا پاڪستان جا کوج ـ ڪلا (تحقيق) جا اڳواڻ ۽ نثر ۽ نظم جا اديب، پنهنجا رايا ۽ نڪته چيني هيري ٺڪر ڪي موڪلي، هڪ عام منزل ۾ چاهه رکندڙ، هم شريڪ پانڌيڙن وانگر، پنهنجو حصو ڀليءَ ڀايت ڏيندا ۽ ڪيس هر ڪا واهر ڪندا، جيئن هو هن ڪتاب جو ٻيو وڏو ۽ اڃا به سندر ڇاپو شايع ڪرائي، سيني سنڌين صدقي هڪ اُوکي ۽ اڙانگي منزل تي سوڀ سان پهچي

---

*شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام" 1937ع ص 112ـ113.

°مشهور لغت نويس مسٽر اِسٽين گاس جي لغته

خبر اٿم تہ ڪيئن راتين جون راتيون اوجاڳا ڪري، پستڪ (ڪتاب) جي دستخط جي ڪوٽ ڪوٽ ڪري، جنهن متر ۽ مربيءَ جي مدد گهربس ٿي، سا وٺي، پئسي، نہ پئسي جو خيال وساري، هيرو هن پٽرائين پيچري ۾ ميل ميل ڪٽيندو ويو، تان جو جڳ هڪ پوريل ادبي خزانو هند ۽ سنڌ جي سنڌي پائڻن کي رسائي سگهيو آهي.

مان جيڪڏهن سندس همٿ، محنت، پاڻ وشواس لاءِ ڪيس واڌايون ٿو ڏيان، سي رڳو واڌايون نہ آهن، پر گذريل وقت کان بہ وڌيڪ سخت اُوجهڙ ۽ جهنگل جهاڳڻ لاءِ تهان وڌيڪ اُتساهت ڪرڻ جي مراد سان ٿي اِئين ڪريان ٿو.

سندس ڪشالي، پورهئي، اورچائي ۽ مچڏيٽي جي انگن جو مون کان بہ وڌيڪ، سندس هند ۽ پاڪستان جا پڙهندڙ پائر قدر ڪري، ڪيس سنڌي ٻوليءَ جي شيوا ڪرڻ لاءِ اتساهت ڪري، ههڙي ڪم ۾ هر نموني پاڻ کي پاڳي پائي ڪندا.

شاهہ ڪريمہ ۽ لوڪ ڪهاڻيون

سَسُئي پنهونءَ، عمر مارئي ۽ ٻين سنڌي لوڪ ڪهاڻين کي اسان پئي سمجهيو تہ، شاهہ لطيف ئي ارڙهين صديءَ ۾ مشهور ڪيو. پر جيڪو سنڌ جو جهونو ساهت هيل تائين هٿ لڳي سگهيو آهي، تنهن مان ڏسجي ٿو تہ شايد پهريون پهريون شاعر جنهن جي پڌري ٿيل شعر ۾ انهن لوڪ ڪهاڻين جي ڳالهہ ملي ٿي، سو هو سورهين صديءَ جو شاعر، شاهہ ڪريم، شاهہ لطيف جو ناڙ ڏاڏو.

شاهہ لطيف جو جنم 1689ع ۾ ٿيو ۽ 1752ع ۾ هو گذاري ويو. اجا يارهن ورهين جو هو تہ 17 صدي پوري ٿي ويئي، شاهہ ڪريم 1538ع ۾ ڄائو ۽ سندس موت 1624ع ۾ ٿيو. 61 سالن جو هو تہ اجا سورهين صدي پئي هلي، سندس اڪثر شعر ان ڪري سچ پچ سورهين صديءَ جو چئبو.

شاهہ ڪريم جا فقط پنجانوي سنڌي بيت ملي سگهيا آهن، جي 1630ع ۾ سندس هڪ مريد (مير رضا دريائي) "بيان العارفين و تنبيه الغافلين" نالي پارسي ڪتاب ۾ وڌا هئا. انهن 95 بيتن مان ڏهہ بيت سسئيءَ بابت آهن. چئبو تہ جهوني ۾ جهونا سسئيءَ جي باري ۾ سنڌي بيت اهي شاهہ ڪريم جا ئي اڄ تائين موجود آهن. اٽڪل چار سؤ سال ڪن پراڻا آهن.

سسئيءَ جي ڪهاڻي تہ ان کان گهڻي اڳاٽي آهي. ڀنڀور شهر جي کنڊرن جي کوٽائي پاڪستان جي سرڪار پئي ڪرائي آهي. ان سڀ جا نتيجا ۽ اتهاسڪ انومان (تاريخي گمان) پڌرا نہ ٿيا آهن. جڏهن پڌرا ٿيندا، تڏهن شايد پڪ سان چئي سگهبو تہ سسئيءَ جي ڪهاڻي عربن جي ئي دؤر جي، اٺين صديءَ جي، يا ان کان بہ اڳ جي آهي، ڪين سومرن جي دؤر جي، يعني ڏهين صديءَ جي آهي.

ڪي ڇهہ يا اٺ صديون شاهہ ڪريم کان بہ اڳ، سسئيءَ جي

کهاڻي، سنڌ جي چارڻن ۽ مڱڻهارن پي ڳائي هوندي ۽ ڪن ڪانئس اڳين شاعرن يا ناثرن (نثر لکندڙن) شعر يا نثر ۾ چئي يا لکي هوندي، پر اهو سڀ اڄان ناپيد آهي. جڏهن ڪ هٿ لڳي! پندرهين- سورهين صديءَ جي شاعرن- اسحاق، حماد ۽ قاضي قاذن جا تمام چڱا بيت هٿ آيل آهن، پر انهن ۾ ته سسئيءَ جي پريم ڪهاڻيءَ ڏانهن ڪوبہ اشارو ڪونهي.

شاهہ ڪريم جا سورهين صديءَ ۾ سسئيءَ بابت چيل بيت پڙهندڙن لاءِ هيٺ ڏيان ٿو. سنڌي ٻوليءَ جا ڪوجيندڙ يا اتهاس جا شائق بہ شاهہ لطيف جي ۽ ان کان بہ ڏيڍ سؤ ڪن سال اڳ جي شاهہ ڪريم جي سنڌي پيٽي سگهن ٿا:

1- وهاڻيي ٿي وَڄ، تو نہ سَرَندو تن ري؛
تان سَا وَڃي پُڄ، پيئي جا ڪاڻ پرين سن.

'پرهہ ڦٽي جو ٿي اٿي هل، تنهنجي هنن سوَاءِ نہ سرندي؛ پرينءَ بنا جيڪا گهرج پئي ٿئي، سا انهن سان وڃي لاهہ.'

2- جي مُون سَڏ ڪئا، پنيورا ٻهار ٿي؛
جي سي پريَ سُئا، تہ هُندَ وئا نہ نڪري.

'پنيور کان ٻاهر ٿي، جيڪي مون سڏ ڪيا. سي جي پرين ٻڌا هجن ها تہ جيڪر اڳتي وڌي نہ وڃن ها.'

3- پنيورا بہ ٿوڪَ، ڪَنين نہ نئا پاڻَ سين؛
سڱڻ سپيرين ڪي، ۽ لاڳاپو سين لوڪَ.

'پنيور مان ڪنهن بہ ٻئي وٿون پاڻ سان نہ ڪنيون: يا ڪٺي پرينءَ جي سڪ، يا ڪٺي لوڪ سان لاڳاپو.'

4- نيہ نياپي نہ ٿيي، نہ سڏين سيڻَ هوَن؛
ڪارِيين راتين رَتَ ڦڙا، جان جان نيڻَ نہ رُوَن.

'نياپن معرفت نينهن ڪونہ ٿيندو آهي، نڪي رڳو سَڏن ڪرڻ سان ٿي سيڻ ملندا آهن. تيسين نہ ملندا، جيسين اونداهيون راتيون جهاڳي اکيون رت نہ ڳاڙينديون.'

5_ مُڏَ مَ مَنهَ ويهُ، اُيي اوسڙُ اَس ۾؛
تو سيئي سيڻَ ڪيا، ڏُور جَنين جو ڏيهُ.

'اي منڌ! گهر ۾ نہ ويهي رهہ، اَس ۾ اِيي ٿي رُل؛ تو اهي ئي سيڻ ڪيا آهن، جن جو ڏيهہ پري آهي.'

6_ اَمڙِ! ڪوءِ گهروءِ مُونئا سانڙو وچي نڱيُو؛
هيڙو ڏيئي وَٽ جيَ، مُون جي تان نہ پَرئوءِ.

'اي امڙ! ڪڏ پوي تنهنجو گهر، پَنهونءَ وارو سات مَون کان نڪتو ئو وڃي؛ مون جيان، تنهنجو هينئون، ڏيئي جي وٽ وانگر، ڪون سڙيو آهي.'

7_ پَر ۾ پَچي پرينءَ کي، پَسَجي پَرديهُ؛
جتي ساڄَنَ سَپَجي، ساهَ کي سو سانڙيهُ.

'پنهنجيءَ پَر ۾ پچي، پرينءَ لاءِ پرڏيهہ بہ ڏسجي، جتي ساڄن ملي، اهوئي پنهنجو ديس آهي.'

8_ جاڳِي جاڳِي سَسُئي، جان هيجا هَٽَ وڏاءِ؛
تان سُجي سيجَ، پرين ري، پُنو پَٽَر ناهہ؛
نڪَرندي چَئاءِ، گهوڙَا گهر نہ سَپرين.

'جاڳي جاڳِي سَسُئي، جيئن ئي سڪ مَان هٿ ڊگهيرِيو، تہ ڏسي تہ پرينءَ بنا سيج سجي آهي ۽ پنهون پٽراٽيءَ تي نهيئي ڪونہ؛ ٻاهر نڪري رڙيون ڪيائين: "گهوڙا! ڙي! سپرين گهر ۾ آهيئي ڪونہ."'

9_ هوتُ نہ ڏِنائون، ڏوهَ نہ ڏِيان جيڏيين؛
مَٿي ڪَري هَٿڙا، هُندَ مُون جيَ رُنائُون.

'جيڏين کي ڪئن ڏوهہ ڏيان، هنن تہ هوتُ ڏنو ئي ڪونهي؛ نہ تہ جيڪر مٿي تي هٿ رکي مون وانگر روئن.'

10_ تان ڪي گوري پُلُ، لاڙائو سَج ٿِئو؛
هاڙي ڏاري هُل، وڃي هوتَن جَو ٿِئُو.

'اي هيٺي! اجا ڪجهہ تڪو هل، سج لڙي پيو؛ هوڏانهن هوَت تہ وڃي هاڙي جبل ويجهو بهتا اٿيئي.'

چار کن صديون اڳ، شاهه لطيف کان بہ 150 ورهيہ اڳي، سنڌي ٻوليءَ جي صورت ڪهڙي هئي ۽ لفظن جا ڪهڙا اُچار هئا، تن جو ڪجهه پتو مٿين ايڪيهن سٽن مان ملي سگهي ٿو.

شاهه ڪريم، سسئيءَ جي ڪهاڻيءَ کان سواءِ، ٻين ڪهاڻين تي بہ بيت چيا آهن، پر بلڪل ڇڙا. عمر مارئيءَ تي چار بيت، سهڻي ميهار تي ٻہ ۽ مومل راڻي ۽ ليلا چنيسر تي رڳو هڪ هڪ بيت.

جيتوڻيڪ آهن رڳو ايترا ٿورا، پر تہ بہ انهن ڪهاڻين تي شاهه ڪريم جي بيتن کان اڳ جا بيت، سواءِ شايد هڪ جي، اڃا تہ ڪٿي ملن ئي ڪين ٿا.

"بيان العارفين" ۾ ڄاڻايل آهي تہ شاهه ڪريم جڏهن اڃا جوان هو ۽ سماع جي هڪ مجلس ۾ ويٺو هو جتي بيت پئي چيائون، تہ هڪ ڄڻي هيٺيون بيت ڳايو:

اَڪَرِيُون مَلِيرَ ۾، جَنين راتو ڏيهہَ؛
عُمَرَ آسائُن سين، هاڻي ڪَندي ڪيءَ؟

جن جون، راتو ڏينهن، ملير ۾ اکيون آهن، تن آسائتين سان، اي عمر! تون هاڻي ڇا ڪندين؟

جيئن تہ شاهه ڪريم ان وقت جوانيءَ ۾ هو، ۽ ڪهاڻين تي اڃا بيت نہ بہ چيا هجنس، تہ ممڪن آهي تہ هي بيت شاهه ڪريم کان اڳ جي ڪنهن شاعر جو چيل هُجي.

اڪبر بادشاهه جي دربار ۾، 1591ع ۾، سنڌ جي حاڪم، مرزا جاني بيگ ترخان، عمر مارئيءَ جي ڪهاڻي ٻڌائي هئي ۽ ان قصي جا ڪي سنڌي بيت بہ چيا هئا، جي ڪن درٻارين وري سندس پٺيان سنڌي سُرَ ۾ ڳايا. شاهه ڪريم تڏهن 53 ورهين کن جو هو. ٿي سگهي ٿو تہ اڪبر اڳيان چيل اُهي بيت شاهه ڪريم کان اڳ جي ڪنهن شاعر جا هجن، جنهن سڄو قصو بيتن ۾ ناهيو هجي يا تہ سندس ئي زماني جي ڪنهن شاعر جا، پر سندس چيل بيتن کان اڳ يا پوءِ جا هجن. ائين بہ ٿي سگهي ٿو تہ اهو نامعلوم شاعر اهو ساڳيوئي شاعر هجي، جنهن جو مٿي ذڪر ڪيل بيت "بيان العارفين" ۾ ڄاڻايل آهي. جي ائين آهي تہ

چئبو تہ اڪبر بادشاھ اڳيان جيڪي سنڌي بيت ڳايا ويا، تن مان هڪ جي اسين سڃاڻپ ڪري سگھون ٿا. هيءَ اسان جي سنڌي ساهت لاءِ چڱ اتهاسڪ (تاريخي) ڳالھ آهي.

شاھ ڪريم جي وفات ڪان ٿورو اڳ پارسي نظم ۾ ليلا چنيسر جو وڏو قصو بہ لکيو ويو هو، جو ڇاپي ۾ آيو آهي. اهو ادراڪي بيگلاري 1602ع ۾ لکيو، پاڻ 1626ع ۾ گذاري ويو. پر شاھ ڪريم جا چيل بيت ان ڪان اڳ جا ٿا ڏسجن: ڇو جو اهي ڪو پنهنجي پڊي اوستا (عمر) ۾ ڪونہ چيا هئائين. شاھ ڪريم 87 ڪن ورهين جو ٿي 1624ع ۾ وفات ڪئي.

مٿين ڪهاڻين نسبت شاھ ڪريم ڪان اڳ جي چارڻن ۽ مڱڻهارن جا چيل بيت غائب آهن.

مارئيءَ جو قصو اتر گجرات ۽ راجستان پاسي بہ ڳائبو آهي، پر ڪيس ڪٿي ويندڙ ڪي 'عمر' ڪونہ ڪوٺين، پر امرسنگھ يا امرؤسنگھ يا اُومرا راءِ هو امرڪوٽ جو شايد راجپوت راڻو هو. هيءَ ڪهاڻي اوپر سنڌ جي آهي.

سهڻي ميهار۔ "سوهني مهيوال" جي ڪهاڻي اصل پنجاب جي ٿي ڏسجي. پنجاب ۽ سنڌ اڳئين زماني ۾ ڪيئي ڀيرا هڪ ئي حاڪم جي هٺ هيٺ هئا. ڪڏهن تہ پنجاب جو هيٺيون ٽڪر ۽ سنڌ جو مٿيون ٽڪر هڪ ئي راڄ ۾ هئا. پنجاب مان بہ هرڪنهن زماني ۾ هزارين ڪٽنب سنڌ ۾ اچي وسيا آهن. جيئن اتر سنڌ مان هزارين ڪٽنب، عربن جي زماني ۾، ڏکڻ پنجاب ۾ لڏي ويا هئا. جيئن "سسئي پنهونءَ" جي ڪهاڻي سنڌ مان پنجاب ۾ ڦهلي آهي، تيئن "سهڻي ميهار" جي آکاڻي پنجاب مان سنڌ ۾ آئي آهي ۽ پنجاب مان آيل ڪٽنب، جيڪي سنڌي سماج ۾ جذب ٿي سنڌي بڻجي ويا ۽ سنڌي ٻولي ڪتب آڻڻ لڳا، تن سنڌيءَ ۾ "سهڻي ميهار" جي ڪهاڻي سنڌ ۾ بہ چالو ڪئي ۽ ان جا هنڌ / نشان سنڌ ۾ پسڻ لڳا، جيئن سسئيءَ جا مڪان اڄ اتر پنجاب ۾ ڏيکاريا وڃن ٿا. پنجاب جا جاٽ ۽ سنڌ جا جٽ هڪ ئي قوم آهن ۽ سنڌوندي سندن لاڳاپو ڳنڍيندي آئي آهي. جڏهن سنڌوندي ٻنهي پرانتن (پرڳڻن) جي ماڻهن جي اچ وڃ ۽ واپار جو مکيہ رستو هئي، تڏهن هڪ پرانت (پرڳڻي) جون ڪهاڻيون

ٻئي پرانت لاءِ سولو پهچنديون هيون. هي نہ رڳو لوڪ ڪهاڻين نسبت چئي سگهجي ٿو، پر ٻنهي پرانتن جي سيپتا جي ٻين انگن نسبت بہ.

مومل راڻي جو قصو بہ اوڀر سنڌ جو آهي. راڻو امرڪوٽ جو هو ۽ مومل جي ڪاڪ ندي جيسلمير جي ويجهو هئي. هيءَ ڪهاڻي نجي راجپوتي وايومنڊل جي آهي. سنڌ جو اپرندو ڀاڱو صدين کان راجپوتي قومن سان وسيل هو. سڪندر جي ڏينهن کان ان پاسي لڙاڪو قومن جي وسڻ جا آثار ملن ٿا. هيءَ ڪهاڻي راجستان جي الهندي ڀاڱي ۾ بہ ڳائبي آهي.

ليلا چنيسر ڏکڻ سنڌ جي ڪهاڻي آهي. چنيسر جو راڄ لاڙ ۾ هو.

سنڌ جون ڪي ٻيون بہ ڪهاڻيون آهن، جي شاه ڪريم جي وقت ماڻهن ۾ چالو هيون ۽ جن جا بيت عام جام ڳائبا هئا. پر شايد انهن ۾ شاه ڪريم ڪي بہ اهڙا واقعا ڪونہ ڏٺا، جن کي پنهنجن روحاني رهاڻين لاءِ ڪتب آڻي سگهي.

شاه ڪريم جيڪي بيت عمر مارئي، سهڻي ميهار، مومل راڻي، ۽ ليلا چنيسر جي ڪهاڻين جي ڪن واقعن تي چيا آهن سي هيٺ ڏجن ٿا:

عمر مارئي:

1ـ ڪاڇيارِيُون ڪيَ ڪَن، عُمَرَ اَڇا ڪَپڙا،
جَني جا ڦَرِنَ ۾، وَرَ ٿا وِڙهَ سَهَن.

اي عمر! جن جا ڀتار ڦرنَ ۾ مهڻا پيا سهن، سي ڪاڇَ واريون ڪيئن اڇا ڪپڙا پائينديون.

2ـ اَسين تتان آئِيُون، جِتِ ڪُونبو ناه،
جي وَڃُونَ وِياهِ، تہ پُڻَ مَتئُون لوئيُونَ.

اسين اتي جون آهيون، جتي کهنبو ڪپڙو ڪونهي. جي وهانءَ تي وڃون تہ بہ لوئيون پهريون.

3ـ ڳَال اوءَ هي هيڪَڙي، جا مُون ڪالَ ڪئي،
پينَرَ *ڪيمَ پَڪُتئُو، ٿِيندي تان نہ ٻئي.

* عمر جي پين راڻين مارئي تي ٻئي زور آندا تہ تون بہ عمر جي راڻي ٿي وڃ.

اي پينس بکوات نہ ڳالهايو جيڪا ڳالهہ ڪيم، اها هڪڙي ئي منهنجي ڳالهہ آهي. ان بنا ٻي ڪانہ ٿيندي.

4ـ صُورَتَ ليڪي هتِ، معنيٰ ليکي ماروُئين،
عُمرَ! مُون جي چِتَ، اوتاڪون* ٿَرن ۾.

سرير منهنجو هتِ آهي، پر مَن تہ منهنجو ماروُئن وٽ آهي، عمر! منهنجي چت لاءِ گهر تہ ٿرن ۾ آهي.

سهڻي ميهار:

1ـ جيڪي گهرا مَ وَڃ، جيڪي موٽَ مَ سوهَڻِي،
هيڪڙيائي هَٿِ ڪَر، ٻيُون پاڃوءَ جينءَ پَڃَ.

اي سهڻي! يا تہ گهران ئي نہ وَڃ، يا جي وڃين تہ موٽين ئي نہ. پرينءَ سان هيڪاند هٿ ڪر، ٻيو سڀ، پاڃوَ شين وانگر، پڃي ٽڪر ٽڪر ڪر.

2ـ ڳوري ٻي نہ تات، مهارو ئي مَنَ ۾،
جو پُڻ پيئي رات، تہ هُوَ سائُر، هوءَ سُوهَڻي.

ويچاريءَ کي ٻي ڪا تات ئي ڪانهي، مَيهارئي من ۾ اٿس، جي رات بہ ڪري ٿئي، تہ بہ اهو درياهہ، اها سهڻي.

مومل راڻو:

1ـ ڪاڪ وَٺَني ساڱ، اوٺيين نہ اوڙڳيَ،
جي ڳَڻَ هَون گهڻا، راڻا توءِ روندا وڻا.

اوٺيَن، ٻيلي سوڍي، ڪاَڪ نہ اورانگهي، جيتوڻيڪ رَاڻن ۾ گهڻئي ڳڻ هئا، تہ بہ هوَ روئندا ويا.

ليلا چنيسر:

1ـ جوري اُتي جَن، داغُ تَون جو داسَڙا،
تُون ڪِي مَٿا َ تَن، چَنيَسَر چِتَ ڪَٽين.

اي داسڙا! جن جي جيري تي تنهنجي پريم جو داغ آهي، تن تان، اي چنيسر! تون ڪيئن ٿو پنهنجو چِتَ ڪٽين؟

---

* "بيان العارفين" ۾، جنهن ۾ شاهہ ڪريم جا بيت ملن ٿا. "اوطاق" "ت" ۽ "ڪ" سان لکي ويئي آهي.

شاهه صاحب جي ڪل 94 بيتن مان 18 بيت سنڌ جي پنجن لوڪ ڪهاڻين تي چيل آهن. ڪانئس اڳ ٻين شاعرن ضرور انهن ڪهاڻين تي بيت چيا هوندا. سنڌ ۾ صوفي مت جي زور پوڻ بعد ڪن شاعرن اهي لوڪ ڪهاڻيون پنهنجن روحاني رهاڻين لاءِ اوس ڪتب آنديون هونديون. ايران جي صوفي ڪلام جي اثر پڄاڻان سنڌي صوفين جي ڪلام ۾ پريم جي ڪهاڻين جو ڪم اچڻ سپاريڪ هو. پر ان کان بہ اڳ جڏهن انهن لوڪ ڪهاڻين جا اصلوڪا واقعا ٿيا هوندا، تنهن زماني ۾ سنڌي چارڻن ۽ مڱڻهارن ڪي بيت ٺاهيا هوندا. شل اهي اصلوڪا ٺهيل بيت ڪٿان ملن، پوءِ پلي سنڌي ٻوليءَ جو ويس زماني ڪجهہ بدلايو هجي!

سنڌ ۾ جن درويشن، فقيرن، روحاني راهہ جي پانڌيئڙن، سنڌي شعر چيو، تن مان ڪن ٿورن ئي جا ناالا اڄ تائين تاريخن ۾ ملن ٿا. سڀ کان اڳاٽو شيخ حماد جماليءَ جو نالو ملي ٿو. هو چوڏهين صديءَ جو هو. 1380ع ڌاري فوت ٿيو. (تذڪره لطفي، جلد_1، صفحو 51). جام تماچيءَ جي تاجپوشيءَ جي اڳڪٿيءَ نسبت سندس هڪ سنڌي بيت ڏانهن اشارو آيل آهي (سنڌي تحفة الڪرام، 458). پر اهو يا سندس ٻيا سنڌيءَ ۾ چيل بيت ڪٿي ڄاڻايل ڪينهن. خبر نہ آهي تہ ڪن سنڌي لوڪ ڪهاڻين بابت منجهن ڪجهہ هو، ڪي نہ هو.

ان بعد اسحاق آهنگر ٿي گذريو آهي. سندس جنم ۽ موت جي تاريخ جي سڌي خبر ڪانهي، پر شيخ پيرو ويرڏاس، جو سندس سنڌي بيت چوندو هو. تنهن جي وفات 1498ع ۾ ٿي (سنڌي تحفة الڪرام، 448). سو اسحاق 15 صديءَ جو چئبو. 14 صديءَ ۾ ڄائو هجي، پندرهين صديءَ جي اڌ ڌاري يا وچ ۾ بيت چيا هجنس. سندس بيتن مان رڳو هڪ اڄ موجود آهي، پر ان جي لفظن جا اچار شايد زماني ڦيرايا آهن. ان بيت ۾ ڪنهن بہ سنڌي لوڪ ڪهاڻيءَ ڏانهن اشارو ڪونهي.

اسحاق آهنگر کان پوءِ قاضي قاڌن جو نالو ٿو اچي. هو 1550ع ڌاري وڏيءَ عمر ۾ فوت ٿيو. (سنڌي تحفة الڪرام، 353). پندرهين صديءَ جي پوئين اڌ ۾ ڄائو هو ۽ 1489ع ڌاري علم پڙهي پورو ڪيو هئائين. (تذڪره لطفي، جلد_1 صفحو 55). قاضي قاڌن ان ڪري پندرهين_ سورهين صديءَ جو

چئبو. هن سنڌيءَ ۾ گهٽيئي بيت چيا ٿا ڏسجن، پر رڳو ست بيت سندس چيل "بيان العارفين" مان ملن ٿا. انهن ستن بيتن ۾ ڪنهن به سنڌي لوڪ ڪهاڻيءَ جي ڪنهن واقعي ڏانهن اشارو ڪونه ڪيل آهي. ممڪن آهي ته ٻين بيتن ۾ ڪي اهڙا واقعا ڪتب آندا هجنس.

ان پڄاڻان درويش راڄو سورهين صديءَ ۾ ٿي گذريو آهي. هو 1569ع ڌاري فوت ٿيو (سنڌي تحفة الڪرام، 450). هو به سنڌي بيت چوندو هو، پر سندس ڪوبه بيت لکت ۾ ڪونه ٿو آيل ڏسجي. خبر نه آهي ته هن سنڌ جي ڪهاڻين جي آڌار تي ڪي بيت چيا هئا يا نه؟

پير محمد لکوي، جنهن 1590ع يا 1600ع ڌاري وفات ڪئي، تنهن جا سنڌيءَ ۾ رڳا مناجات هٿ آيل آهن. انهن ۾ سنڌ جي ڪهاڻين ڏي ڪوبه اشارو ڪونهي. هي به سورهين صديءَ جو شاعر ليکبو. (تذڪره لطفي، جلد_1، صفحو 81_ 84).

مخدوم نوح، جو 1506ع ۾ ڄائو ۽ 1590ع ۾ فوت ٿيو سو به سورهين صديءَ جو شاعر چئبو. چون ٿا ته هن به سنڌي بيت چيا هئا، پر جيڪي 3 بيت سندس نالي سان ظاهر ٿيا آهن، سي سچ پچ سندس هئا؟ ان بابت ته ڪي شڪ اٿاريل آهن. پر انهن ۾ به سنڌي لوڪ ڪهاڻين نسبت ڪو اشارو ڪونهي. (تذڪره لطفي، 84_ 87).

مٿي جيڪي ڄڻي آيل آهي، تنهن مان ڏسجي ٿو ته سنڌي لوڪ ڪهاڻين تي بيت سورهين صديءَ جي وچ ڌاري هڪ ٻئي نامعلوم شاعر به چيا پئي ۽ ان کان اڳ به ڪن چيا هجن، پر شاهه ڪريم ئي پراڻي ۾ پراڻو شاعر آهي، جنهن جو سنڌي شعر، سنڌي ڪهاڻين جي اوٽ تي چيل، ڪنهن چڱيري مقدار ۾، سندس ئي ٻوليءَ ۾، اڄ تائين موجود آهي.

اهو ممڪن نه آهي ته ستاسي سالن جي عمر ۾ شاهه ڪريم رڳو 94، اڃا به ساڍا 93 بيت چيا هوندا. (سندس هڪ بيت ۾ رڳو هڪ مصرع آهي). انهن 94 بيتن ۾ 18 بيت آهن، سنڌي لوڪ ڪهاڻين تي. ان کان وڌيڪ بيت انهن ڪهاڻين تي چيا به هجنس، پر جي چيا هئائين ته اهي اڄ ملن ڪٿان؟

سترهين صديءَ جا ڇهه سؤ سنڌي سلوڪ:
شاهه ۽ سواميءَ کان اڳ جو شعر

"سنڌُ وار":

سنڌين جي اتهاس، سنڌين جي ساهت، سنڌين جي سڀيتا ۽ ڪلا جي کوج جي گهڻي ضرورت آهي، جي اسين چاهيون ٿا ته سنڌين جون ايندڙ پيڙهيون پنهنجي ننڍي پر نرالي جاتيءَ ۽ هند جي چمن جي "سنڌ وار" گل ۾ فخر وٺن. هزار کن سالن کان هند جون ديويون اُن اچي "سنڌ وار" گل جي وِڙهيءَ سان پنهنجا چوٽا سينگارينديون آيون آهن ۽ پشچم (اُولهه) جي تيز هوا، جي اهو سينگار اسان جي هند جي سڀيتا مان اُڏائي نه ڇڏيو، ته اهو "سنڌ وار" گل ڀارت جي اِستري- سينگار جو اَنگ رهندو ايندو.

کوج جي ضرورت آهي، پر ان کوج لاءِ ڀارت جي ڀِن ڀِن پرديشن (ڏار ڏار علائقن) جي اتهاس، ساهت، سڀيتا ۽ ڪلا جي اونهي ڄاڻ بنا اها کوج اڌوري رهندي.

هن ننڍي ليک ۾ سنڌين جي پراڻي ساهت جو هڪ تازو ڄاڻل سماچار ڏيڻ گهران ٿو. وقت مليم ته وڌيڪ ٻئي دفعي لکندس.

سورهين- سترهين صديءَ جو سنڌي سنت:

سنڌ جي عمرڪوٽ/امرڪوٽ شهر ۾ هڪ سنڌي سنت- ڪويءَ جو 11 آڪٽوبر 1581ع تي جنم ٿيو. ان وقت سنڌ ۾ ترخان گهراڻي جو راڄ هو. اڪبر بادشاهه اڃا سنڌ فتح ڪانه ڪئي هئي. پر ترخان گهراڻي جو ڪو امرڪوٽ تي راڄ ڪونه هو. امرڪوٽ ستنتر هندو راڻن جي هٿ هيٺ هو. اڪبر بادشاهه جو به جنم چاليهه کن ورهيه اڳ امرڪوٽ جي ويجهو راڻن جي حڪومت اندر ٿيو هو.

انهيءَ امرڪوٽ جي سنت ڪوَيءَ جو اصلوڪو نالو هو ديوَچندر.

سوامي نِجانند:

پڻس جو نالو هو شري متوُ ميهتا. يارهن ورهين جي ڄمار ۾ ڪيس ويراڳ لڳو. ان وقت جي ڪن سنتن جي سنگ ۾ مائٽاڻو گهر ڇڏي، سنڌ جي ٻين ڀاڱن جي سفر تي نڪتو. اُتي ڌرمي مارڳ جا آڳيوان (اڳواڻ) مليس. اُتان ٿيندو ڪڇ ۾ ويو. جتي سيني ڀن ڀن (مختلف) ڌرمن ۽ پنٿن جي سڌانتن (اصولن) جي واقفيت ٿيس. ڪڇ پڄ پيني 1606ع ۾ نوُنگر (جام نگر) پهتو. تڏهن 25 ورهين جو جوان هو. ڪل 14 ورهيه ڌرم ياترا ڪيائين. جام نگر ۾ پنڊت ڪانجهي ڀٽ سان دل لڳس. سندس شيام جي مندر ۾ ٻيا 14 ورهيه ڀاڳوت جون ڪٿائون ٻڌائين. چاليهن ورهين جي عمر ۾ "مان ڪير آهيان؟"، "ڇو آيو آهيان؟" "ڪٿان آيو آهيان؟"، "ڪيڏانهن ويندس؟". انهن جيون جي آدي انادي سوالن جا جواب سمجهيائين. سچ جي پرک پيس. پوءِ 1621ع کان وٺي سمورو وقت جنتا (عوام) کي مانسڪ (ذهني) سک ڏيڻ ئي سندس ڪرم ٿيندو آيو. سوامي نجانند جي نالي سان مشهور ٿيڻ لڳو. سندس ديهانت جام نگر جي شهر ۾ 5 سيپٽمبر 1655ع ۾ ٿيو. سندس ياد ۾ جام نگر ۾ اڄ تائين هڪ مندر آهي جو "کيجرا مندر" جي نالي مشهور آهي. سندس چتر (تصوير) به موجود آهي. شايد هيءُ چتر، ڪنهن به سنڌيءَ جو پراڻي ۾ پراڻو چتر آهي. ڪڏهن ڪڍيو ويو، سو چئي نٿو سگهجي، پر سندس ڪنهن ڀڳت سندس وڃڻ بعد ئي ويهي چٽيو هو.

ڪنهن ڇهه سؤ سنڌي سلوڪ رچيا ؟

پر هي سڀ جيڪي مون مٿي لکيو آهي، سو هڪ ڪري پنهنجي ليک جو ڇڻ منڍ ئي ليکجڻ کپي. سنڌي ساهت سان لاڳاپو رکندڙ دلچسپ کهاڻي ته هاڻ ئي شروع ٿئي.

جڏهن ديوَچندر اڃا 37 ورهين جو هو ۽ جام نگر ۾ پنڊت ڪانجهي ڀٽ جي ستسنگ ۾ ويندو هو، تڏهن جام نگر جي حاڪم جام سَتي جي پرڌان

منتريءَ (وزيراعظم) ڪيشوَ نڪُر جي گهر ۾ هڪ ٻار جنم ورتو. نالو رکيائونس مهر راج (سنسڪرت ۾ مهر معنيٰ سورج). ڪتري ڪُل ۾ ڄائو. پر سنسڪار ڌرمي هيس. ٻارهن ورهين جي ڄمار ۾ مکيه ڌرمي پستڪ پڙهي پورا ڪيائين. سندس لاڙو ڌرمي ڳالهين ڏانهن وڌندو ويو. پنجويهن ورهين جي عمر ۾ سنساري جيون ڇڏي ڪري ياترائون ڪرڻ لڳو. سرير سان لڙندو رهيو. شخصي گهرجون گهٽائي گهٽائي وڃي حد ڪيائين. تي سال نند سان وڙهيو. سندس سرير ڇڻ لڪڙي ٿي پيو. اهو حال ڏسي سندس وڏي ڀاءُ ڪيس مٿي ڄاڻايل سنڌي سنت سوامي نجانند وٽ وٺي آيو. جنهن جي ان وقت سڄي ڪاٺياواڙ ۾ هاڪ هئي.

سوامي نجانند، مهر راج جا گڻ پرکي منجهس تمام گهڻي دلچسپي ورتي ۽ کيس سچي راهه تي آڻي اوچي آتمڪ (روحاني) منزل تي چاڙهي ويو. کيس "ترتم مها منتر" جي ڪشلتا سيکاريائين ۽ سيني ڌرمن جي سڌانت کان واقف ڪيائين.

مهر راج عربستان ۾:

انهن ڏينهن ۾ ڪاٺياواڙ جي واپارين جون بصري ۾ ڪوٺيون هونديون هيون. ڪيترائي ڪاٺياواڙي بصري ۾ عربن جي وچ ۾ رهندا هئا. سوامي نجانند، مهرراج کي پاڙهي سيکاري پڪو ڪري، بصري ۾ پرچار لاءِ موڪليو. مهرراج پنج سال بصري ۾ ڪاٺياواڙين ۽ عربن جي پاڙن ۾ رهيو. اتي عربي به سکيو. قرآن شريف ۽ ٻين عربي ڪتابن جو به ابياس ڪيائين. بصري مان بغداد ويو ته سلطان کي روبرو گڏجان. عربي ٻوليءَ جي ڄاڻ ڪري ويچارن جي ڏي وٺ ۾ ڪابه تڪليف ڪانه ٿيس. پنهنجي ڌرم جا سڌانت به سلطان کي سمجهايائين. بغداد جي اِسلامي اڳواڻن سان به گڏجاڻي ٿيس.

1651ع ۾ هندستان ۾ موٽي آيو. تڏهن 33 ورهين جو هو. ڌرول جي راجا مٿس زور آڻي کيس پنهنجو پرڌان منتري (وزيراعظم) بڻايو ۽ هو وري سنساري جهنجهٽن ۾ اچي ڦاٿو.

سنڌي سنت جا سڏانت:

هوڏانهن سندس گرو سوامي نجانند جي اوستا (عمر) به برڌ (وڏي) ٿيندي ويئي. آگسٽ 1655ع ۾ جڏهن سوامي نجانند جا ڏينهن پورا ٿيڻ تي هئا، تڏهن سندس سڏ تي، مهر راج پرڏانپڻي جي جوابداري ڇڏي اچي سندس چرنن (پيرن) ۾ حاضر ٿيو. پويان 22 ڏينهن هن سنڌي سنت کويءَ مهرراج کي پنهنجي پرسان رکيو ۽ کيس پنهنجا سڏانت نئين سر ذهن نشين ڪرايائين:

"سيني ڌرمن جو نجو تت ساڳيو آهي. سيني ڌرمن جي پوٿلڳن ۾ پراتري ڀاوَ (ڀائپي) ڦهلائڻ گهرجي. جي سچ جا ڳولائو آهن، تن کي ذات پات جي ڀيد ۾ ڦلجڻ نه گهرجي. ذات، جاتي، قوم، ڌرم جو ڀيد نه رکي منش جاتي (انسان ذات) تائين ايشور جو سنديش (پيغام) پهچائڻ گهرجيئي."

اهو گيان ڏيندي سوامي نجانند 5 سيپٽمبر 1655ع تي 74 سالن جي عمر ۾ پران (ساهه) ڏنا.

مهر راج 2 سالن لاءِ ڌرول موٽي ويو. پوءِ 1657ع ۾ پرڏانپڻي جو پد به ڇڏي، پاڻ کي آزاد ڪري، ديس جي دؤري تي نڪري، گرؤ سوامي نجانند جي آگيا اَنوسار (حڪمن پٽاندڙ) ڌرمي پرچار ڪندو رهيو. پاڻ **"سوامي پراڻنات"** جي نالي مشهور هو.

پراڻنات ٺٽي ۾:

پراڻنات 1658ع ۾ سورت ۾ رهيو. 1665ع تائين وري ڄام نگر رهي، پرچار ڪندو رهيو. 1668ع تائين ديوَ بندر، پور بندر، کنڀائي ۽ پچ ۽ پروارن شهرن ۾ ويو. 1667-1668ع ۾ هو سنڌ ۾ آيو ۽ ٺٽي ۾ ڏهه مهينا رهيو. اتي ٺٽي واسي سوامي لالداس سندس شش (پوئلڳ) ٿيو ۽ سندس مرڻ تائين ساڻس گڏ رهيو. هو سوامي پراڻنات جي تفصيلوار جيوني لکي ويو آهي. ٺٽي مان سوامي پراڻنات، 1668ع ۾، مسقط ۽ عباس بندر پاسي عربن ۾ پرچار لاءِ ويو. 1677ع ۽ 1679ع ۾ دهليءَ ويو جتي اورنگزيب کي قرآن جون آيتون ٻڌائي سمجهائڻ جي ڪوشش ڪيائين ته سيني مذهب ۽ ڌرم حقيقت ۾ هڪ ئي آهن ۽ هندن خلاف سندس ظلم بند ٿيڻ گهرجن. 1680ع يا 1684ع

تائين اُتر ۽ وچ هندستان ۾ دؤرو ڪيائين. 1684ع ۾ بنديليڪنڊ جي پنا شهر ۾ آيو. جتي جو مهاراجا ڇترسال سندس شش (معتقد) ٿيو. ان سال ان شهر ۾ "پدماوتي پُري ڌام" استاپن (قائم) ڪيائين. جو ٿي سندس پنيان سندس سڌانتن جي ڦهلاءَ جو ڪيندر (مرڪز) آهي. 1694ع جي جون مهيني جي 29 تاريخ سندس ديهانت ٿيو.

پراڻنات جا سنڌي سلوڪ:

سوامي پراڻنات رڳو سنت نہ هو پر مها ڪوي پڻ هو. سندس ڪوتا گرنٿ ۾ 18758 سلوڪ آهن. پاڻ گهڻيون ئي ٻوليون ڄاڻندو هو. پارسي، عربي، گجراتي، هندي، هندستاني ۽ سنڌي. گجراتيءَ ۾ اٽڪل 3 هزار کن سلوڪ چيا اٿس، سنڌيءَ ۾ 600 ۽ باقي هندستانيءَ ۾، ڪي ٿورا هنديءَ ۾.

جنهن ڳالهہ ۾ اسان جي خاص دلچسپي آهي، سا اها تہ سوامي پراڻنات "شاهہ" ۽ "سامي" جي وقت کان اڳ سنڌيءَ ۾ شعر لکيو آهي. سندس مهاگرنٿ ۾ ڄاڻايل آهي تہ اهي سنڌي سلوڪ 89 ـ 1688ع ۾ سنگره (جمع) ٿيل آهن. شاهہ جو جنم 1689ع ۾ ٿيو. شاهہ جي جنم کان هڪ سال اڳ سوامي پراڻنات جا اهي 600 سنڌي سلوڪ سنگره ٿيا آهن. "ساميءَ جي سلوڪن" جي رچنا تہ گهڻو پوءِ جي آهي، ڇوتہ سندن رچيندڙ ڀائي چينراءِ جو جنم 1730 يا 1743 واري سالن ۾ چيو ٿو وڃي.

شاهہ ۽ ساميءَ کان اڳ جا هي سنڌي سلوڪ سنڌي ٻوليءَ جي اتهاس تي روشني وجهندا. انهن 600 سنڌي سلوڪن هٿ ڪرڻ جي مان ڪوشش ۾ آهيان. مون کي تہ لڳي ٿو تہ، سوامي پراڻنات جي سنڌي ڪوتا تي سندس سنڌي گرو سوامي نجانند جو بہ ضرور ڪو اثر پيو هوندو. اهو ممڪن آهي تہ سوامي نجانند خود بہ ڪي سنڌي سلوڪ رچيا هجن، جي ان ڪري اجا بہ اڳرڻا چئبا ۽ شاهہ ڪريم (1536ـ 1624ع) ۽ شاهہ لطيف (1689ـ 1752ع) جي وچ جون ڪڙيون شايد سوامي نجانند ۽ سوامي پراڻنات جون سنڌي ڪوتائون ٿي سگهن ٿيون. ڪنهن بہ حالت ۾ هن ڏس ۾ وڌيڪ کوجنا جي گهرج آهي.

سنڌي ٻولي ۽ شاهه جو رسالو

شاهه عبداللطيف کي، اڪثر سنڌي، سنڌ جي شاعرن جو سرتاج ۽ سنڌ جو هڪ ناليرو درويش ڪري ٿا ليکين، پر سندس درجو، اُن کان گهڻو اوچو آهي. مان نڪي ڪو عالم آهيان، نڪي ڪا روحاني راهه ۾ ڪا وک کنيل اٿم. لوڪن سنئون، شاهه صاحب جي رهڻي ۽ چوڻيءَ جي ڪجهه ٿوري ڄاڻ اٿم. پر اِنهيءَ ٿوريءَ ڄاڻ به، مون کي اُنهي درجي تي رسايو آهي، ته شاهه عبداللطيف جي حقيقي جڳهه، اتر پرديش جي ڪبير، راجستان جي ميران ٻائيءَ، مهاراشٽر جي رامداس ۽ تڪارام، بينگال جي چيتن ديو، آسام جي شنڪر ديو، گجرات جي نرسي ميهتا جهڙن نامور سنت ــ ڪوين، ڏٽيءَ جي نماڻن ڀڳتن ۽ درويشن جي قطار ۾ آهي، ٻوليءَ جي لحاظ کان، شايد، شاهه اُنهن مان گهڻن کان اڳڀرو ئي آهي.

شاهه صاحب جي ڪلام کي، سنڌي ٽن نمونن ۾ ٿا ڪتب آڻين. هرڪو پنهنجي من جي گهڙت پٽاندڙ ڪي عمر مارئي، سسئي پنهون، سهڻي ميهار ۽ ليلا چنيسر جا بيت پڙهي سڻي، دنيوي پيار جي جذبن کي اُٿاري، دل بهلائين ٿا. پر ٻيا، اُنهن بيتن جي سچيءَ روحاني معنيٰ وسيلي، پنهنجي من کي ڌيرج ۽ سهارو ٿا ڏين ۽ آتمڪ (روحاني) وات ڏي وک ٿا وڌائين. ڪي وري شاهه جي رسالي کي، سنڌي ٻوليءَ جي اُونهي کاڻ سمجهي، اُن کي سندس ساهت جو بهترين ڪتاب ڪري ليکين ٿا.

اِها حقيقت آهي ته شاهه صاحب کي جوانيءَ ۾ دنيوي عشق جي چوٽ لڳي هئي، پر ستت ئي ڪن ساڌن جي سنگت، سندس تتل هينئين ۽ منجهيل من کي شانتي ڏني ۽ سندس دل عشق حقيقيءَ ڏي موڙي. سو شاهه صاحب، پنهنجي رسالي ۾، سنڌ جي عاشقاڻين لوڪ ــ ڪهاڻين کي آتمڪ (روحاني) رنگ چاڙهي، پاڻ سان توڙي اَسان سان، نه دنيوي پريم جي، پر سچي روحاني رهاڻ ڪئي آهي.

جي تون بيت پائيين، سي آيون آهين.

شاهه جو رسالو بيشڪ، سنڌي ٻوليءَ جي کاڻ آهي، پر شاهه صاحب، سنڌيءَ جي ڄاڻ ڦهلائڻ لاءِ، پنهنجا بيت ڪو نه چيا. شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جيان هن جي ليکي به:

”لوڪان نحو صرف، مون مطالع سپرين“

شاهه جي رسالي جي اونهي عميق ۾، جيڪڏهن ڪو ٽوٻو ٽٻي ڏيئي وڃي ترو جهلي، ته جيڪر اٺميون سپون سوجهي لهي. من جي هر مرض جي داروءَ سان، رسالي جا بيت ڀريا پيا آهن. اِهي بيت، ٿڙڪندڙن لاءِ جهلو آهن، ٻڏندڙن لاءِ ترهو، اَنڌن لاءِ لٺ. خود سنساري جيون ۾ سڀ لاءِ جيڪي گڻ گهرجن، تن جي سڪيا ور ور اُنهن بيتن ۾ سمايل آهي. روحاني توڙي اخلاقي ترقي، ٻنهي لاءِ، شاهه جي رسالي جي رهبري بي بها آهي. نٻلن کي ٻل ٿو ڏئي، نراسن کي آسرو، هيسيلن کي همٿ.

ورهيه ٿيا ته پنهنجي دوست ۽ همراهه، سرڳواسي جيٺمل پرسرام سان، هڪ ڏينهن اَچي جيل جي زندگيءَ جون ڳالهيون نڪتيون. ٻنهي کي قيد خاني جو چڱو آزمودو هو. پڇيومانس ته ”جيل جي ڪوٺڙيءَ ۾ ڏک سهندي، ڏٺيءَ اڳيان ڪهڙي پرار ٿنا (عبادت) ڪندو هئين؟“ مون ڀانيو ته ورائي ڏيندو ته ”سچيءَ گيتا جو پاٺ ڪندو هوس.“ پر چيائين ته ”مان ته هڪ صوفياڻو بيت ۽ هڪ گيتا جو سلوڪ، اُنهن مان ئي جيڪي ڪتم ٿي، سو پرائيندو هوس.“

نيرانائي نيڻ، نيئي آچ پرينءَ کي،
ستر ڪاڏا ڪيڻ، جه ڏٺو منهن محبوب جو.

اِها پرارٿنا، شاهه صاحب پين اکرن ۾ به چئي آهي:

ناسيندي نگاهه، پهرين ڪج پرين ڏي.

جڏهن شاهه صاحب بيت ٺاهيا، تڏهن نڪي دنيوي عاشق خيال ۾ هئس، نڪي سنڌي ادب جا شائق. هن ته پنهنجي روحاني ترقيءَ لاءِ، روحي پيچرن تان پير چلائيندي، پنهنجا روزانا تجربا ۽ ويچار پنهنجي هندائڻ خاطر ۽ اُن اَڙانگي سفر ۾ پنهنجن ساٿين جي رهنمائيءَ لاءِ، اُنهن بيتن جي صورت ۾ ٻڌايا

آهن جي شاهه جي رسالي کي، اَسين اِنساني پيار جي اُمنگن کي تازو ڪرڻ لاءِ، يا رڳو سنڌي ٻوليءَ سکڻ لاءِ ڪم ٿا آڻيون، تہ ٻيءِ سنڌس ڪلام جو درجو ڪيرايون ٿا. سنڌس رسالو، هڪ اُهو روحاني ۽ اَخلاقي چشمو آهي، جنهن مان پڪون، ڪي ڏِکَ، اُهي پيئن، جن کي آتمڪ اُساٽ (روحاني اُڃ) هجي، جيڪي سنسار ۾ رهندي، حق جي واٽ تي هلڻ گهرن، جيڪي وهنواري- عام ڪي زندگي- زندگيءَ جي جنگين ۾ مڙس ٿي لڙڻ چاهين، جن کي دنيا خوب ڏوڏا لوڏا ڏينديرهي ٿي، تہ بہ، هُو ڳاٽ اوچو- پير سالم، اِئين بيهڻ جي تمنا رکن.

اَج گيتا جي سلوڪ سلوڪ تي، مهاتما گانڌي، ونوبا ڀاوي ۽ ڪانئن اُڳ، اَنيڪ ڄاڻن ۽ وِدوانن جون آتمڪ (روحاني) نقط نظر کان ٽيڪائو (تشريحون) ڪيل آهن. اُهي ٽيڪا ڪيل گيتائون، لکن جون جيون آڌار آهن. شل اُهو ڏينهن جلد اَچي، جڏهن شاهه صاحب جي چونڊ ڪلام جي هڪ هڪ بيت تي ڪي سُگهڙ ڄاڻو، زندگيءَ مان مثال وٺي، روحاني شرح لکن! اَهڙا ننڍا رسالا، لکن جي سونهپ ڪندا ايندا، تہ تڪليفن جي طوفان وسندي، من جي خوشي ۽ صبر ۽ صبر جي نعمت ڪيئن هٿ ڪجي.

شاهه عبداللطيف، پنهنجي روحاني ڪلام کي، سنڌي زبان جو ويس پهرايو. جا ٻولي سنڌس زماني ۾، ماڻهن جي چپن تي چالو هئي، سائي جهڙي پنهنجن بيتن لاءِ ڪتب آندائين. ننڍا، منا، سڌا، سَڌا، تز اکر، جن مان معنيٰ پاڻيهي پيئي ٻهڪي، اُهي ئي رسالي ۾ موتين جي مالها وانگر پُوتا اَٿس. منهنجي ڄاڻ گهٽي نہ آهي، پر جيڪا اَٿم، تنهن مان اهو رايو ناهيو اٿم تہ هندستان، ڪي پاڪستان، جي ٻرک شاعرن مان ڪي ڇڏا اَهڙا آهن، جن پنهنجي ٻوليءَ کي ٻالڪ جي ڪچڙي وار جيان اِئين ورايو هجي، جيئن شاهه صاحب ورايو آهي. سنڌس ٻوليءَ ۾ ٻَل آهي. ڪري چئجي تہ سنڌي ٻوليءَ کي ئي ملائم ۽ ٻلوان بڻايو اَٿس. تجنيس ۾ تہ سنڌس مٽ پنهي ملڪن ۾ ڪو ورلو ملندو.

سترهين اَرڙهين صديءَ جي لوڪ ڀاشا (عوامي ٻولي)، عام خلق جي زنده ٻوليءَ جو اَملهه ورثو: شاهه اسان لاءِ ڇڏي ويو آهي. سنڌس رسالي جي آڌار

تي ٿي، سنڌي ٻوليءَ جي صورت ۽ نسل نسبت، ٻولين جا اڪثر ماهر ڪجهه چئي لکي سگهيا آهن. سنڌي نحو (وياڪرڻ) جي صورت بہ، گهٽي پاڳي، شاهہ جي رسالي جي وسيلي چٽي ويئي آهي. سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ لاءِ پڻ شاهہ جو رسالو هڪ خزانو آهي. ان ڪري سچ پچ تہ شاهہ جي هٿن جي هيرن جواهرن جي جڙت کي "سڌاري" ٻئي ڪنهن چالو ٻول پٽاندر، نئين سر گهڙڻ نہ جڳائي. رسالي جا "ماڻڪ، موتي، لال" جيئن گهڙي، جڙي ڏنا اٿس، تئين ئي قبول ڪرڻ گهرجيئون. سنڌي ٻوليءَ جي وگيانڪ اڀياس لاءِ، سنڌس اِتهاس جي پوري ڪهاڻي لکڻ خاطر بہ، اِهو بلڪل ضروري آهي.

ٻوليءَ جي نقطہ نظر کان، شاهہ جي رسالي جي، اڳيا بہ اونهي کوج ٿيڻ گهرجي. ڪئپٽن اِسٽئڪ، ڊاڪٽر ٽرمپ (Dr.Trumpp)، هوتچند مولچند گربخشاڻي، ڀيرو مل مهرچند، محمد صديق ميمڻ ۽ ٻين، شاهہ جي رسالي مان چڱو ئي مال هٿ ڪري، سنڌي ٻوليءَ نسبت گهڻو ئي لکيو آهي. پر اڄوڪن وگيانڪ نيمن (سائنسي اصولن) سان کوج ڪرڻ ۾، اڃا گهڻو ڪم پيو آهي. اها سنڌيءَ لاءِ فخر جي ڳالهہ آهي تہ گڏيل هندستان جي سيني ٻولين ۾، پهريائين پهريائين سنڌي ٻوليءَ جي ئي وگيانڪ صورت چٽي ويئي. 1876ع ۾ ڊاڪٽر ٽرمپ، هڪ جرمن، اِهو ڪشالي جو ڪم ڪيو. پر اهو زمانو ٻيو هو. اَڄ ٻولين جي وگيان (Science of Linguistics) گهڻيئي وکون وڌايون آهن. دل جي اِها چاهنا اَٿم تہ هندستان ۽ پاڪستان ۾ سنڌي ٻوليءَ جا ڪي نہ ڪي ماهر ميدان ۾ نڪرن، جي نون وگيانڪ اصولن پٽاندڙ سنڌي ٻوليءَ جي باريڪ صورت چٽين. جيئن اُڄڪلهہ ٻين ٻولين جي چنجي پيئي ۽ سنڌيءَ جي سموري اِتهاس تي مڪمل روشني وجهن. جيئن سنڌس سچو نسل ڪلي ظاهر ٿئي ۽ ڪڇ، مڪران، راجستان ڏي سنڌس وڌڻ ويجهڻ نسبت پوري جاڻ پوي.

پڪ اٿم تہ هند توڙي پاڪستان ۾، پنهنجن پنهنجن حالتن پٽاندڙ سنڌيءَ جو آئيندو روشن رهڻ وارو آهي. پر، اِهو تڏهن، جڏهن سنڌي پاڻ، پنهنجي زبان ۽ قلم وسيلي، سنڌي ٻوليءَ کي جيئرو رکندا ايندا ۽ ٻيو، جڏهن سنڌي پنهنجا نج سنڌيءِ اکر ڇڏي، سنڌيءَ جو جملو جملو، هڪ پاسي پارسي ۽ ٻئي پاسي سنسڪرت اکرن سان نہ ڀريندا ويندا. جي ائين ٿيڻ ڏنوسين، تہ پوءِ سنڌي

سنڌي نہ رهندي، پر ہي ڪا گڏي ٻولي ٿيندي ويندي، جا عام خلق، نہ سجاڻيندي، نہ سمجهندي ۽ نڪي ڪتب آڻيندي. جيڪي شاهہ جي رسالي جا ۽ ٻيا نج سنڌي اکر اَڄ بہ ڳوٺاڻي عام خلق جي چپن تي زندهہ آهن، سي اسين ادبي لکت ۾ چالو ڪندا اچون. ٻين ٻولين مان تہ ضرور اکر جهٽينداسين، اهو ٻولين جي وڪاس جو نيم (ترقيءَ جو قاعدو) آهي. پر اُن جي بہ مناسب حد آهي. اُها حد هوند نہ لتاڙيون ۽ شاهہ جي رسالي جي سنڌيءَ کي گهٽي پاڳي حيات رکون.

جيسين سنڌي ٻولي آهي ۽ سنڌي آهن. جيسين ڪين روحاني پياس آهي ۽ انساني جذبا آهن. جيسين سندن سامهون، جيون جي اوکي رڻ پَوَن آهي، تيسين شاهہ جو رسالو اَسان جن روحاني، اخلاقي، دنيوي، راڄنيتي ۽ سماجڪ، سيني مسئلن لاءِ سکيا جو ساگر آهي ۽ رهندو.

سي پُوڄارا پر ٿيا، سمنڊ سيوئو جن،
آنداڻون عميق مان، جوتي جواهرن،
لڌائون، لطيف چئي، لالون مان لهرن،
ڪانهي قيمت تن، ملهہ مهانگو اُن جو.

φφφ

ISBN 978-9-6962510-4-0
9 789696 251040